

СТАН- ЩЯ ПУГА- ЛОВСЬКА

ВІТАЛІЙ БЕНДЕР

СТАНЦІЯ ПУТАЛОВСЬКА

ПОВІСТЬ - РОМАН

ВІТАЛІЯ БЕНДЕР

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

Стор.	Надруковано:	Треба:
7	головю	головою
12	спобувати	спробувати
13	збойн	збройні
30	оберемки	оберемку
42	сторон	стороні
45	скромовкою	скоромовкою
61	вратовано	врятовано
61	зв'зок	зв'язок
69	але спавжньої	але справжньої
75	відлучуння	відлучення
75	буть	будь
76	варту	ватру
77	промкомзвод	помкомзвод
80	стірільбища	стрільбища
83	Троцький	Тоцький
83	такст	текст
84	півсвідомо	підсвідомо
88	дівчути	відчути
91	спомігся	спромігся
107	Піденного	Південного
111	Купила	Курила
113	димало	динамо
115	в альбумі	в альбомі
163	крнсерву	консерву
174	асноручно	власноручно
181	У мене	У меня
192	в бездадді	в безладді
196	Вигядала	Виглядала
211	пливають	пливуть
219	народжувалися	нараджувалися
223	смаженю	смаженою
246	гоаподиня	господиня
255	згідливо	згїрдливо
259	акінчилася	скінчилася
269	Уларила	Ударила
273	Медогарках	Недогарках

Лети Скути
З москов за лавот
го прегнѝ императору -
B. Deuff -
28. 4. 85.

VITALY BENDER

THE PUHALOVSKA STATION

(IN UKRAINIAN)

All rights reserved

by

S U Z E R O

**(The Ukrainian Association of Victims of Russian Communist Terror)
in Canada**

Published

by

S U Z E R O

Toronto — 1984

ВІТАЛІЙ БЕНДЕР

СТАНЦІЯ ПУГАЛОВСЬКА

ПОВІСТЬ - РОМАН

diasporiana.org.ua

Видання

С У Ж Е Р О

Торонто — 1984

Видано коштом організації С У Ж Е Р О
(Союз Українців — Жертв Російсько-Комуністичного Терору)
в Канаді

Всі права застережені за ГУ СУЖЕРО в Канаді.

Передрук уривків із зазначенням джерела
(автора, назви й видавця) дозволяється.

Обкладинка роботи мистця
Лідії Палій

Мовний редактор і коректор
І. В. Манастирський

КОРОТКА ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Народився в 1923 р. на Дніпропетровщині. Деякий час жив у Донецькій і Луганській областях. Перед війною здобув повну середню освіту.

Влітку 1941 р. покликаний до радянської армії. Двічі ранений на фронті. Рятуючись від епідемії та голодової смерти в німецькому полоні, зголосився разом з іншими українськими полоненими до дивізії "Галичина" і в жовтні 1944 р. опинився в її лавах в м. Чадца, Словаччина.

Писати почав в Рімінському таборі, Італія, де дивізію інтернували британці після закінчення війни. Перші короткі оповідання й етюди появились в таборових часописах "Життя в таборі" і "Батьківщина", а звіди були передруковані в кількох заокеанських еміграційних газетах.

Від 1946 р. вийшли друком: пригодницька повість "Марко Бурджа", Ріміні, 1946; пригодницька повість "Навздогін за ворогом", Ріміні, 1947; збірка оповідань "Минулі дні", Ріміні, 1947 — всі три в циклоstileвому виді; роман "Марш молодости", Мюнхен, 1954; пригодницька повість "Вечірній гість", Вінніпег, 1984. Багато новель, нарисів і силуеток появились в різних еміграційних газетах і журналах. Досить активний в журналістиці.

Від 1954 до 1957 р. — головний редактор "Українських Вістей" в Новому Ульмі, Німеччина. Від 1949 р. — член УРДП.

Працює в моніторській секції британської радіокорпорації БІБіСі. Одружений з україною. Двоє дітей студентського віку.

МІСТЕЧКО В СТЕПУ

Містечко Вишнівське, що загубилося в степу поодаль промислових шляхів, майже два століття уосіблювало спокій, замріяність і вдоволення. Минали роки й десятиріччя, а воно залишилося сонним, млявим і первісного кишенькового розміру.

Та в 1908-му році повз нього проклали колію і збудували станцію, яку чомусь назвали Пугаловською. Залізниця починалася десь в пекельних пашах Донбасу і бігла через степ до далекого Дніпра і далі на Херсон. Згодом до неї долучили кілька місцевих колій, які, як віяло, розбігалися по північному виднокругу до вугільних шахт — найдалі висунутих на південь вартівих Донецького Басейну. Одна з них, найближча до нас, десь так кілометрів п'ятнадцять від містечка, називалася Криндична. В ясну погоду можна було угледіти шпиль її високого терикона. Пізніше, коли в школі я довідався про гору Ельбрус, то в моїй уяві вона обов'язково поставала, як отой терикон за обрієм.

Життя в містечку поживавішало. Ярмарки, які відбувалися у нас рази чотири на рік, стали пишнішими й більш величними. З шахт почали приїжджати юрми людей з повними кишенями грошей, а з довколiшніх і подальших сіл сунули безкінечні валки з усяким істинним добром. Містечко збагачувалося, але чомусь не зростало вшир.

Окрім колій, що тягнулися до поближчих шахт, була ще вузькоколійка, яка сполучувала станцію з трьома цегельними заводами поза містом. Батько розказував мені, що до революції по ній гасав маленький паротяг з півтузінем крихітних вагонів. Місцеві люди насмішкувато прозвали його "плаксуном" через незвичний гудок, який нагадував схлипування.

В революцію, коли заводи зупинилися, зупинився також і цей малюк. Кілька років підряд він стояв без ніякого догляду. В часи загальної відбудови його тимчасово примістили на резервовій куценькій колії на станції, бо не було запасових частин, щоб знову його оживити. В той час вагонетки з цеглою почали тягати по тій самій вузькоколійці коні, такі здоровенні битюги.

За малюка-паротяга поступово забули. Він ржавів, розпадався. Дорослі й дітвора познімали з нього всі мідні компонен-

ти, гайки, прилади і все, що лише можна було зняти. З моїм виходом у свідомий світ він вже виглядав кістяком на колесах. І завжди, коли я бував на станції, мені було невимовно боляче дивитися на того заживо роздертого роботягу.

Не вилонило наше містечко ні державних діячів, ні письменників, ні полководців. Хоча брешу. Один наш земляк, Пилип Котляр, був великим чоловіком у Нестора Махна. Казали, що літку 1919-го року якраз завдяки цій обставині махнівці, пробувши у Вишнівському цілий тиждень, не вчинили ані найменшої кривди ні бідним, ні багатим. Видно, мав наш Котляр великі впливи в оточенні Батька. І, видно, непоганий був чоловік. Але це ні трохи не допомгло його ближчій і дальшій родині. Всіх їх виарештували вже за мого свідомого життя, і слід за ними зник.

Вишнівське лежало в миловидній широкій долині. Дід Серафим розказував мені, що коли перші поселенці ставили там свої житла, то вздовж долини срібнився такий лінивий струмок, який називався Шусь. У великих кількостях вода спливала повз селище хіба в зливи та весною.

Та в середині 19-го століття вугільні шахти почали з'являтися на Донецькому кряжі, як гриби. Поволі вони приталапали ген аж під Вишнівське та й зупинилися. З кожної шахти потекла в долину вода. Струмок Шусь гладшав, ширшав і вкінці став річкою Шуською. Вода в Шусьці була скляно прозора, чудова для купання, трішечки гіркувата. Нічого шкідливого в цій гіркоті для організму не було. Скотина з річки пила охоче, видно, мінеральні домішки йшли їй на користь.

Наша вулиця тягнулася вздовж Шуськи. У нас був великий сад і він, як і сади інших міщан на нашому боці вулиці, виходив до річки. Були у нас всякі фруктові дерева, в більшості вишні, чотири стрункі тополі на межах з сусідами та дві рясні-рясні верби, коси яких журно звисали над Шуською.

Наш дім, вкритий бурою черепицею, виходив двома кімнатами на вулицю. В цих двох кімнатах підлога була дощана. Дві інших кімнати з глиняною підлогою дивилися вікнами на подвір'я та в сад. Були сіни і була невелика комора.

Була у нас ще корова Манька, розумна, лагідна тварина. Моді пасти скотину чередою тоді ще не було. Ранком, ще й не поснідавши, я виганяв Маньку на стежку в саду і покрикував, коли вона, дійшовши до огородної частини з обов'язковим капусником, норовила гризнути на ходу якусь зелену лакомину.

Манька сміливо заходила у річку, і вода майже покривала її хребет. З піднятою головою долала кілька метрів, виходила на протилежному березі, струшувалася кілька разів і сама йшла на пасовисько, яке простягалася ген аж до поодалішнього лісу.

Куди не глянь на тому боці, все зелене, все переливається, як м'який оксамит. Он там рідкі куці дикого терну в білому цвіті, а ще дальше — дикі рожі, а трохи вбік — численні латочки нарцисів і тюльпанів. І все це тягнеться вгору з пухкого килиму густої трави.

Весною й на Покрову молодь завжди там влаштовувала гулянки. Ставили високі гойдалки, влаштовували біги на ходулях, змагалися в гилки, боролися. І обов'язково була каруселя, з таємничої середини якої безугавно лунала весела музика. Сміх, вереск, окрики, оплески — все це змішувалося в радісний бурун, що захлискував містечко зранку до вечора.

Довгими рядами там стояли тимчасові лотки, а в них і пряники, й цукерки, й морозиво, і нові солом'яні капелюхи, й іграшки — були б лише гроші. Прямо як на ярмарку, хоча наш міський ярмарок — то було незрівняне, неперевершене видовище, яке мене і хвилювало, й веселило, і сповнювало жагою жити й жити.

В гуртах інших корів та серед білої хмари кіз Манька паслася на протилежному боці до обіду. А коли під полудень пасажирський потяг Херсон-Ясиновата сповіщав про своє приближення до станції, я знову поспішав нашим садом до Шуськи, сідав на пеньок і починав кидати грудочки землі у воду.

За якийсь час з-поза куців на тому боці з'являлися гурти корів, в одному з яких я пізнавав нашу Маньку, бо вона була рідкою в наших місцях чорно-білої масті і носила напрочуд маленькі роги. Я ставав на пеньок і на всю силу своїх легенів кричав:

— Манька-а-а!

Корова починала йти жвавіше, а згодом пускалася бігти. З бігу ввалювалася в річку, миттю зупинялася і починала пити, а я слідкував, як розбухали її боки. Втоливши спрагу, вона лівиво рушала і вилазила в наш сад. Байдуже проходила повз мене і якимось розважно й статечно крокувала стежкою до двору. Будучи ситою, вона не звертала ані дрібки уваги ні на капусту, ні на кукурудзу, ніби їх і не було перед її очима. А я теж поволі ступав за нею. Мені тоді було шість років.

Тяжка промисловість містечка складалася лише з станції з її залізничним господарством та трьох невеликих цегляних заводів. Все інше — то була легка індустрія, або просто дрібні варстаті: до десятка олійниць, дві маслобійні, три парові млини, кілька кравецьких майстерень, три голярні та дві фотостудії — властиво, два фотографи, бо знятки вони робили в присутності клієнтів, щось там ворожачи в скринях апаратів, добираючись до середини крізь довгі, зіжмакані рукави. Були ще кузні, біля яких вічно стояли вози всяких конструкцій та моде-

лів, а також плуги й культиватори. А біля конов'язі завжди воювали з мухами кілька коней, чекаючи на коваля.

Крамниць було дуже багато, але в мій час половина з них, переважно більші, вже були забиті дошками — власники або ж скрахували від податків, або ж залишили свою власність на поталу, майнувши десь подалі, замітаючи за собою сліди. Був ще невеличкий готель, з якого вічно виходили і входили назад якісь чужі люди в одязі не тутешнього крою, чоловіки гладко виголені й причепурені, а жінки коротко підстрижені й не раз з цигарками в устах.

Все культурне життя відбувалося в міському клубі. Це була чимала будівля з великою сценою й залем і безліччю кімнат, де містилися бібліотека, більярд, радіоприймач з півтузінем слухавок, які по черзі прикладали до вух зачудовані міщани, та гардероба з костюмами для драматичного гуртка. Деколи там показували фільми, чи як тоді казали, картини.

Батько казав, що до революції там виступали пересувні театральні трупи. Одною з прикрас в нашій світлиці була пожовкла афіша, що сповіщала старою, ще дореволюційною абеткою з буквою "ять" про приїзд "малороссийской труппы" та показ "Мартина Борулі".

В мій час чомусь ніяких вистав не було. Зате часто виступала місцева група "синьоблюзників". Хлопці й дівчата, зодягнені в сині блузи особливого крою, виходили на сцену з гітарами, мандолінами, гребінцями, пральними дошками, дзвінками й ложками і починали грати й співати веселі мотиви — "шумова оркестра". Вони співали про різні міські недоліки та на пекучі теми дня. Вперше я потрапив на їхній концерт у віці шести років, і їхні витребеньки на "музичних інструментах" дуже припали мені до вподоби. Можливо, вже тоді мені вчувалися швидкі модерні мелодії й ритми, до яких пізніше я виробив і вухо, й смак.

✓ Та найчастіше в клубі влаштовувалися танці. Невеличка аматорська струнна оркестра з газардом вигравала краков'яки польки, "Суботу", Па д'Еспань і вальси. Часто сусідський парубок Сенька Жмач брав мене на танці, як на видовище. Я вміщався біля оркестри і зачудовано слідував за віртуозними пальцями музик, що гасали по грифах, як вивірки по деревах. Все доходило до мене як незбагнений фокус.

Танцювала лише молодь. Старші сиділи на кріслах та лавах попід стінами, тихо перебалакуючись та наповнюючи залю сизим тютюновим димом. Траплялися й сольові танці. Я особливо любив спостерігати виконання "Циганочки" Грицьком Волохом, який працював дрібним урядовцем в міськраді. Він завжди приходив в хромових чоботях із штаньми на випуск, мов циган.

Оркестра повільно біла перші такти, і в унісон їй він пристукував ногою й прихлопував долонями, часто приспівуючи:

Ех, цигани сіно косять,
А циганочки гребуть.
Всі цигани випить хочуть,
Дак циганки не дають.

Ех, подай, друже, руку,
Годі вже журитися.
А якщо життя погане,
То ходім топитися...

Тут оркестра жвавішала, а він поспішав за нею, вибиваючи такт долонями по халявах, стегнах і грудях. А далі, зірвавшись вихором, він дрібненько притупував підощвами і мчав по колі. Тоді пускався навприсядки, як дзига, присвистував і шаленим викрутом гнав повз стоячих колом глядачів. Хвацько ж у нього виходило, просто дух забивало. Парубки й дівчата щось кричали йому, мабуть під'юджували до ще швидшого темпу, і Волох їм не відмовляв.

Кожного разу він кінчав під рясні оплески. Його враз облипали дівчата, і це, як виглядало, підносило його на сьоме небо в очах інших хлопців. Всі вони лізли до нього в друзі, але він славою ділився неохоче.

Деколи в клубі з'являлися хлопці з поближчих шахт. Всі в галіфе, в хромових чоботях, в сорочках-косоворотках, підперезані шовковими плетеними поясами з китицями, всі напідпитку, вони засміливо залицялися до місцевих дівчат, щедро частували їх солодощами й заголосно реготали.

Старші міщани, а також міські парубки недружелюбно зиркали на них і несхвально похитували головами. Бідовіші жінки підводилися з крісел, зухвало підходили до шахтарського гурту і демонстративно відводили своїх доньок, докірливо промовляючи:

— Мало тобі наших хлопців? Знайшла з ким зчепитися!

Дуже часто шахтарські візити кінчалися бійкою, і я сам не раз мусів іти додому поруч закривавленого Сеньки Жмача, якому чомусь завжди найбільше перепало.

Бувало й так, що якась дівчина наперекір батькам виходила заміж за шахтаря і виїжджала на рудники. Тоді по містечку прокочувалася хвиля справжньої жалоби. Тітки на базарі суворо осуджували нову молоду й полоскали всі її кісточки та, охаючи й сплескуючи руками, словесно жаліли її батьків.

Такий самий осуд линув і на адресу хлопців, які відходили на шахти. Взагалі ж, з дуже раннього віку я вичував, що з шахтами асоціювалося щось лихе, неприємне, наскрізь негативне.

Про шахти наші міщани висловлювалися, як про щось не з цього світу, що обов'язково треба оминати, як дідька. Шаhtarів вони толерували тільки на ярмарках, коли ті витрачали гроші направо й наліво, а так, то краще з ними не знатися. Це мене лякало, і я ніяк не міг збагнути вимір і природу отого страшилища, що нуртувало чи витало десь там над рудниками і якого так боялися міщани. Не раз в ясні дні влітку я дивився на сизий вершок Криндичного терикона, намагаючись вгадати, звідки він взявся, та усталити, чи він, терикон, не був, бува, головним розсадником всіх тих лихих і неприємних речей, що змушували наших жителів говорити про шахти з погордою, подразненням і ляком?

Кілька разів батько брав мене на цегельню, де він працював обліковцем. Його батько, а мій дід, дід Серафим, був власником олійниці і мав кілька найманих робітників. Після революції мій батько теж працював в дідовій олійниці. В чомусь вони там не поладили, і в 1925-му році, коли мені було два роки, мій батько перейшов на цегельний завод та й залишився там.

Хоча дід Серафим мені ніколи нічого поганого не зробив, я не відчував до нього й дрібки родинного тепла. Не любив я його, дивився на нього, як на чужого. Коли деякі міщани принагідно розпитували мене, чий я є — так і питали: "Чий ти?" — і я давав їм певні деталі, вони установлювали мою приналежність приблизно таким підсумком:

— Це онук Серафима, того кровопивці-непмана...

Оця їхня характеристика, що дід Серафим "кровопивець" та ще й "непман", наповнювала мої груди холодним жахом. Подумати тільки: мій дід п'є кров! Чию кров, і коли він її п'є? Та ще більш незрозумілим і зловіщим було слово "непман". Воно сугерувало щось велике, неприємне, жадливе. Я звернувся до матері за поясненням.

— Непман? То такі люди, як твій дід...

Це ще більше згустило пелену загадковості й зловіщості в моєму сприйманні довкола особи діда.

Але я був почав про цегельний завод. На сьогоднішні мірки той завод заледве чи можна назвати промисловою одиницею. Тоді ж він видався мені вершком машинного прогресу. Гамір стояв несусвітній. Вузькі колії опоясували й перехрещували заводське подвір'я на всі сторони. Перегукування робітників, пісні, чмихання парових машин, голосний сміх довкола, цокання випеченої цегли, яку вантажили в малі вагони, іржання битюгів і постійний рух всього і всіх — все це чудодійно наповнювало мій слух і поширювало очі.

Он там котельня, де голі до пояса кочегари шпурляють лопатами вугілля в толку. А поруч неї машинна зала, де все начи-

щене до блиску. Одна парова машина крутила динамо, що постачало струм заводам та адміністративним будівлям і школам у місті. Друга машина вивозила глину з кар'єру в дерев'яних вагонетках.

Старші чоловіки, парубки й дівчата, з іскристою радістю на обличчях, швидко виконували потрібні технологічні операції. Одні підкочували вагонетку з глиною й висипали її в мішалку — кругле заглиблення в землі, вимощене цеглою. Інші кидають на глину якийсь дивний пісок. Поруч них дівчата сиплять з мішків інші домішки. Потім майстер бере шлянгу і на око поливає суміш водою, а слідом за ним з двадцяттеро босих хлопців і дівчат пускаються в танок по мокрій суміші — місяць і місяць, аж поки препарат готовий.

Потім глину на ношах носять до формувальників, кожний з яких тримає в руці дерев'яну форму на чотири цеглини. Вони зловщуть форми у воді, а потім з размаху їх в глину, зчищають верху дерев'яними ножами зайвину — і чотири мокрі цеглини випадають на приготовані дошки. Раз — і чотири цеглини є! Раз — і ще чотири цеглини! Мокра цегла покриває "козли", просихає. Тоді її несуть на просушку. Викладена в штапелях, вона сохне днями, після чого її ладують у величезні печі, закривають наглухо, розводять під печами толки, і починається випікання, яке теж триватиме кілька днів.

На заводі було дві печі: одну заладовували, в другій випікали — безупинний процес. З кожної печі добували по 20 вагонів добірної цегли.

Як на тепер -- примітивно. Але для мене цегельний завод був неперевершеним дивом, одним суцільним чудодійством, і я споглядав усі виробничі процеси як в глибокому гіпнозі. І як тут не скинути шапку перед благородством тих завзятих простих роботяг, що своїми змозоленими руками в таких примітивних умовах ліпили з покоління в покоління фундаменти нашої цивілізації!

Деколи до батька приходили друзі з заводу з пляшкою. Випивали по чарці і обов'язково заводили, як мати насмішкувато казала, свій "інтернаціонал":

Тут пішла війна буржуазная,
Розсірчав, розозлився народ.
І по гвинтику, по цеглиночці
Розтягнули ж кирпичний завод...

Вони завжди співали з чуттям, з жалем, вкладали в пісню всю душу, немов би йшлося про їхню власну цегельню. А щодо мене, то я не мав ніякого сумніву, що пісню цю було складено таки про наш завод. І я ніяк не міг зрозуміти, чому люди так розізлилися, що пішли на розкрадання "гвинтиків" й розтяган-

ня всього заводу, як і не міг зрозуміти їхньої зворотньої доброти — адже завод вони відбудували знову. От тільки "плаксун" так і застиг мертвяком на всі часи. Не повернули йому злі люди "Гвинтиків". При кожній згадці того паротяга-ліліпута мене огортав невимовний сум.

Взимку я переважно пропадав на олійниці. Метелиця надворі, чи тріскучий мороз — на олійниці завжди тепло й затишно. Щойно, було, розвидниться, а я вже на вулиці і чую, як навздогін лине материнська турбота: "Не попади ж там під коней, як переходитимеш вулицю".

ку по вулицях гасали розписні, виїзні сани, і коли вони шмига-

Рух у містечку був жвавий, і обережність не шкодила. Взимли повз хідник, то снігова січка з-під кінських копит болюче кропила моє обличчя. Також валками повзли вантажні селянські сани. Від цих ніякого страху, деколи я навіть чіплявся на них.

Авта у Вишнівському показувалися в ті часи дуже рідко, і то, переважно, літом. В'їзд автомобіля в містечко ставав справжньою подією. Коли він зупинявся біля станції, міськради чи готелю, його оточували хмари дівчорі й дорослих. На шоферів, які тоді чомусь завжди носили великі окуляри на картузі й довгі, шкіряні рукавиці, дивилися, як на королів. А вони, свідомі тієї важности, якою юрба їх наділяла, пихувато кружляли довкола своїх машин, курили цигарки та загадково постукували носками по гумових шинах.

Чи я справді був кметливий, чи може мені везло, але під коней я ніколи не попав, хоча вуличні випадки цього сорту не були аж такою рідкістю. Кілька десятиріч пізніше один мій знайомий інженер сказав: "Кожна стадія цивілізації створює відповідний своїй динаміці жертвник".

На Роздольній вулиці, ближче до станції, майже на проти-лежній від нас околиці, функціонувало декілька олійниць. Вулиця була довга й широка, завжди запружена возами, на яких стовбеніли лантухи з соняшниковим насінням. І завжди на тій вулиці пахло свіжим олійним ароматом.

Перед олійницею діда Серафима розкинувся великий, квадратної форми двір, який був відділений від вулиці високим цегляним муром та зеленими залізними воротами. Майже круглий рік той двір був захрянений возами, і дід не перебільшував, коли казав, що у нього завжди "завізно".

Все підприємство містилося в чималій двоповерховій будівлі з червоної цегли, лицева сторона якої висвічувала кількома великими, з безліччю малих квадратних шиб, вікнами. Вони надавали будівлі фабричного вигляду.

Олійниця урухомлювалася кіньми селян-клієнтів. Діждавшись своєї черги, селяни "парувалися" і запрягали двоє коней

у веретено. Коні рушали по колі, зубчатка починала скрипіти й рипіти, урухомлюючи всю машинерію в олійниці: насінневу драчку, міхи під печами, де смажилося насіння, й преси.

Коли я приходив і дерся по залізних східцях на другий поверх до печей, дід Серафим відразу ж виростав тут як тут. Він брав мене за руку, щоб я не посковзнувся, і щось невдоволено бурчав. Підвівши до печі, казав робітникові:

— Допильнуй тут, щоб він рук не попик, і не спускай з нього очей. Бо ще підлізе ногою під вісь, то калікою залишишься...

Дід відходив, а я пригоршнями брав з плит зісмажені зернятка, відсівав устами лушпиння і висипав в шапку. З повною шапкою рушав до інших секцій, напихаючи рот смачним зерном — хрум, хрум... В той момент для мене не існувало смачніших делікатесів у всьому світі.

Та найцікавіше було потрапити в секцію, де робили сушеники. В окремі, чистій кімнаті стояло кілька пригвинчених до столів малих пресів. Густу масу — суміш соняшникової муки, якогось, кремового кольору, борошна й меду — подавали в преси, з яких виходили такі невеликі, круглі коржички. На бляшаних листах їх ставили в піч і якийсь час пропікали. Готові коржички обгортали квадратними лоскутами орнаментового паперу. Готовий продукт виглядав привабливо: з одного боку жовтіла шапка соняшника, а з другого напис "Сушеник з підприємства С. Мартюка, м. Вишнівське". Коржички пакували в дерев'яні скрині і верх забивали цвяхами. Куди їх відправляли, не знаю. У наших міських крамницях їх можна було купити, але не дідового виробу.

Ї З'їсти сушеник, та ще свіжий — справжнє блаженство. На смак вони були схожі на халву і ніколи не приїдалися. Одного разу я хотів винести з півтузіня сушеників з олійниці, але дід Серафим — він був буквально скрізь — спіймав мене на гарячому, відібрав "кражу", вилаяв як дорослого і наказав, щоб я ніколи на таке не пускався. А в себе вдома ласкавіше пояснив, що не гоже власнику ("Ти ж мій онук!") подавати такий приклад робітникам, бо ті тоді й преси повиносять.

Це було зимою, під кінець 1929-го року. Наступної зими я ходив до школи, було не до олійниці. Та все ж деколи навідувався. Дід Серафим страшенно схуд, на все дивився крізь пальці, тикав мені стопи сушеників і при виході всував від полу по літру олії. Робітники зі мною вже не панькалися, дивилися з-під лоба і навіть злегка, але з відчутною злобою, штурхали.

Внедовзі дід Серафим, за його словами "останній чесний непман", добровільно відмовився від олійниці, "передав її народові". Внедовзі у відділі, де робилися сушеники, з'явилися нові обгортки. Замість жовтавого соняшника на них красувалися дві руки в міцному стиску. Замість старого напису на зворот-

ній стороні тепер стояло: "Сушеник з кооперативи м. Вишнівського". Зміна в написі мене зовсім не торкнула. Але широкої, жовтавої шапки соняшника було чомусь дуже жаль.

В нашій родині було четверо осіб. Властиво, п'ять: батько, мати, я, менший брат та тьотя Маланка, батькова сестра. Чоловік тьоті Маланки був унтерофіцером в царській армії і згинув на фронті в 1916-му році. Дітей у них не було.

Тьота Маланка довго жила в скорботі. Згодом, не змігши осилити горя, продала хату і пішла в жіночий монастир, хоча її батько, тобто дід Серафим, був проти, як він казав, "цієї глупої затії". Та вона настояла на своєму і від'їхала.

Не знаю чому, але в 1924-му році вона залишила монастир і повернулася у Вишнівське. Дід Серафим радо запропонував їй житло під своєю стріхою, але вона відмовилася і впросилася до моїх батьків. Так що в мою свідомість вона ввійшла повноправним членом родини.

Була вона привітна, роботяща жінка, вже з сивими пасмами на голові. Оскільки батька й матері майже ніколи не було вдома — моя мати працювала в міськраді, в ЗАГСІ, де реєстрували новоодружених, новонароджених і померлих — то на її плечах висіло все наше господарство: вона варила, пекла, прала, латала, доглядала й доїла корову і завжди знаходила час, щоб помолитися в своїй кімнаті, рясно уставленій іконами. А молилася вона багато й довго.

Моя мати була молодшою від батька на одинадцять років. Вона походила з одного з поодалішніх сіл, з родини багатого селянина, який мав, не знаю точно скільки, але багато землі, вітряк, худобу, велику пасіку. На свого батька, тобто на мого другого діда, діда Макара, вона пашіла непроминальною люттю за те, що він поскупився віддати її до дівочої гімназії.

Після початкової приходської школи вона рвалася у світ, але дід Макар мав для неї інші пляни в рамках свого великого господарства. Вона збунтувалася і втекла з дому у Вишнівське, де знайшла працю горничної у родині власника трьох цегелень, фабриканта Зоенка.

В нових обставинах, окрім звичайної прибиральної праці, вона встигала й займатися самоосвітою, читала книжки з домашньої бібліотеки, прислухалася до панських розмов, придивлялася до манер і намагалася, як могла, стати "образованою барышней".

В 1919-му році Зоенко з родиною рушив за кордон, а вона вневдовзі заізналася з батьком і в 1920-му році вийшла за нього заміж. Дід Макар, чи то по скупості, а чи з образи, що донька все робить на власну руку, не радячись з батьками, махнув на це рішення матері рукою і навіть не прислав батьківського благословення. А дід Серафим вважав, що вона зовсім не пара

його старшому синові ("Знайшов собі наймичку!"), і відмовився справляти весілля. І хоч батько й мати були не проти повінчатися в церкві у всій церемоніальній величі й пишноті, в ситуації, що тоді склалася, їм нічого не лишилося, як розписатися в міськраді "за новим звичаєм", що вони й зробили.

Дід Серафим прогнав батька з олійниці і шлюбу, не освяченого в церкві, не визнавав. Докоряв синові, що він живе в гріху й розпусті. Називав його "антихристом" і при кожній нагоді лаяв на всі заставки. Та за який рік, спонукуваний добросердешною бабунею Клавдією, батьковою матір'ю, дід змилосердився, сам прийшов до сина, перебалакав і купив йому хату, ту, в якій ми тепер жили. І знову взяв на працю в олійниці.

До матері ж дід Серафим і далі ставився холоднувато і з такою легкою іронією. При зустрічах з нею в місті він підкреслено скидав свій картуз, низько вклонявся і якимось так артистично казав "Мое поштенье". Мати сприймала це як навмисну насмішку і в'їдливо строчила:

— Я вам не Зоенчиха, а ваша невістка. Якщо взагалі не хочете зі мною говорити, то пройдіть собі мовчки, а то колись заробите у мене таку відповідь, що зойкнете!

Із своїм власним батьком, дідом Макаром, мати взагалі не церемонилася. Коли він приїжджав на ярмарок і зупинявся у нас на ніч, то тільки й чути було, що материні прокльони та дідові оправдування.

— При такому багатстві, при таких достатках, ви, як той глитай, поскупилися віддати мене до гімназії! — строчила мати. — І яка тепер моя вартість в житті? Хто я і що я? Третьюрядна канцеляристка, обов'язок якої наливати чорнило. Мої ровесниці, деякі з бідніших родин, стали лікарками, вчительками, високими урядницями. А я?

— Бог видить, донько, що винний я, велику кривду вчинив тобі — м'яким голосом признавався дід Макар. — Каюся, дитино, але що тобі тепер з мого каяття? Он привіз тобі лантух пшеничної вальцьовки й макітру меду, хоч на це не будеш витрачатися, — хитро загинав він на економічну ділянку. — Вгамонися, Оксано, бо мені й без цього непереливки. Влада, донько, за горло бере...

Мати не відмовлялася ніколи від дідових гостинців, але при кожній нагоді жорстко пришпилювала свого батька за його минулу скупість.

Одного разу він пригнав на ярмарок з десяток бичків і телиць і ніч перед торгом ночував у нас з мовчазним батраком. Вдосвіта, коли вони ладналися виганяти худобу з нашого двору, мати відчинила вікно й сердито спитала:

— Скільки ви будете просити за оту рябу телицю?

Дід оглянув молодняк і для певности перепитав:

— За яку? За оту чорно-білу? Та рублів тридцять, не менше.

— А я вам дам двадцять і залишіть її у нас, — мовила мати тоном, що виключав всякі заперечення.

Дід почухав потилицю, щось муркнув про себе, а тоді до батрака:

— Не виганяй Маньку з двору, залиши її тут. А грошей, Оксано, не треба, хай це буде моїм даром...

Наступного року Манька отелилася і стала, як мати казала іншим жінкам, "заливати нас молоком". А коли вона поралася з Манькою в моїй присутності, то завжди розчулено підсумувувала:

— Бачиш, який у тебе хороший дідусь? Виростив для нас таку щедру корову.

Гіркоту до свого батька вона ніяк не хотіла передати нам, дітям.

Припускаю, що читач дістав деяку уяву про наше містечко і про той кутик світу, в якому автор спинався на ноги. Тому буде краще перейти до опису окремих епізодів і моментів, які залишили непроминальний слід в його пам'яті й свідомості.

Л І К Н Е П

Докоряючи дідові Макару за свою неграмотність, мати навмисно перебільшувала, щоб дошкулити йому до болю. Скільки вона підхопила в церковній школі, не знаю, але її самоосвітні труди в родині фабриканта Зоєнка не пішли намарно. Вона була не зле начитана, дуже гарно писала і навіть сходила поміж деякими міськими молодими за "інтелігентку". Хоч її праця в міськраді була суто технічного характеру — вписати, виписати, виповними метричний блянк — люди думали, що вона має справу з "важними бумагами", а раз так, тож мусить щось тямити.

Грамотна чи неграмотна, але в лікнепівську лихоманку вона пірнула з головою. Зараз з історичних джерел довідуюся, що епопея лікнепу — ліквідація НЕПисьменности — почалася в середині двадцятих років. Не знаю, як воно там було на початках, але в час, коли я почав доглубуватися про причину частих вечірніх сходин в нашій хаті, а це було десь взимку 1928-го року, лікнепівська гарячка, мабуть, сягнула свого вершка.

Не пригадую, щоб батько брав якусь участь у цій кампанії, але мати була заангажована в ній повністю в якості керівниці куша. Неписьменні люди з нашої околиці бували в школі лише двічі в місяць, бо в школах зазедве вистачало місця для дітей, яких вчили в дві зміни. В додачу, всі вчителі були переважані всякими кампанійськими обов'язками. Тому окремі групи, чи то кущі, мусіли в більшості навчатися вдома з допомогою кущевих керівників, кожний з яких мав принаймні початкову освіту і міг без великого труду розтлумачити літери й навчити читати по складах. Як кущева керівниця, моя мати мала того лікнепу повні руки.

"Учні" збиралися у нас переважно вечором, вже затемна. Часом приходило до двадцяти людей, але ніколи менше десяти. Вони тісно всідалися за двома столами, біля вікон, кладучи книжки й зошити на підвіконня, та біля груби. Довгенько вони пліткували про всякі речі та життєві справи, жартували. Потім вносили з хліва старі, червоною фарбою помальовані двері, ставили їх ребром на два стільці, мати знаходила крейду й вогку ганчірку, засікала час на стінних "ходиках", і навчання починалося.

Спочатку на ці зібрання дорослих я не звертав ніякої уваги. Разом з братом я на той час виходив до кімнати тьоті Маланки, де в теплі й затишку вона вишивала та розказувала нам казки, під рокіт яких ми й засинали. Та під кінець 1928-го року я чомусь залишився в кімнаті разом з "школярами" і був змісця переможений отим змагом за звання. Раптом передо мною відкрився світ, повний таємниць і чудес. Вистачало розкусити значення скремих знаків, що їх мати виписувала на дверях, та дізнатися, як кожний з них звучить, і ти діставав в руки ключ до безлічі закопаних в книгах скарбів.

З великою увагою й напруженням я придивлявся й прислухався, як, стогнучи й потіючи, дорослі люди вгризалися в елементарні знання, а далі, зірваний несеяжною дитячою курйозністю, голосно зажадав олівця й паперу. Мати сердито цитьнула на мене, але деякі "школярі" заступилися — "Дай хлопцеві шмат паперу, хай собі грається, чого там" — і мати дала мені зошит і олівець. Я сів на підлогу спереду столу і з місця почав битися в двері храму науки.

Школярі голосно перебалакувалися, знущально сміялися з абсурдних питань і нетямучости окремих своїх тсваришів, хоча в запитах останніх я не знаходив нічого смішного. Пам'ятаю, мати вияснювала літеру "х" і для ілюстрації написала слово "хата". Тітка Фросина з нашої вулиці сплеснула долонями й радісно вигукнула:

— Людоньки добрі, та цю літеру я ніколи не забуду, вона схожа на зіпсутий хрест. Ти диви, ніколи б і до голови не прийшло, що "дім" пишеться з літери "х".

— Фросино, "дім" починається літерою "д", — терпеливо вияснювала мати. — "Хата", "хлопець", "хутір" — тут пишемо "х".

— Господи, та чи дім чи хата, яка різниця? Пощо мені зайво пуп надривати, я те й інше писатиму із зіпсутого хреста, багато легше...

Дотепніші школярі вибухнули сміхом, посипалися приперчені, істинно народні коментарі.

— Правильно міркуєш, Фросине. Пощо зайво натужитися? А тому "задниця" і "срака" пиши з тієї самої літери, бо хоча дві назви, а предмет той самий!

Фросина червоніла, хмурилася, прикушувала губу, ось-ось готсва вибухнути. Тут мати підносила голос, присоромлювала дядьків — "Хоча б хлопця посоромилися!" — хоча я особисто в своїй дитячій невинності нічого сороміцького в коментарях дядьків не знаходив.

Інша молодиця, Ганна Весличенко, балакуча й пуста (так її спреділювали при її відсутності) жієка, поривала всіх на сміх своєю забудькуватістю. І виглядало, що приходила вона на лек-

ції, щоб по асоціації пригадувати незроблені чи відкладені справи. Ось мати пише на дверях "вода" і, вимовивши кожну літеру окремо, а потім з'єднавши їх в два склади, прочитує слово повністю.

— Вода? — похоплюється молодиця. — Боже, у мене ж у чоботях води аж хлюпоче, треба не забути висушити цієї ночі.

Іншим разем мати показує, як писати "паротяг". Ганна тут як тут:

— А позавчора, ви ж чули, паротяг не переїзді убив корсву Костюшенків. А вони не з багатих...

Мати пише й вимсвляє "коза", а молодиця:

— Сусідська коза вчора окотилася, двоє гарненьких козенят привела.

Що було сміху. Не раз і мати сміялася до сліз. Не сміялася тільки Ганна. Після своїх реплік вона здивовано оглядала присутніх і здвигувала плечима, мовляв, що я такого сказала?

А деколи, почувши від матері нове слово, вона зривалася з місця як опечена й заявляла:

— "Вогонь"? Дякую ж, що нагадали. А я забула згасити в грубі, ще діти почадіють.

Кулею вилітала з хати, а за півгодини верталася докінчувати науку.

Бувало й так, що тільки-но всядеться чоловік і розкриє зошит, як у кімнату влітає його дружина.

— Ти що, Гавриле, в наркоми мітиш? — зразу атакує вона свого чоловіка. — Обійшовся без грамоти до цих пір, то й далі проживеш! Вдома роботи по зав'язку, в грубі потухло, ні дровини ніде, рзспалити нічим, діти мерзнуть, а ти тут в писаря граєшся. Ану киш додому і нарубай дров!

Дядько, сопучи й стримуючи гнів, згортає зошити і з похнюпленою головою, без слова вибачення, рушає слідом за жінкою в зимову ніч.

Або ще таке. Всі зосереджені, пишуть, з насолодою виводять нові слова. Раптом двері навстіж і з кімнату вривається захеканий чоловік. Не звертаючи уваги на матір, він очима віднаходить свою жінку і на повні легені:

— Гашко, сволота! Доки ти будеш мене мучити? Знайшла собі забавку! Діти он пооброблювалися, з пелюшок тече. А ти хоча б соски приготвила! Ні чорта в хаті знайти не можна, скрізь сморід та вереск. Щоб була вдома в одну мить!

І без одвіту й привіту зніяковіла Гашка відходить.

Хоча моя мати не була з тих, що лазять за словом в кишеню, але вона ніколи в ці сімейні драми не вмішувалася. Мовчки чекала, поки перейде криза, і продовжувала навчання далі.

Не знаю, наскільки лікнеп просвітив людиність нашого містечка й всієї України, але я особисто скористав з нього багато.

Я навчився писати й читати за яких чотири вечори і негайно ж вдався до самостійних мандрів по книгах. У нас було кільканадцять українських і російських книжок, які мати дістала в подарунок від Зоенків, коли ті втікали за кордон. Були й лікнепівські букварі. Ці я прочитав швидко — все в них просте й зрозуміле. Із Зоєковими книжками справа була тяжча. У них було повно слів, яких я не розумів, тому вічно розпитував матір і тьотю Маланку про їхнє значення.

Серед Зоєнкових книжок був роман "Кармалюк" Старицького. Це був перший солідний твір, який я прочитав самостійно, і навіть дещо зрозумів з нього. А одного дня взимку 1929-го року мати послала мене до бабуні Клавдії, якій трохи не здоровилося. Дід Серафим вічно на олійниці, а вона сама.

— Може їй що треба буде, то прибіжиш назад, скажеш мені, — повчала мене мати.

Бабуню Клавдію я дуже любив. Вона була така ж добра й великосердешна, як і її найстарша донька Маланка. Бабуня дуже шанувала мою матір і часто приходила до нас в гості, приносячи щедрі гостинці нам і тьоті Маланці.

Півлежачи на ліжку проти вікна, обкладена подушками, з окулярами на носі, вона задумано мережила невеликий килимок. Усміхнувшись до мене й привітно кивнувши головою, сказала, щоб я роззувся на порозі, і показала на стіл, на якому стояв великий скляний таріль, повних зісмажених на олії кручеників. Це печиво у неї ніколи не вибувало.

Я з'їв кількоро, запиваючи молоком, а потім гайнув нишпорити по кімнатах. Їхній дім був великою, солідною будівлею на півтора поверха. Властиво, це був двоповерховий дім, але з якихось міркувань перший поверх був наполовину погружений в землю, так що всі нижчі кімнати були й житловими, а водночас і підвальними. Дід і бабуня жили наверху, а внизу, куди провадили широкі дощані сходи з високим бар'єром, всі кімнати були загромаджені всяким гамуззям: старими меблями, інструментами, якимись скринями, зношеними черевиками тощо. На нижчому поверсі я завжди чувся як мандрівник, який щоразу відкриває нові, цікавіші речі.

Збігши вниз, заглянувши сюди-туди, я опинився в невеличкій кімнатці, де стояло поломане ліжко, широченька шафа і покритий пилем, пошкрябаний стіл. В шафі я знайшов цілу бібліотечку — книжки, журнали, старі газети. І тут вперше я зняв з полицки тяжкий, в чорній, твердій оправі "Кобзар". На першій сторінці був відомий портрет Тараса — в шапці, в пальті із смушковим коміром. Над устами — багаті вуса. Тарас дивився на читача вдумливим і запечаленим поглядом, немов би не вірячи в його спроможність піднятися до діл, закарбованих в цій книзі.

З наступної сторінки повіяло проймаючою казкою: сидів сліпий старець із кобзою в руках, а біля нього маленьке, обшарпане хлоп'я. Я довго дивився на цей малюнок, немов би передчуваючи, що ось зараз із уст цього сліпця полине дивна й зворушуюча розповідь.

І вона полинула. В грудях моїх закалатало, завібрувало хвилювання. Написані простим віршем, де слова так щільно пасували одне до одного в дзвінкій і милозвучній римі, Тарасові думи залягали в душі, як зерно в м'якому чорноземі.

В кімнатці було лише одне вікно. Наполовину затягнуте земляним виступом, а в додачу ще й морозним візерунком, воно пропускало тьмяне світло. В цьому відсіку сірого зимового дня, не відчуваючи холоду, що напливав з усіх кутів неогріваної кімнати, я прикипів до Тарасової поезії. Так сталося, що на "Гайдамаків" я натрапив дуже швидко. Дійшовши до різни в Умані, де Гонта кладе мечем в могилу своїх дітей, я зойкнув так голосно, що й бабуня Клавдія почула.

— Мишко, синку, що там тобі сталося? — дійшов до мене її голос. — Чи ти там не перекинув чогось важкого на себе?

Я витер очі, взяв книжку і пішов до світлиці, де бабуня гаптувала. Вона вивчаюче глянула на мене.

— Ти чого плачеш?

— Та тут, бабуню, таке в книзі написано...

Бабуня взяла з моїх рук "Кобзар", перегорнула кілька сторінок і теж заплакала, хоча по іншій причині. З її обривистих речень я довідався, що вона плакала не за Гонтиними дітьми, а за своїм наймолодшим сином Трохимом, якого вона називала Трошею. Щойно тепер я довідався, що у мого батька були двоє менших братів, Олексій і Трохим, які не повернулися з громадянської війни і про долю яких не надійшло з тих пір ніяких вісток. "Кобзар" і вся, знайдена мною, бібліотека належали Троші. Від бабуні, яка більше говорила сама до себе, я довідався, що Троша, якому в революцію словнилося 18 років, був членом якогось "малороссийского" товариства, співав в хорі, виступав в драматичному гуртку, купував і збирав українські книги, виписував журнали з Києва, ходив на якісь зібрання і почепив в світлиці портрет Котляревського — тут бабуня тикнула пальцем на пожовкле й поцятковане мухами відображення поета, що висіло на стіні.

— Бідна моя дитина, — жалісливо приговорювала бабуня. — Де він пропав, куди подівся? Як пішов у сімнадцятому, то як крізь землю провалився. Може за границею десь? — невпевнено потішала вона себе.

На стіні висіла фотографія Троші, коли йому було років шістнадцять. Круглолиций, з ледь примруженими очима юнак, з гладко зачесаним назад волоссям, у вишитій сорочці. Він трі-

шки був схожий на мого батька, а поза тим з пласкої знімки дивилося обличчя, абсолютно мені чуже. І все ж, дивлячись на цього невідомого мені рідного дядька, який, мертвий він чи живий, зовсім нічого не знав про моє існування, я відчував до нього прихильність і теплоту. Дядько, який збирав такі чудові книги і любив їх читати, мусів бути надзвичайно доброю людиною.

Іншого невідомого мені дядька, дядька Олексія, я незлюбила з перших бабусиних слів. З вигляду бундючний і вродливий, в гвардійській офіцерській формі, він був зфотографований сидячи на тлі намальованого великого палацу. Ця декорація робила його ще більш рішучим і владним. Але не ці риси зроджували в мені антипатію. Він був улюбленцем діда Серафима, який не жалів грошей для його науки і військової кар'єри. Дядько Олексій гостро засуджував "малоросійські витівки" Троші, сміявся з нього і його книг і одного разу навіть спалив деякі.

— Було, як зчепляться удвох, то як півні, не розведеш. Неначе б різних батьків діти, — пригадувала бабуня крізь сльози.

Пропає десь і дядько Олексій, не вернувся з війни. Розчулившись, бабуня пригортала до серця знімки обох своїх синів і ронила гарячі сльози на чорну оправу "Кобзаря". А я дивився на неї і мовчав.

Бабуня витерла сльози, вишморкала носа в хустку і не без здивування спитала:

— А ти вже читати вмієш, чи що?

— Умію, бабуню.

— Господи, та тобі ж іще й шести років немає. Де ж ти навчився?

— У лікнепі, — сказав я так, немов би його було спеціально оснований для мене.

Я розповів їй про навчальні зібрання в нашій хаті і як я разом з дорослими гриз грамоту. Вона сміялася, а вкінці підсумувала мою розповідь приказкою: "Немає лиха без добра". А після цього попросила, щоб я і їй прочитав з "Трошиної книги". І я знову почав читати про різню в Умані. Читав я рівно, без запинок, добре вимовляючи слова, щоб вона бачила, що я вповні грамотний чоловік. Бабуня так захопилася поемою, що відклала килимок набік, а згодом почала прикладати хустину до очей.

...Сини мої, сини мої,
Чом ви не великі?
Чом ворога не ріжете,
Чом матір не вбили,
Ту прокляту католичку,
Що вас породила?

Бабуня христилася, якось боляче скрикувала і з жахом промовляла:

— Ой, лишенько, Господи! Та чи той Гонта нелюд, чи що?
А я, ловлячи рядки через заволожені очі, читав далі:

...Махнув ножом
І дітей немає!
Попадали зарізані.
"Тату!" — белькотали.
"Тату, тату, ми не ляхи...
Ми..." — та й замовчали.

Бабуня вже плакала ридма, деколи роблячи гнівні застереження:

— Бач, мати у всьому винна! Без нього мати на світ їх би не привела. Синку, а про Гонту вірш ніде не каже, хто він, православний чи католик?

І тут я довідався з бабусиних уст, що ми православні, а католики — це інша, недобра віра.

-- Та все ж, — провадила бабуня, — вони люди, і різати їх отак, як оце описується — то великий гріх.

Вона сказала, щоб я забрав "Кобзар" додому, а згодом щоб і за іншими книгами прийшов.

— Бо пропадуть усі, потліють. Я неграмотна, а дід Серафим нічого тепер не читає. За царя хоч у газету заглядав, а тепер і газет не випикує, — журно поясняла вона.

Деякі книжки дядька Трохима я по одній, по дві переніс додому. Але багато залишилося в шафі. Це, переважно, були книжечки Нечуя-Левицького та пара томів Мирного.

Так щодо лікнепу я жалю не мав. Чи дав щось лікнеп отим молодлицям і дядькам, які збиралися у нас, не знаю. Декому, мабуть, він вийшов на користь, а декому... Коли впровадили картокову систему і в крамницях треба було часом розписуватися за отримані товари чи провіянт, я часто виручав колишніх лікнепівців з халепи. Тітки й дядьки, яких я знав із зібрань в нашій хаті, легенько штурхали мене в плече й з винуватою усмішкою просили:

— Мишко, розпишись за мене...

Я брав список і з великим вдовolenням виводив своє прізвище.

Я навчився добре писати, читати й рахувати, але про школу не могло бути й мови, бо в ті часи до неї приймали у віці 8 років, а мені сповнилося щойно шість. При думці, що я, вповні грамотний чоловік, мав поневірятися вдома й на вулиці ще довгих два роки, мені робилося дуже сумно. Часто ці роздумування кінчалися гірким плачем.

Я Р М А Р О К

Центральна міська площа, опоясана головними вулицями, адміністративними будівлями та собором, білий мур якого водночас видавався і її стіною, була місцем, на якому відбувалися базари, ярмарки і деколи покази всякої хліборобної машинерії та реманенту. В офіційні свята, а саме в річницю Жовтневої революції та на Першотравень, на ній кінчалися демонстрації обов'язковими заключними мітингами.

За день перед ярмарком валки селянських возів розташовувалися на площі довгими подвійними рядами, голоблі до голоблів, лишаючи широкі коридори для руху покупців і просто зівак. Як, було, глянеш на площу в ярмарковий день з вікна міськради, то вона видавалася майже прямокутником, рівно помережаним рядами возів, які виразно виділялися з чорної маси народу.

В кутах площі, відгороджені товстими линвами, були спеціально зарезервовані стоянки для продажних коней, корів і волів, для циганів і їхніх фургонів та для розваг, де ставили каруселі, гойдалки та всякі ярмаркові атракціони.

В суботу перед ярмарковою неділею я вдома не сидів. З вагатами інших хлоп'ят я чергував на в'їздах в містечко, приглядаючись до верениць возів, що сунули й сунули звідусіль. Замилені коні, прогинаючись від зусиль, тягнули горою наладовані брички на міську площу. Вичуваючи близький кінець дороги, коні просто рвалися вперед, натягуючи посторонки як струни та хижо глипаючи своїми поширеними, налитими кров'ю очима. На возах хіба сиділи малі діти, а дорослі або йшли поруч, або навіть підпихали з-заду.

Ми бігли вздовж валки й кричали:

— Дядьку, дайте винограду! А кавуни у вас є? А може бриндза знайдеться?

Попадалися такі селяни, що давали і то щедро. А були й такі, що мило посміхалися і віднікувалися тим, що це "на споді, тяжко дістати". А деякі злісно цьвохкали батогами, і ми мерщій розбігалися, показуючи насупленим дядькам свої язики.

Не так вже нас тішило роздобуте їстиво, як сама забава з попрошайством. За якийсь час ці зустрічі за містом нам збридали і ми перекочувували на саму площу. А там, Господи мій

милий! Гамір несусвітній. Сварки за місця. Один кричав, що йому поламали колесо, і домагався заплати за шкоду. Другий кричав, щоб сусід прив'язав коня з іншого боку, бо той кидає задки і може перебити голоблю. Там, чуеш, жінки зводять рахунки ще з минулого ярмарку:

— А я ж то дивлюся, що це за така птиця! А виявляється, це ти, голубонько, щоб тобі життя не було! Знову зіпсуєш мені настрої і переведеш торг. І чого ти завжди мостишся поруч мене? Я через тебе грубі гроші втратила минулого разу! Та я...

Що там між ними було минулого разу, годі було дізнатися, бож ми на місці не стояли. Та мене подробиці й не цікавили. Всі викрики влітали в слух, а вух же закривати не будеш.

Та найбільше нас цікавили цигани. А вони, як я помітив з першої сутички з ними, без глядачів не можуть. Вони оживають і починають "чудити" та чутися в рідній стихії, коли довкола юрба. Ну, справжні тобі артисти!

З такою нахабною усмішкою в очах смугляві циганчата простягають до нас руки, просять яблуко, копійку, тютюн, кепку, цвях, яйце, а за це вони покажуть фокус. Хто має копійку, цвях чи підкову, дає їм, а вони в заплату підтанцювують під якусь смішну римовану приказку, пристукуючи голими підошвами по брукові та ляпаючи себе долонями по пузі, і оце вам увесь фокус.

Старші хлопчачки сердяться, називають циганчат злодіями й мотюгами, а мені смішно до сліз. От де проворність! Мотються скрізь, як бісенята. Той щось заробить, той видурить, а інший просто відніме, і всяка всячина пливе плавом в пащу циганського постою. Хіба це не фокус?

Ми блукаємо поміж циганськими фургонами, поміж багаттями, над якими звисають казанки. Нам цікаво побачити, що вони там варять, що їдять. Але в казанках кипить одна прозора вода. Та ось вертаються із "вилазок" циганки, кожна щось приховуючи в пелені. Та висипає картоплю, та дістає капустину, помідори, моркву, третя викладає яйця. Несуть хліб, пшоно, олію, молоко і навіть курей! Над циганським постом враз засвічується радість, вдоволений гамір. Десь весело озивається скрипка, брентить гітара. Прибув харч! Бідові циганські матері вже встигли погадати, випросити, заробити, а може й просто взяти, якщо погано лежало, і циганський люд має що їсти!

Над площею, ласканою м'яким передвечірнім сонцем, рівними стовпцями здійсмаються сизі димки. Розташувавшись, вгомонившись та впоравши тяглову силу, люди готують вечерю — хто в казанках на циганський лад, хто на примусах, а хто доставши з торб ще з дому припасені пиріжки, сало, сметану.

Тепер і нам підживлятися легко. Коли селянин ріже розбухлого, тугого кавуна, а ти стоїш у нього над головою і жа-

дібно вбираєш очима червонявий, стиглий жар кавунячих нутроців, то він, навіть не питаючи, шарне добрячу скибку, тикне тобі й скаже: "На ось, та йди собі". Що й говорити, надвечір'я перед ярмарком перетворювалося для нас в безконечну суцільну трапезу.

До кута, де споряджали гайдалки й каруселі, ми прибували цілковито ситими. Розсідалися за межами натягнутої ливни і пильно стежили, як вправні руки власників та їхніх підмайстрів монтували каруселю з окремих частин та деталей, які лежали пластами в фургонах. З ключами в руках вони швидко вихоплювали потрібні панелі чи перекладинки і миттю допасовували до карусельної структури. З ішого фургона діставали дерев'яних коней, човни, каретні сидіння і так само вміло підвішували їх до ланцюгів, що звисали з круглої стелі.

Для нас, малих зівак, все це мерехтіло як справжнє диво — на наших очах народжувалася розписана всякими фарбами, приваблююча й таємнича каруселя. Я особисто не любив кататися ні на гойдалках, ні на каруселях, бо вони спричинювали мені головокруження й тошноту. Навіть від самого споглядання на карусельське вертіння мені робилося погано. Але її розкішний зовнішній наряд, строкаті кольори і, особливо, весела музика, що линула й линула з її нутроців, спліталися в хвилюючу піднесену святковість.

Сідало сонце, опадав пил над площею, замовкали в клітках кури, індики, поросята. Схрапували над вівсом коні, лежали біля возів воли. Жінки слали сіно під возами і накривали його ряднами, щоб прилягти хоч на кілька годин перед довгим і бурхливим завтрішнім днем. А брички й бедарки все прибували й прибували. Цілу ніч вони будуть тягнутися сюди, на площу, з ближчих і дальших сіл, наповнюючи містечко скрипом, запахом колісної мазі, свіжого дьогтю на селянських чоботях та кінських кізаків.

Містечко оповила ніч, але всно не спало. Наелектризоване й схвильоване, воно гарячкувало, нетерпеливо чекало світанку. Не спав і я. Вся уява була випсвнена веселкою кольорів, гамором, музикою, морем народу, і через це сплетіння не міг пробитися ніякий сон.

Тільки-но, здавалося, заснув, як чую легенькі батькові штуханці — пора вставати, світає, ярмарок ось-ось розкриє свої широкі обійми.

Мати й брат спали. Вони вийдуть пізніше, і ми, як умовилися вчора, зустрінемося коло скоб'ярні і, може, зфотографуємося всі разом. Коли ми ступили на вулицю, сонце вже виповзло з-за обр'ю і жваво скидало кудись свій червонястий відтінок. Ще було свіжо й прохолодно, але з площі вже доносилося наразі легке вирування.

Вулиця теж в піднесенні. Нею поспішають люди, всі в святковому одязі. Идуть, переважно, сім'ями. І всі ці живі потічки зіллються й схрестяться на площі. Вже з вулиці Щорса мій зір залило ярмаркове хвилясте море, яке, повільно коливаючись, то відкривало гори кавунів, то крив'янисту пляму помідорів, то півністі верхи білої, тугої капусти.

Батько посадив мене верхи собі на шию і став обережно заходити в ярмаркове море. Попавши в течію, ми попливли вглиб площі поміж двома рядами возів. Раз-по-раз бряжчали гирі на підвісних тарілчаних вагах, торохтіли висипувані яблука, груші, сливи. Трохи м'якше падали на тарілки огірки, помідори, перець. І майже без ніякого шуму лягали на вагах смуги сала, куби масла, сиру, бриндзи.

— Кавуни, кавуни херсонського виводу! Що не кавун, то пуд ваги! — пискливо викрикував дрібний чоловічок в білій полотняній сорочці. — Навались, в кого гроші завелись!

— Кримський виноград, зелений і чорний! Та ви подивіться тільки на грона, ось підступіть, погляньте! Що не китиця, тс кілограм! — хвалилася певченька, рум'яна селянка у вишитій українській блюзці, з-під якої било тугістю й здоров'ям, а на її обличчі весь час грала така спокуслива й хитра посмішка.

Покупців вона принаджувала багато, особливо чоловіків, які підморгували їй і примовляли:

— Молдець, що виростила такі великі! Єйжебо, є на що подивитися!

Після таких та подібних зауважень чоловіки дружно іржали, і навіть мій батько гигикав, а я в цих перемовках не знаходив нічого смішного. Від нездібности розуміти тонкощі гумору дорослих людей мені просто плакати хотілося — наскільки несправедливою істотою вважав я сам себе в такі моменти.

Батько пливе далі в людському потоці, а я вже не в силі стравити мішанину кольорів, викрутків, писку поросят, квакання курей та іржання коней. Я тільки кручу головою сюди й туди, мляво реєструючи різкіше довкілля.

— Агов, Кириле, здоров будь! — пізнає батька миложавий селянин на возі, обличчя й руки якого припали білим борошном. — Підхдь, чого зазнаєшся?

Батько киває йому головою й завертає до всза. Селянин свеском гасирає в чорну мірку біле як сніг борошно і спорожняє її в торбу міського покупця. Наповнює ще раз і знову висирає. Очима рахуючи заплачені гроші, селянин тим часом кричить:

— Пшенишна вальцьовка з цьогорічного врожаю! Користайте з нагоди, віддаю за півціни, бо приїхав без жінки! Пшенишна вальцьовка найвищого сорту!

Його веселі очі сковзають на всі боки, а рука вправно орудує совком.

— Здоров, Петре! — вітається батько. — Як торг?

— Та нічого, йде потроху. Але я волів би позбутися борошна оптом. А в тебе як з мукою?

— Та ще є чувал, тесьь недавно підкинув, — каже батько.

— Чувал — то не запас, — легенько підлякує селянин. — А цього разу тесьь що, з голими руками приїхав?

— Не знаю, не бачив ще, він у мене ночує лише взимку. Влітку боїться доходне місце прогавити. А що хіба?

— Та може б у мене взяв пару мішків?

— Слабо у мене зараз з грошима, — віднікується батько.

— Та хто тобі що за гроші каже? — наполягає Петро. — Віддаси іншим разом. То як?

— А ти дуже дорогий сьогодні? — починає здаватися батько.

— По п'ятнадцять карбованців лантух, а тобі віддам по чотирнадцять.

Батько не вміє торгуватися, за що не раз вислуховував матеріні нарікання. Він ще раз заглядає в мірку з борошном, немов би остаточно хоче впевнитися про високу якість борошна, й каже:

— Та що вже з тобою зробиш? Завези після обіду.

— А ти будеш вдома? Прихопити чвертку? Вип'ємо на дорогу! — благає Петро.

— Добре, приходи. Ну, ми будемо йти. Бувай!

— А це твій син? — тикає пальцем на мене Петро. — Швидко ж він росте. Минулого разу ось отаким луп'яхом був.

Він дістає п'ятак, загортає його в мою долоню й по змовницькому радить:

— Купиш собі пряників, або на каруселі проїдешся.

Ми йдемо далі. На мої розпитування батько пояснює, що з Петром він познайомився років чотири тому на отакому ж ярмарку — купив у нього борошно. З тих пір і стали за панібрата.

Наліво від нас довжелезний ряд лотків, які всі винайняті селянами для торгу м'ясом та всякими м'ясними виробами. За ними тягнуться прилавки, що їх завжди займають молошниці. Молоді хлопці з цегельні й станції, з білими булками в руках, купують невеликі глечики ряжанки, дістають від молошниць ложечки, відходять набік і тут же снідають стоячи. Опісля повертають порожні глечики власницям, прихвалюючи їхні вироби.

За молошним рядом іде бакалея: гребінці всяких форм і кольорів, прищепки, ситець, іграшки, солом'яні брилі, ножиці, наперстки і всяка всячина. На довгому помості рівненьким рядом лежать сині й рожеві хлоп'ячі коні. Це довгенькі, рівні па-

лиці з наштрикнутими на них дерев'яними кінськими головами, на яких навіть є грива й вилискують справжні маленькі вуздечки з поводками. Мої очі загоряються.

— Тату, купи мені коня!—гаряче шепчу я батькові на вухо.

І ось я сиджу верхи на батьковій шиї, а в руках моїх рожевий кінь. Мені нетерпеливиться сісти на нього верхи й з гулюванням пролетіти по вулиці чи по площі. Але натовп довкруги такий щільний — ніде пальця встромити.

Той рожевий кінь не раз опісля, в дорослі роки, озивався в моему серці щемким болем. Весною 1942-го року я підібрав біля забитого червоноармійця збірку віршів Єсеніна, видану ще в двадцятих роках. Від давности сторінки в ній пожовкли і кутики почали кришитися. В ній я прочитав вірша, що кінчався строфою:

Я теперь скупее стал в желаниях.
Жизнь моя, иль ты приснилась мне?
Словно я весенней гулкой ранью
Проскакал на розовом коне...

Заквиліло в серці, затремтіли уста, відізвалося, щемнуло безтурботне далеке дитинство. Вологою взялися очі, і ввижався мені куплений батьком рожевий кінь, що мчав і мчав мене по запилених вулицях містечка із золотого, безжурного відрізка життя в дорослі, тривожні дні. Я хотів хоч в уяві зігрітися краєчком тих соняшних весен невгомного дитинства, але воно відступало й розтавало, на останку посилаючи мені жаль і біль поета:

Словно я весенней гулкой ранью
Проскакал на розовом коне...

А ось і дід Макар. Він торгує медом і смальцем. І те, й друге в бочках. На дідових рукавах білі нарукавники, які вже добре обкапані медом і занечищені смальцем. Він угледів нас, мантиє рукою до себе, вітається й запускає свою жилисту руку в мое волосся.

— Таж і гарно, що я побачив вас. Ось Палажка передала вам гостинець, — і він подає батькові чималий клунок від бабуні Палажки. — Сало там і кілька кружал домашньої ковбаси. То я вже й не заїжджатиму до вас. Мій поклін Оксані. Ну, вибачайте, мені ніколи...

І знову нас підхоплює течія. Зупиняємося біля чималого кола. Обнявши бандуру, посередині на невеличкому стільці сидить сивий, статечний дід в полотняних штанях і у вицвілому легкому жупані, який колись мабуть був синього кольору. Чи

він сліпий, чи підсліпуватий, чи не те й друге, з нашої відстані устансвити тяжко. Тінь від його лахматих брів падає на очі і обертає їх в невиразні ямки. Майстерно вибираючи на струнах, він співає рівним, урочистого звучання баритоном "Закувала та сива зозуля". Ось він доходить до останніх рядків "Гей, як почули турецькі султани", голос його стрімко здіймається вгору і враз приголомшуюче падає вниз словами "Звеліли купати ще більші кайдани".

Ну ж і співає, аж у мене холодок по спині побіг. Зриваються оплески. Звідкись виростає дівчина років дванадцяти з соломяним брилем в руці і несміливо ступає вздовж кола слухачів. Вони кидають в бриль копійки, а дехто винагороджує діда й срібними монетами. Батько теж кладе в бриль п'ятака.

Дід тим часом спочиває, деколи пригладжуючи рукою свою м'яку, сиву бороду. Він нагадує мені сліпця з "Кобзаря", якого я знайшов у бабуні Клавдії, і внутрішньо я вже приготувався слухати якусь думу з "Гайдамаків".

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить...

Але дід вибрав кілька бемолевих акордів і заспівав "З-за Сибіру сонце сходить". А слухачів все прибувало.

Скрізь ми побували. Біля циганів, де вродливі циганочки й кметливі циганчуки танцювали й співали милозвучні й мінливі чардаші; на кінській толоці, де дядьки заглядали в зуби норостим лошакам і коням та із знанням справи довбалися в їхніх копитах; біля виїзної кузні, де ковалі, немов би на ксилофоні, вигравали на ковадлі своїми молотками та сталили обручі для коліс і підкови для коней; біля карусель; біля лялькового атракціону, де за копійку показували казку про трьохголоваго змія; біля пивних лотків, де батько осушив кухоль і купив мені порцію морозива.

Вже пішло за полудень, і я мав всього по зав'язку. Спека і втома валили мене з ніг. Ми зустрілися з матір'ю й братом, ще трохи потовклися біля всяких принад, купуючи кавуни, винсград, горіхи, бриндзу. А під третю годину ми вже були вдома. Втсма ломила, і мені вже й на рожевому коні не хотілося проїхатися. Впав на ліжку каменем і глибоко заснув. Тому не бачив я і не чув, як Петро привозив до нас борошно, як розпив з батьком мсгорич і як під вечір від'їхав додому.

Наступного ранку хмари міської дівтори вешталися по площі, шукаючи позагублювані гроші. І я виходив, але ніколи нічого не знайшов. Проворніші хлопці, переважно старші, показували після "прочисток" повні пригоршні п'ятаків і гривенни-

ків. Та згідно з чутками найбільше грошей знаходили комунгоспівські працівники, які замітали площу, ремонтували вивернутий колесами брук та чистили й мили лотки. Ходили чутки, що "комунгоспівська бригада поверталася з площі з мішком, набитим червінцями".

Наступного дня під вечір площа виглядала мертвим, порожнім місцем, неначе вчора вона взагалі не була днем неспокійного людського моря.

ДОВГИЙ ДЕНЬ

У діда Макара, матиного батька, я гостював двічі. Вперше—влітку 1927-го року, коли сади крехтіли під тягарем спілих фруктів. Хоч мені тоді було чотири з половиною роки, але багато картин з сільського побуту глибоко запали в мій юний мізок.

Дуже добре пам'ятаю, як дід взяв мене на ніч на випас коней, де, окрім дорослих, було безліч хлоп'ят мого віку. Пригадую, як більші хлопчачки показували на мене пальцем і якимось заздрісно казали один другому: "Він приїхав звідти, де паротяги їздять". Зухваліші підступали прямо до мене і якимось нетерпеливо й злісно питали:

— А як паротяг знає, де зупинятися і коли рушати?

— А там усередині чоловік сидить і керує, — відповідав я.

— Всередині? — скрикував хлопчак. — Та ж з труби дим іде, там все горить, я бачив на малюнку...

Правдиво, дим ішов і пара сичала, але чоловікові це зовсім не шкодило, в цьому я був певний. Але пояснити, вияснити всі тонкощі не вмів.

Слутані коні невеликими гуртами всю ніч хрумкали соковиту, росяну траву та вдоволено схрапували. Дорослі сиділи довкола ватри, варили куліш, смажили яешню на салі, курили і безнастанно оповідали якісь історії. А ми, малеч, ніби спущені з ланцюга, гасали подалік під зоряним небом та поміж кіньми, які, здавалося, не звертали на нас ніякої уваги.

Піднімаючи зір до Молочного Шляху, я роззявляв рота від дух забиваючого видовища і не знав, чи то іскри від фантастичного багаття зависли під чорним настилем, а чи хтось жбурнув вгору величезну пригоршню лискучого намиста та й наказав йому завмерти навіки під оксамитною стелею. Такої виразної міріяди зір, як тієї ночі, я, здається, вже ніколи більше не бачив, хоч з тих пір довелося побувати на різних широтах плянети.

Потім з череп'яної миски я їв гарячий, смачний куліш. Як і коли я заснув, не пам'ятаю, бо наступне сприйняття — хтось будить мене вдосвіта. Коли мене витягли з-під теплого кожуха, я завважив довкруги тьмяну сірість світанку. Одна чи дві голешки вже жевріли в багатті, і старший чоловік шпортався

палицею в попелі. Деякі коні і далі щипали траву, але більшість стояли з похиленими головами в глибокій кінській задумі чи дрімоті.

Поки розпутали коней та позвонили докупи, показався краєчок сонця. Враз озвався, загомонів пташиний світ. Дід сів верхи на кося, а потім якийсь дядько підхопив мене під пахи і посадив на кінський хребет поперед діда.

Сонце обцілювало стріхи хат, коли ми вїхали в село. Сільський люд вже був на ногах. В дворах уже стояли видоєні корови. Господарі запрягали коней в брички, вантажили харчові припаси, бочки води, граблі, вила — якраз почалася косовиця, і селяни лаштувалися в поле цілими родинами.

У діда Макара було дві хати. Одна, велика, нова, під черепицею охрового кольору, з вималюваними на зелено ставнями і з дощаною підлогою у всіх кімнатах, ще пустувала. Властиво, в ній тимчасово жили дідові батраки, один парубок і дві дівчини.

Інша хата була маленька, під соломою. Немов би знеможена роками, вона осіла, вгрузла в землю, і навіть я міг заглядати у вікно, злегка витягуючись навшпіньках. В цій хатині були маленькі сіни і дві кімнати, одна з яких була й кухнею, половину якої займала піч і лежанка. Не зважаючи на її старезний вигляд, в хатині було охайно й свіжо. Дід Макар і бабуня Палажка чомусь воліли і далі жити в ній.

Господарі й батраки снідали разом в старій хаті, розмістившись за широким непофарбованим столом. Їли свіжо спечені коржі з медом та запивали парним молоком.

Бабуня за стіл не сідала. Вона поралася біля груби та ладувала всяке їстиво в плетену скриню, що стояла на підлозі. Я бачив, як вона пакувала кругленькі буханці, сало, пиріжки з вишнями, огірки, редиску. Уминаючи коржі з медом, я не дуже прислухався до перемсвки дорослих, але чув, як дід щось дораджував про косарку, про снопи, про коней і деколи вставляв і моє ім'я — "поглядайте там на Мишка, щоб де в халепу не вліз". З цього я зрозумів, що негайно ж після снідання нас чекає дорога.

Дідові батраки говорили не "по-нашому". Багато їхніх слів я не розумів, а про зміст інших лише догадувався. Всі троє батраків казали на мене "Мішка", і моє ім'я в такому звучанні дещо мене бентежило. Відгризаючись, я сердито пробурмотів:

— Я не Мішка, а Мишко.

Дід посміхнувся у вус і пояснив:

— Немає чого сердитись. Цей хлопець і дівчата є москалі, вони говорять інакше, ніж ми. У них, якщо хтось називається Мишко, то його кличуть Мішка. Не віриш? Ось цей хлопець

називається Петро, а по їхньому Петька. А на Грицька вони кажуть Грішка...

Москалі згідливо кивали головами, посміхалися і ласкаво дивилися на мене. Я вже не протестував, коли чув від них "Мішка". Пізніше, постаршавши і не раз пригадуючи моє перше гостювання у діда Макара як далекий, милий і неповторний епізод, я дсвідався, що ті москалі були з недалекої російської колонії, яку давно оснував якийсь цар на бідних, піщаних землях, бо всі кращі ділянки вже були зайняті корінними жителями. Москалі на тих землях займалися баштанами та виноградом, а влітку мусіли підробляти наймитами в довколїшніх українських селах. Дід платив їм зерном і грошима.

Село було запруджене чередами корів, що ліively брели на пасовиська, ксли ми рушили в степ. На двох возах нас їхало багатенько: окрім дідових батраків і мене, ще їхали дідові сини з дружинами й дітьми. Обое воїи, дядько Марко і дядько Степан, жили по сусідству з дідом в нових хатах, що ще пахли свіжою фарбою. Чи вони спрягалися всі разом на жнива, чи спільно володіли землею — цього не знаю. У дядька Марка було двоє дівчаток, приблизно мого віку, а дядько Степан мав хлопчика на ймення Ларя, який був років на три старший від мене. І дід, і обое його сини мали по два коня, так що вслід за іншим возом тупцювала пара вільних коней, які все лізли своїми безстижими мордами в бричку та висмикували сухе підстильне сіно.

Мені видалося, що їхали ми дсвго-довго по вузькій степовій дорозі. Сонце вже щедро купало своєю промисистою зливою стиглі хліба, хоча ще звідусіль тягнуло ранішньою свіжістю. Той безкраїй, жсвтавий степ, прикритий голубизною небес і маніжений соняшним теплом, і досі стоїть в моїх очах. Такий пахучий, неосяжний, ксльористий простір! Велетенський жовтавий килим на землі, і голубий оксамит там, вгорі! І скільки не дивився довкруги, а очі просять ще і ще цієї степової розкші.

Ми минали косарів, які то поодиңці, то гуртами рівно клали на землю валки вистиглої пшениці. І де-не-де торохкотіли й вимахували крилами жниварки.

Спереду я угледів хатку, занурену в колосся хліба, ніби у воду. Порівнявшись з нею, ми зїхали з дороги у вузьку смугу високого пірію та мишію. Чоловіки швидко наладнали коси й накосили чималу купу трави, вбивши опісля в землю поруч неї два стовпці. Жінки тим часом прослали в тіні возів рядна, скинули триніг та дрова і щільно накрили дві бочки з водою, щоб і люди, і коні мали чим втолити спрагу протягом довгого дня.

І закипіла робота на лану. Жатка, з двома парами коней в упряжі, широким захватом підкошувала жовтаву стіну і зали-

шала за собою валки в рівних промірах. Жінки й один з чоловіків ішли слідом і в'язали снопи.

Інші два коні залишилися біля свіжо скошеного сіна. Зробивши два чи три обходи на лану, косарі випрягали одну пару, приводили їх на спочинок і забирали з собою свіжу пару. Так що з шести коней двоє все мали перепочинок біля копи сіна.

Пражені незносним сонцем, дорослі працювали, а ми, малеч, гасали поміж високими хлібами, ганялися за метеликами, сполохували перепелиць і їхні величезні сім'ї — такі маленькі, але прудкі, як миші, перепеленята. Рвали волошки край дороги, робили незграбні букети і встромляли їх в борти возів, де вони швидко в'янули й схиляли свої неживі головки вниз. Також грали в жмурки — ховатися було де. Ларя пильнував, щоб ми не ховалися на лані, де йшла косовиця. Хліба були густі, високі, тож легко було отакому ховальнику й ніг позбутися під пилкою косарки.

Потім була перерва чи, як казали дорослі, підсніданок. І знову до праці. Жара була така пекельна, що і в тіні млоїло. Чоловіки працювали без сорочок, оголені до пояса, підмінюючи один одного то на віжках, то на скиданні валків з косарки. Жінки, всі пов'язані білими хустками так, що вони прикривали від сонця і їхні обличчя, повільно рухалися по стерні, як білі лебеді.

Під обід до возів прийшла Ларина мати, тітка Настя, зняла з веза огрядний чавун, поставила його на триніг, наповнила водою і затопила. Сухі дрова горіли дружньо, і ледь помітний дим стрімко здіймався вгору. Вона варила борщ із свіжою бараниною. Приємний аромат стелився над степом, і від того апетитного запаху не було ніде рятунку. Ми прибігали до кухарки, жадібно дивилися на страву, а вона тикала нам по пиріжку чи куснику хліба, з яким ми миттю й розправлялися, бо в степу смакує все підряд.

Сонце стояло в zenіті, припікало немилосердно, починало хилити на сон. І раптом косовиця втихла. Зморені люди й коні причували до постою, і почався обід. Поки тітка Настя насипала в миски та ділила м'ясо, її чоловік накинув на плече мішок, вискочив верхи на коня і гальопом погнав невідомо куди. Через яких двадцять хвилин він повернувся і викотив з мішка кілька величезних кавунів — їхній баштан десь був недалеко.

Іли довго, з гамором. Петька, пробуючи вимовляти українські слова, дуже їх калічив, часом спотворював до невпізнання. На косарку він казав "касарка", а на колосок — "каласок". Я дивився на нього як на дивака, неспроможний зрозуміти, чому такі прості речі йому так тяжко давалися.

Закусивши кавуном, всі ми, дорослі й малі, ховаючись в тіні, попадали на рядна спати. Коли я прокинувся, тінь відповзла

вже далеко, і сліпуче сонце не дозволяло відкрити очі. Десь поодаль вуркотіла жатка, а поблизу біля сіна схрапували спочиваючі коні.

Потім ми ще пополуднували, їли пиріжки з вишнями та докінчували кавуни. Ні я, ні інші малі після цього вже від возів не відходили. Набігалися й нагасалися — втома зуділа у всіх кістках. А дорослі косили й в'язали, аж поки не охляло сонце. Спадаючи до обрію, воно ще блистіло, але вже не пражило.

Лише раз в своєму житті, того літнього жаркого дня, бачив я зблизька, як селянин добуває хліб. Заливаючись потом, в непосильному труді, з посвятою й любов'ю відбирав він від викоханої ним землі належну йому винагороду, щоб збагачувати себе, родину й людство.

Додому верталися пізно, під захід сонця. І хоч їхні м'язи нападому зуділи від перевтоми, люди й коні виглядали бадьорими, навіть гордсвитими. Від них віяло вдовolenням і величчю. Коні переможно змахували гривами. А люди співали пісень, жартували, перегукувалися.

Вечеряв я сам, напівсонний. Ненароком поглядав на злегка перекошене вікно, за яким і далі, в сутінках, не вгавала суєта. Молоді москочки доїли корів, Петька вишкребував коней та перевіряв їхні підкови. Дід Макар, пропасікувавши цілий день, розливав із сепаратора мед з макітри та розвішував у клуні пусті цільники.

Засинаючи, я чув, як дорослі вечеряли і дружньо гомоніли. Здається, ще й по чарці випивали, бо дід часом казав "Будьмо", і після цього дехто закашлювався. Ні в кого, мабуть, немає такого дсвгого робочого дня, як у селянина. І якої любови до землі, до природи, до свого гнізда пстрійно, яку посвяту треба мати в душі, щоб не тільки все переробити, а ще й мати неосяжну радість і вдсволення від того!

Для мене особисто то був найдовший день в моєму житті.

СТАРИЙ СЕНЬКА

Чудові сільські картини змінювали одна одну — життя у діда Макара видавалося мені безконечною, приємною казкою. Однієї суботи, коли всі повернулися з поля враз по обіді, мені в очі впала незрозуміла суєта з кіньми. Петька вивів дідових коней за ворота, де Ларя вже сидів верхи на своєму гнідому, трішки нервовому коні, а іншого тримав за поводи. І дядько Марко вивів своїх пару. І враз з місця скаженим гальопом вони мигнули вниз по вулиці до річки Нальки. Я аж скрикнув з переляку, бо Ларя на коні виглядав малим пуп'яхом, і я боявся, що він ось-ось полетить вниз головою. Але де! Зігнувшись і влипши в кінський тулуб, він гулюкав і присвистував, яв дорослий, і навіть небезпечні перестриби через рівчаки не порушували його рівноваги.

Ця його відвага й уміння притискали мене до землі. Такий малюк і отак на коні вихором, вітром! Ух!!! Поруч такої бравади я відчував себе наскрізь неповноцінним. Аж сльози закапали. Дід зрозумів мій розпач, розкуйовдив моє волосся і сказав: — Ходім.

Взяв за руку й повів. Ішли ми довго, вже й з села вийшли. Вкінці опинилися на току. Це була велика втрамбована площа, обнесена муром з нетесаного білого каменю. За площею починався сад, переважно черешні та вишні, між якими росла висока трава. Притулені один до одного, таких токів за селом було безліч. Вони опоясували село з трьох сторін і своїми густими садами дещо стримували суховії влітку, а сніговії взимку. Відкритою залишалася лише сторона, що виходила до Нальки.

Дід відчинив ворота, і ми зайшли на тік. В тіні минулорічної скирти я угледів лежачого коня. Хвостом він відбивався від мух і часом струшував головою, проганяючи їх також з очей. Вчувши наші кроки, він повернув голову до нас і глухо, але радісно заіржав.

Підійшовши до нього, дід ласкаво поляскав по його шії. Я теж почав його гладити. Кінь був каштанової масти, худий, з більмом на оці.

— Ну, Сенька, вставай, вставай, підемо купатися, — промовив дід до нього лагідно, немов би до людини.

На моє здивування кінь підвівся і почав стряхуватися.

Мені здавалося, що Сенька ось-ось роззявить рота і так само лагідно відповідь:

— Спасибі, що не забуваєте. В таку жару чого ж і не скупатися?

Але кінь мовчав, лише вимахував головою.

— А чому він тут сам? — спитав я.

— Це, синку, старий кінь. Я вже й сам забув, скільки йому років. Може й за двадцять п'ять вже пішло. Колись це була щира, роботяща худобина. А тепер, Мишко, він немічний. У нього й зубів вже не лишилося. Ось подивись...

Дід відтулив Сеньчині товсті, гумові губи, і я побачив два ряди чорних і жовтавих пеньків.

— Жаль мені його, сину. Скільки ж разів він мене з біди виручав, надвоє переривався, щирий був до дурости. Надійний, хороший це був кінь, Мишко. Пісня є така, сину: "Ой ви, коні вороні, виручайте козака з біди". Хоча Сенька і не вороний, але ця пісня й про нього.

— А що він тут їсть, дідусю?

— Я йому ношу всякі ласощі. Та й травичку молоденьку він тут щіпає. Ти ось піди, нарви черешень і повикидай з них кісточки. А тоді стань отам он і помани його до себе. Кажі "кось, кось, Сенька".

Вишні й черешні вже відійшли, але на деревах ще можна було знайти перестиглі ягоди, що поодиночко червоніли поміж густим листям. За якийсь час я вийшов назад з пригоршнею розчинених вишень.

— Кось, кось, Сенька, — покликав я несміливо, навіть з острахом.

Кінь наштопирив вуха, мить чи дві вдивлявся своїм видючим оком на мою простягнуту долоню і поволі рушив до мене. Мені було страшно. Сенька видавався мені неспівмірно великим. Ось він зараз наступить на мене і розчавить, як комаху. Але дід підбадьорував мене і запевняв, що Сенька — "чоловік бувалий, дурниці не втеше".

Кінь зупинився напроти мене, обнюхав вишні на долоні і почав підбирати їх своїми старезними, поморщеними губами. Він, правда, дуже заслинив мою долоню, але я не переймався. Я дивився на його видюче око, що було точно націлене на мене, і невимовна радість розпирала мої груди. Він підібрав з долоні останню ягоду, довго чавкав, а вкінці вилизав, як вимив, мою руку. Я рушив до діда, а Сенька за мною. Нахилив свою морду, обнюхував мої руки і ласкаво лизав їх.

— Бачиш, синку, який це кінь? Уже він тобі довірився навіки, і кращого друга від нього ти в житті не матимеш, — осипав мене життєвою мудрістю дід Макар. — Але годі, рушаємо до Нальки.

Дід підсадив мене на коня, наказав цупко триматися за гриву, а для певности ще й прихопив рукою мою ногу, і ми рушили. Хоч їхали ми із швидкістю черепахи, я був незрівняно щасливий — я теж сидів на коні сам. Я любовно гладив рукою Сеньчину шию і відчував його зворотно відданість і вдячність. А коли він одного разу спіткнувся, і я ледве не полетів шкереберть, то Сенька, як мені показалось, аж голову лячно повернув до мене, неначе хотів впевнитися, чи я й далі сиджу на ньому живий і здоровий.

На річці дорослі й малі, всі голі, вимивали коней милом. Намилять від голови до хвоста, а тоді сідають верхи і на бистрину. Коні хропіли, пірнали у воду по самі вуха і разом з вершниками прудко пливли на протилежний берег. Там виходили на пісок, викачувалися в ньому, верталися у воду, пливли назад, і господарі знову бралися за мило та гребінці й щітки.

Обережно ступаючи за дідом, Сенька зайшов у воду по живіт і застиг. Напився, але глибше вже не пішов, хоча дід і смикав його пару разів. В задумі він поглядав на зелено-голубу гладь ріки і, може, згадував далекі молоді літа. Може і йому хотілося зайти поглибше, туди, до молодших своїх товаришів, які, як в'юни, різвилися на бистрині. Але куди йому тепер на глибину, напівсліпому і немічному? Зажурено й спокійно стояв він у воді, а поруч нього в довгій, мокрій сорочці бабрався дід і старанно вимивав його старі ребра і весь тулуб.

Коли коні обсохли, ми рушили додому, я знову верхи на Сеньці. В дідовому дворі на нього чекав запарений овес впереміш з шматками звареного гарбуза. Їв Сенька з апетитом, але дуже довго, голосно шамкаючи своїми щелепами. А надвечір дід Макар і я відпровалили його на тік. Мені було дуже жаль знову прирікати Сеньку на самотність, і я висловив своє огічення дідові.

— Та ти не переймайся, — потішав мене дід. — Коли кінь пасеться або спочиває, то ніякої компанії йому не потрібно. А Сенька ще й старий, він, синку, більше спить. А на току простірно і свіжо. Та і відвідую я його щодня, бо і напоїти його треба і якогось гостинця дати. Я б його, Мишко, радо відправив на косовицю, щоб він там впивався широким довіллям та спочивав поблизу інших коней. Але хода в нього повільна, не зійде він з молодшими кіньми, відставатиме, за возом буде тягнутися. Та й далеченько наше поле. Сеньці й тут добре. Йому аби спочинок. А як настануть холода, то я заберу його додому. Там у нього конюшня утеплена, добре йому буде. Не журися, Мишко, Сеньці пропасти я не дам...

І все ж, коли ми покидали тік, я раз-по-раз оглядався, дідові пояснення мене не переконували. Вид одинокого старого коня чомусь наповнював моє серце незрозумілим болем.

БАШТАН

Мій пієтизм до українського кавуна почався того самого літа на дідовому баштані. Вірніше, не пієтизм, а фанатичне сбожнювання цього дива південного українського степу. Якщо для переважної більшості українців соняшник став символізувати красу, широчінь і родючість наших степів, для мене особисто таким символом став кавун.

Одного дня, уже під вечір, дід злагодив двуколку, кинув на сидіння кілька ряден, клунок з харчами та невелику бочку з водою, запряг коня, покликав Ларю, і троє нас рушили в степ, на баштан.

Я чував уже, що кавуни росли на баштані, але в моїй уяві баштан поставав велетенським садом, де з товстелезних гілок звисали, як яблука, кавуни й дині. Тому я був неабияк розчарований, ставши ногою на дідів баштан: скрізь густа, розпластана огудина і ніде ні одного дерева. З трьох боків баштан був оперезаний кукурудзою, соняшниками та гречкою, а з четвертої — широким, битим шляхом. Біля кукурудзяної стіни, сажнів сорок від дороги стояв курінь, а біля нього височіла постать парубка. Пізнавши діда, парубок побіг нам назустріч, і зблизька він виглядав хлопцем вісімнадцяти. Дід привітався з ним, називаючи його Миколою.

Сонце вже перетворилося на велике червоне кружало і швидко пірнало за сбрій. Дід і Микола розпалили багаття, повісили над ним засмалений чайник. Потім дістали з торби сирі домашні ковбаси, настромляли їх на патички і підсмажували на відкритому вогні. Вони шкварчали і наповнювали свіже вечірне повітря ароматом свинячого м'яса та часнику. Я і Ларя шастали у високій кукурудзі, немов би в непрохідному лісі. Коли-не-коли пирхав кінь на випасі.

Коли ми взялися за вечерю, на небі вже висипали зірки. Враз потягло свіжістю, і по моїй спині побігли холодніші й холодніші дотики ночі. Всі ми підсувалися все ближче й ближче до ватри. То була довга, незабутня вечерея довкола веселого вогню в широкому полі.

Я і Ларя полізли спати в курінь, а дід і Микола залишилися біля ватри. Довгенько вони говорили про всякі господарські

справи, а потім, не знаю вже з якої причини, дід почав опові-дати, як він майже цілу зиму їхав потягом на війну з японцем. Вперше я почув такі слова, як "Байкал", "Сибір", "тайга".

— Сидимо, було, у вагоні й виглядаємо у віконце, або крізь двері. А воно — ліс, ліс і ліс. День і ніч їдемо, а з лісу ніяк не виїдемо. Тиждень їдемо, а воно ліс, і немає йому ні кінця, ні краю. Було, дивлюся й думаю: таж і занесла нечиста того японця жити аж он куди, просто не доберешся до нього...

Ляря вже спав, а я слухав і ніяк не міг уявити безкінечного лісу. Як там люди ухитряються жити весь час серед дерев? Це ж вони й сонця майже не бачать, а небо крізь густе гілля напевно видається їм густо помережаною голубою плахтою. А де ж вони сіють, чим живуть? І хому той невідомий мені японець вирішив поселитися аж так далеко? До того ж дідова звичка називати збірноти людей в однині — японець, німець, турок, москаль — збивала мене з пантелику, і я ніяк не міг зрозуміти, як це один японець міг сам воювати з цілою дідовою армією.

Вранці, вилізши з куреня на Божий світ, я і Ляря побачили, що дід і Микола, кожний з оберемком рівненьких паличок, вешталися по баштану та встромляли їх в землю тут і там. Вони вже встигли вимережити палицями огрядний шмат баштана.

Коли ми прибігли до них, то дід нам пояснив, що це вони "мітять" визрілі кавуни й дині. Вони встромляли палиці лише біля більших, спілших плодів. Через кілька днів їх будуть зривати, провадив він, і тоді не треба буде гасати по всій ділянці. Підійдеш до палички, а біля неї стиглий кавун. Зірвав — і на віз.

Щойно тепер я уважно розглянув, як і з чого ростуть кавуни. Лише подумати! Зовсім незавидна, плохенька огудина розстилалася по землі. І кожний, на вигляд слабкий корінь живив по два, по три кавуни. Не диво? Отака непоказна огудина, що як ливочка звивалася по землі і втікала в ґрунт, викочувала отакезні плоди, кожний по п'ять, а то й більше кілограмів! Направду, лише природа спроможна творити такі чудеса.

Всі разом ми верталися до куреня, де над багаттям, в казанку, варилися свіжі кукурудзяні качани. Дід ще порізав кавун і пару днів на саморобному столику, так що снідали ми свіжими дарами природи. Подолали ми качани, а потім і солодкий, тугий кавун зникнув. Взялися за дині, а вони — що той мед! Правда, вони бувають різних сортів. Є дубовки, медянки, розсипні. Дід розказував нам, як і по чому можна відрізнити одну від другої, але я затямив мало. Зате їв, аж вуха лопотіли.

Залишалися ми на баштані аж ген за полудне, раз-по-раз присідаючи до жаристих, солодких кавунів. Кавуни і тішили мене своєю солодковою ніжністю, і дивували величиною. Ніякий інший плід землі не причарував мене так сильно, як кавун. І ще

й тепер при виді кавуна в мені відразу зроджується загадкова вродчистість.

Микола пішов розпутувати коня, а дід тим часом поклав в двуколку кілька кавунів і прикрив їх ряднами. Я зрозумів, що будемо вертатися в село. На баштані знову залишався сам Микола, і мені було його жаль, як і самотнього старого Сеньку.

Як я пізніше довідався, Микола Сербій був сином сільсько-го шевця. Землі у них не було, вони жили виключно із шевства, майстрували селянам хомути, шлеї та іншу упряж. Микола мав п'ятеро менших братів і сестер. Тож всі старші промишляли на підробітках, особливо влітку, і заробляли хліба на зиму. Микола працював у діда також і зимою, доглядаючи за худобою, майструючи в невеликій столярні та ремонтуючи упряж. Але він умів шити й взуття. Біля куреня я бачив безліч дерев'яних колодок та подушечку з устромленими в неї великими голками, які чомусь називали циганськими.

Того літа я побував на баштані вперше і востаннє. Ще й досі він мариться мені, сниться в таких лагідних, чарівних кольорах. У снах відтворюється степове привілля, тиша довкруги, неосяжний соняшний басейн і таке багатство під ногами. І чим далі я відходжу від нього по життєвій стежці, тим чарівнішим видається той баштан, оте незрівняне твориво роботящих селянських рук і досвіду багатьох, багатьох поколінь.

Все літо я прогостював тоді у діда. Скільки вражень і переживань. І на вітряку я був, де приємно пахло свіжим борошном і де по сходах можна було зійти на другий поверх і бачити величезні круглі жорна. І на рибалку брав мене дід. Разом із своїми синами дід чесав Нальку волоком і вигрібав на березі лискучих карасів та щук.

А однієї неділі поїхали ми за село, ген аж за токи, на широкий, рівний вигін, запруджений морем людей — все село вишло, і всі в святковій одежі. Несусвітній гамір, повно підпилих людей. Перелив кольорів, відблиск мідних орнаментів на упряжі, співи, молодечий регіт — все це змішувалося в безконечне гудіння.

Каруселі, гойдалки, лялькові театри — це мене не вабило, все це я вже бачив вдома. А от перегони на лінійках, то цього видовища повік не забуду.

Подалік від стовпища було скреслене плугом величезне коло, десь так з кілометр в діаметрі. Кільканадцять лінійок, кожна з парою коней в упряжі, вилаштувалися рядом і на сигнал шалено рвонули вперед вздовж проораної лінії. Їздові, упершись ногами в передки, тримали в руках нашпановані віжки, ще й ухитрялися цьвохкати батогами. Лінійки мчали вихром, одні вириваючись вперед, а інші — трішки відстаючи. Ко-

ні враз ніби поменшали. Вони видавалися мені дикими, нестримними котами, які від напруги прогиналися майже до землі, витягуючи в гальолі свої передні й задні ноги.

Раптом в одній лінійці злетіло заднє колесо, і вона стала дибки й пішла закидом. Їздового жбурнуло високо вгору, і він упав навзнік поза проорану межу, а коні, здичавівши від страху, гнали вперед, кидаючи позад себе скалічену лінійку на всі боки.

Товпище завмерло. Кілька чоловік кинулися навпростець до потерпілого, а деякі парубки налаштувалися перейняти переляканих, безконтрольних коней. Юрма знову ожила, видовище продовжувалося. Нарешті перша лінійка сягнула фінішу, а за нею промчали інші. Переможець стишив хід, повернув коней назад і тріумфально в'їхав в юрбу.

Боже, як мені було жаль коней! Вони справді поменшали. Мокрі, замилені, задихані, з тремтливими боками, що реєстрували швидке дихання, вони стояли, гризучи вудела і хижо змірюючи своїми кров'яними очима цю сп'янілу від газарду ярму. Люди плескали переможця — вродливого, чорнявого парубка — по плечах, хвалили його, а мені було дуже жаль задиханих коней. Мені просто хотілося крикнути: "Навіщо ви тортуруєте коней?"

Але люди, як мені здавалося, кіньми зовсім не переймалися. Такі видсвища вони влаштовували щороку під осінь, і заганняння коней майже на смерть вони трактували як необхідну й самозрозумілу річ.

Далі дід повів мене на інше видовище. Величезні воли, ситі корови з дзвінками на шиях, вимиті свині, що заледве рухалися, лискучі білі й чорні вівці, а поміж ними вешталися кількоро чоловіків в шкіряних картузах і з паперами в руках. Вони мацали волячі шиї, міряли довжину вовни на вівцях, шукаючи найпоказніших представників тваринного світу.

І зовсім окремо, оточений тісним гуртом, стояв трактор. Дід і інші селяни називали його "фордзоном". Біля трактора, на червоному полотнищі, натягнутому між двома держалнами, щось було написано.

Тракторист, теж в шкіряному картузі, дещо засмальцьованому, в промазученій одежі, жваво інформував селян про переваги цієї машини.

— Шутиш, чоловіче, тринадцять кінських сил! Як зачепе чотирилемішний плуг, то сго, тільки курітимо, цілий день оратиме, був би твій карасін!

Деякі селяни цмокали язиками, а деякі недовірливо підсміхалися. Тракторист вийшов до радіатора, крутнув ручкою кілька разів, трактор зачмихав, здригнувся, закашлявся і тоді заро-

котів на рівній ноті. Від нього розходився приємний гасовий перепал. А селяни стояли і зачудовано дивилися на ожиллий трактор, немов би їм показували не машину, а якийсь фокус.

Одного дня я побачив, що батраків не стало на діловому подвір'ї. Сезон скінчився, і всі вони повернулися додому. Коней до річки вже не водили. В повітрі засріблило павутиння, всякими узорами воно летіло із степу до Нальки і далі на захід. Дітей на вулицях поменшало, почалася школа. Першими, ще лагідними подихами осінь повідомляла про своє повернення.

Настав час вертатися у Вишнівське. Бабуня Палажка підбирала подарунки для моїх батьків. Часом вона витирала сльози з очей. Опісля, вже в старшому віці, я пригадав, що вона ніколи, за мого свідомого життя, не була у Вишнівському. Не пам'ятав я також випадку, щоб моя мати їздила в гості до своїх батьків. Тож виходило, що бабуня не бачила своєї доньки довгі роки, хоча й жила від неї на відстані яких шестидесяти кілометрів — день їзди кіньми. Через те, мабуть, і плакала.

До хати зайшов дід.

— Додому поїдеш, Мишко. Ти вже, мабуть, занудьгував за батьками. Ось заїдемо на баштан, наповнимо сапетку кавунами і рушимо до міста, на базар.

На подвір'ї бабуня обняла мене, розцілувала, обмочила своїми сльозами мої щоки, припрошувала, щоб я приїжджав наступного літа і "обов'язково з мамсю". Я нетерпеливився залізити в сапетку і злегка виривався від неї. Дід теж виліз на воза. Бабуня відкрила ворота, і я помітив, як вона дрібно христилася, коли ми виїжджали. Христився й дід.

На баштані управилися швидко. Дід і Микола швидко зривали "мічені" кавуни й ладували їх в сапетку, а коні тим часом підготовувалися зерном перед далекою дорогою.

Коли ми виїхали на вбогу дорозгу, по ній уже котилися валками й поодиночі інші селянські вози, і всі в один керунок — на північ, до міст, до рудників, до вузлових станцій. Селяни везли свою продукцію на продаж.

Лежучи на м'якому сіні, насланому поверх кавунів, я споглядав на опустілий степ, з якого вже починало дихати осінньою непривітністю. Скрізь стерня полового кольору. Деінде вже з'явилися чорні квадрати оранки під озимину. Зажурено стояли, із схиленими вниз головами, визрілі соняшники, вже добре обліплені сухим, брунатним листям. Із усього степу починало тягнути журбою, яку підсилювало курликання журавлів в небі.

Скільки ми їхали, я ні разу не бачив діда на возі. Він весь час ішов поруч, тримаючись рукою за держак та злегка погейкуючи на коней. Просипаючись вночі і поволі усвідомлюючи своє перебування на возі, я шугав заспаним зором довкола по

нічній чорноті, шукаючи діда. А він ішов поруч і ледь чутно мугикав "Гей ви, коні вороні, виручайте козака з біди..."

Його ласкава, лагідна вимова немов би була зрозуміла двом запряженим коням, і у відповідь вони ще тугіше натягали посторонки. А я лежав і думав: який дурний дід, не хоче їхати на возі, воліє йти пішки. І як у нього не болять ноги?

Вгорі наді мною мерехтіли зорі і трохи остронь слався безконечним кружалом Молочний Шлях. Загадковість того видовища турбувала мене і викликала в душі ледь чутне хвилювання. Я зосереджував свій зір на більших світилах, і мені так хотілося, щоб одне з них зірвалося вниз і впало в мої долоні, щоб я нарешті роздивився, що воно таке.

Далекий від моїх дум, дід далі мугикав "Ой ви, коні..."

“О Й ВИ. КОНІ ВОРОНІ...”

Плив над містечком час, минали зими й весни, а я все мав тим незабутнім літом у дідовій садибі. Ніщо в містечку мене не вабило. З нетерпінням я очікував наступного приїзду до нас діда Макара і його нового запрошення до себе.

Він приїжджав до нас на ярмарки, ночував, обдаровував гостинцями, але до себе чомусь не кликав. Мабуть, не до мене йому було, бо з кожною новою візитою він видавався мені все більш розгубленим, худішим і духово вичерпаним. Кожного разу він розказував батькові якісь довгі, неприємні, тривожні історії.

Але в січні 1929-го року, вневдовзі після Різдва, він привіз на олійницю соняшникове насіння, розпродав на базарі збиту олію й заїхав до нас. Я вчепився в полу його кожуха і вже більше не відходив. Того разу він таки змилювався і сказав матері, що забере до себе мене й Льоську.

Льоською кликали мого меншого брата. Його правдиве ім'я було Олекса. Але ровесники й інші діти на вулиці з якихось причин почали кликати його Льоською. Потім, більш жартома, на це ім'я перейшла мати, потім я і вкінці — батько. Лише тьоття Маланка залишилася вірною його метричному імені.

Виїхали ми з Вишнівського дуже рано, десь години в третій, ще стояла глибока ніч. Тепло укриті ковдрами, кожухами й попонами, я і брат зайняли майже всі сани, лишивши дідові невеликий відсік спереду, звідки він, напівлежачи в сні, правив кіньми.

Коні враз вдарили підтюпцем, рипів під полозами мерзлий сніг, псвз нас швидко минали міські будівлі. Біла зимова ніч виглядала скупкою й непривітною, на небі лише де-не-де виднілися зорі. Пригадавши густо-зоряне мереживо на випасі коней, я спитав у діда, куди подівалися зірки.

— Зірки? Зірки, сину, теж поховалися від морозу. Зірки розцвітають влітку, тоді їх так ясно, як вишень, — пояснював дід Макар.

Потім я заснув і спав, мабуть, довго, бо прокинувся, коли ми заїжджали в незнайомий мені двір, який називався заїжджий. Він був запруджений саньми з запряженими кіньми, які підгодовувалися з подорожніх корит. Дід накрив коней попонами і

дав їм їсти, витягнув нас з саней і повів до хати. У величезних сінях було надміру жарко. Попід стіною стояла величезна груба, а в неї був заправлений кубовий бак з водою. Надворі селяни витягали з журавля воду і в сінях розбавляли її окропом з баку, рсбили її літеплюю, щоб коні охотніше пили та не застудилися.

Біля груби щось ворожила невисока, літня жінка. Вона відбрала від діда гроші-заплату і спитала, чи зробити нам гарячого чаю. Ми прилаштувалися поближче до печі й почали обідати. Як виглядало, дід знав багатьох заїжджих, які теж підобідували, а деякі й випивали по чарці. Розмовляли вони жваво. Дядьки й дід кожночасно вплітали в розмову незнайомі мені слова, такі як "налоги", "розверстка", "артіль", "куркуль", "колективізація", "собраніє", і всі по черзі, або й разом тяжко зідхали та охкали.

Зимовий день короткий. Коли ми виїхали з села, то сонце помітно опадало до обрію. Дід не бив коней батогом. Він лише легенько ним ляскав, збиваючи сніговий пух збоку наїждженої сажьми дороги, і коні дружньо рвали вперед. Вздовж дороги тягнулася смуга рідкого, оголеного терну. На багатьох гілках ще висіли чорні, померзлі ягоди, немов би прирікали ніколи не розставатися з матірнім кущем.

Приїхали ми в дідове село вже затемна. Крізь замерзлі вікна деяких селянських хат слабо пробивалося світло гасових ламп. І ніде більше ні ліхтаря, ні іскор, ні гудка, ні буферних передзвонів, коли паротяг смикає довжелезний состав, ні чмихання парової машини на котельні. Затишно, але тихо скрізь аж до лячності. Хіба де-не-де озветься злий пес та заверещить свиня. Ця мертва тиша мене насторожила й дещо пригнітила.

В хаті нас обласкала й привітала бабуня Палажка. Вона розпитувала нас про Оксану, нашу матір, а ми наперебій розказували їй про нашу подорож. Вбіг Ларя, потім наші двоюродні сестри Надійка й Марина, і бабуня частувала нас варениками з сиром та цільниковим медом, коли мед треба вижовувати з воску — для мене це видавалося неперевершеним делікатесом.

Потім прийшов Микола Сербій. Він за ці два роки став ще вищим, дебелишим і гарнішим. Дід і бабуня тепер жили в новій хаті, світлиця була велика, мов заля, і Микола зорганізував гру в Панаса. Було де розігнатися, і ми гарцювали ледве не до півночі.

Микосла тепер жив в старій дідовій хаті, займав там одну кімнату, а в сусідній стояв невеликий столярний верстат. Наступного дня я і Льоська зачудовано споглядали, як Микола майстрував санчата. Стругав, підганяв, вирізав, прибивав, і санчата вийшли довгі й вузькі, на які і ми могли легко сісти верхи.

Дня через два ранком прийшла Миколина наречена, вродлива, весела дівчина на ймення Варя. Удвох вони повезли нас на санчатах через замерзлу Нальку на Ступай-гору, на яку, як мені тоді видалося, ми злазили цілий вік. Видершись нарешті на самий верх, Микола обернув санчата, і четверо нас сіли на них верхи — Микола ззаду, я спереду нього, тоді Варя і на самому переді Льоська. Санчата зрушили і враз почали набирати швидкість. Сніг сік в моє обличчя, щось свистіло повз вуха, опікало ніс, розпирало легені і створювало безвагомість. Санчата просто каменем падали до річки Нальки, і було лячно. Санчата влетіли на лід, кулею перекрили всю річку і врізалися в снігову стіну, що прикривала протилежний крутий берег. В наших чоботях і капелюхах було повно снігу, було його й за ковнірами. Варя обтрушувала нас, а ми радісно скрикували, немов би пережили Бог зна яку пригodu.

Назбиравши сухого гілля в лісі і зв'язавши його валком на санчатах, ми повернулися додому, коли вже смеркалось. Дід саме порався в конюшні, і я з Льоською подався до нього. В конюшні висів гасовий безпечний ліхтар і тьмяно освічував довгі ясла та відгороджені одиночні стоянки для коней. Два коня, морди яких були вткнуті в ясла, навіть не подивилися на нас.

— А де ж Сенька, дідусю? — стривожено запитав я.

Дід зняв із стовпа ліхтар і поманив нас за собою до перегородки, зробленої із солом'яних матів. Він відкинув один з них як двері, і ми зайшли, як висловився дід, в Сеньчині хороми. Старий кінь радісно заіржав і звернув свою шию до нас. Шерсть на ньому тепер була кашлата і навіжено стирчала на всі сторони, неначе збиралася жалити всіх і вся.

Я погладив його шию, а він пхався до моїх рук, шукаючи за звичкою ласощів. Дід угледів Сеньчин норів, дістав з кишені улежане яблуко, перерізав його надвое і дав кожному з нас по половині.

— Це ніби гостинець Сеньці від нас. Він любить яблука. Ти, Мишко, давай йому першим, а Олекса хай подивиться.

І знову кінь зволожив мою руку своєю теплою слиною, але я не бридився. Я на правду вітав його, як давнього друга. Мені було радісно, що він живий і здоровий.

А в неділю ми поїхали на санях на Йордань. Вже здалека я угледів, що на всю широчінь і на чималий відрізок вдовж Налька була запруджена людьми. На тлі білого снігу величезне стовпище видавалося як чорна, глибока кишеня, пришита до білої сорочки. Понад берегом — сотки саней всіляких фасонів і кольорів, а ще більше коней, з ніздрів яких пар здіймався хмарою.

На річці, біля квадратного прорубу, стояв високий хрест з льоду. Поруч нього правив простоволосий священик. А дов-

круги стояли старші селяни, тримаючи в руках лискучі малинові й зелені хоругви. Злагоджено співав хор, наповнюючи тихий соняшний день благовінням і сподіванням, яке приймало й мою юну душу.

І, здається, того ж дня увечері — ще одна несподіванка. Коли вже добре засутеніло, дід сказав Миколі запрягти коня у виїзні "фасонні сани", що змахували на прольотку і полози яких були спереду закручені таким норовистим візерунком. Микола надів на коня найпоказнішу упряж, приладнав дзвінки на хомуті, стягнув дугу, посадив Варю, мене й Льоську на "панське" заднє сидіння, а сам сів на кучерське місце і взяв віжки. І як чкурнули ми з двору на вулицю, і як зателенькали дзвінки, і як пішов гальопом кінь, то куди твоя каруселя! Варя міцно пригортнула нас до себе і ховала своє обличчя в смушковий ковнір пальта від холодного зустрічного вітру.

І раптом все село наповнилося дзвінками, сміхом і переливом гармоній. За нами й назустріч нам стрімголов вчали на санях молоді, і не такі вже молоді люди — чоловіки, жінки, парубки, дівчата, діти. На багатьох санях пасажири співали веселих пісень, зойкали, реготали. Раптом безудержна залихвацькість залпанувала на всіх вулицях. Деякі вже встигли й перекинутись і, регочучи, качалися на снігу.

Микола промчав нас в один кінець села, потім в інший, потім поза токи і назад. І скрізь — безліч саней, і звідусіль — веселі мелодії дзвінків, і куди не поїдь — заливалися гармонії.

Повернулися ми додому пізно, всі радісні й піднесені. Не вгомовився я й після багатой вечері. Щось розносило мене з середини, випирало наверх. Мені хотілося бути поміченим, хотілося дерзати й перемагати. Я мушу щось прочитати для бабуні Палажки. Почав я гасати по всіх кімнатах, заглядати у всі кути, шафи й намисники, у всі столи. Але ніде — ні однієї газети, ні однієї книжки чи журналу, ні зошита, анічогосінько друкovanого чи писаного. Знайшов вкінці на лежанці старий, з обсмиканими кутиками часослов, надрукований ще старою азбукою й церковно-слов'янською мовою. Я позаглядав у нього, деякі слова міг прочитати, але зрозуміти їх було поза моїми силами. Ні дід, ні бабуня не псцікавилися, чого саме я заглядав у часослов, і не спитали, чи я вмів читати.

А ранком був свідком, як на дідовому подвір'ї різали дві свині. Прийшли також обоє дядьки і їхні дружини й діти. З хліва випустили дві величезні свині, які поважно хрюкали і йшли довірливо туди, куди їх скеровували. Не зчувся я, як наступив фатальний момент: свині дико заверещали і вмовкли. Дві великі туші лежали нерухомо на снігу, стікаючи кров'ю. І коли до мене дійшло, що ось тут серед оцього веселого гамору dokonали

живу худобину, у мене задрижали коліна. Довкруги лунали бадьорі вигуки, а я стояв як спаралізований.

Дорослі хутко обклали свиней соломною і запалили, смалили шкіру. По подвір'ї пішов приємний, смачний запах, і печаль моя почала розтавати. Мої ніздрі жадібно поширилися. А через хвилину хтось тикнув мені шмат обсмаленого свинячого вуха і наказовим тоном сказав:

— Іж!

І вже без ніяких докорів совісти я ввігнав свої зуби в хрящ — таж і смачний! Як обскребли на свинях посмалену щетину, садовили на туші дітей верхи. Садовили й мене, промовляючи:

— Свиною треба подушити, сало смачніше буде!

І вже я був частиною радісного коловороту, душив свиню, стрибав, сміявся, цілковито забувши, що всього годину тому по снігу ступали дві лагідні, довірливі тварюки...

Цілий день в дідовій хаті кипіла робота. Вкладали сало в бодні, сікли на м'ясорубках м'ясо на квбаси, вимивали окропом кишки й кендюхи. На грубі шкварчали вишкварки, смажилося свіже сало, пеклися квбаски. І все це зникало негайно й безслідно в наших горлянках. Таке ж усе пахуче, таке смачне...

Ми полягали спати, а дорослі ще довго поралися — топили смалець, вудили шинку, починали квбаси, солили сало. Відсмакували ми тієї зими, довго опісля пригадували те привілля, достаток і благодать. Годувала нас бабуня, ніби передчуваючи, що ось-ось мав прийти край тій манні.

Ніяк нам не хотілося вартатися у Вишнівське. У діда тремтіли уста й іскрилася сльоза в оці. Ні, ми йому не заважали. Але він їхав на ярмарок, і ми теж мусіли їхати з ним, вертатися додому, бо хто знає, коли дідові випаде їхати знову. Та й чи випаде взагалі, бож часи тепер. В дідовому голосі вичувалася тривога, нам незрозуміла і тому дивна.

Він виніс з клуні пригоршню сухих слив і всі їх розчинив. Повитягавши кісточки, віддав їх нам і сказав:

— Понесіть це, хлопці, Сеьці і непростайтеся з ним...

Я і Льоська стояли біля коня з протягнутими долонями, і він підхоплював сливи по черзі з наших рук. Почвакавши всі, він нахилив свою голову дуже гизько, і я довго гладив долонею його твердого лоба. І чомусь на прощання з моїх уст зірвалося:

— Ой ви, коні вороні...

Бабуня всадила нас у сани і перехристила. Із старої хати вийшов Микола Сербій. Під рукою він ніс зроблені ним санчата. Приладнав їх на санях і сумовито мсвив:

— Будете кататись, то й мене, може, згадаєте.

Чомусь він був засмучений, запечалений, коли ви виїжджали з двору. Бабуня махала нам рукою, а він стояв поруч, весь зосереджений, ніби закам'янілий.

Восени 1930-го року, коли я вже ходив до школи, однієї неділі десь по обіді у наш двір в'їхав дід Макар. Вперше за все своє свідоме життя я побачив, що він приїхав одним конем. Раніше — завжди парою. Я дивився у вікно і відчував: щось сталося страшне, непоправиме. Я злетів з ганку і підбіг до старого. Він ще більше схуд, згорбився, від нього віяло холодом і горем. Споквола, ніби в трансі він випряг коня і дав йому їсти. Підійшов до мене і глухо, як з гробу, промовив:

— Нема, Мишко, більше Сеньки. Поховав я його на току.

В дідових очах блищали сльози, і він часто шморкав носом. Мною аж пересмикнуло. Нічого не відповівши, я влетів в хату, впав на ліжку і занурив голову поміж подушки, відчуваючи в своєму тілі безболісні конвульсії. Таке безслізне ридання.

Інстинктом я відчув, що з відходом Сеньки скінчилася не тільки одна коняча доля, а й відчалила від нашого берега назавжди ціла епоха...

Ой ви, коні вороні,
Виручайте козака з біди...

СТАНЦІЯ ПУГАЛОВСЬКА

Якщо б я був поетом і забажав оспівати наше степове містечко римами, то станції Пугаловській я, без сумніву, присвятив би велику окрему поему. Я ввібрав би в дзвінкі, милозвучні рими її вічно молоде й жваве серце, її безугавний динамізм і вітальність і її незмінну прикмету: клекотіти повним, п'янким життям у всі часи, розкидаючи довкола себе щедрі жмути тепла й надії.

Станція Пугаловська була найкращою окрасою нашого міста. Вже своєю архітектурою вона неначе говорила, що добра фортуна на цих координатах південного степу починалася з її порогів. Вся її структура й зовнішнє оформлення були симетричні, приємні для ока. Викладена із цегли червоного кольору, станція Пугаловська голубила в своїх обіймах не тільки безліч поїздів, а й душі всіх скривджених, захитаних і зневірених. Для багатьох вона була не тільки відправним пунктом в широкий світ, а й свсерідною церквою. Вона радо давала притулок всім і підбадьорювала їх можливістю кращих днів на інших меридіанах.

В її великій чекальні, прямо посередині, стояла велика металева груба, а від неї товстий металевий рукав — димотяг — здіймався прямо в стелю і втікав крізь дах у небо. Взимку в тій печі круглу добу горів вогонь, нагріваючи її до червоного. Станційний прибиральник, дід Федір, в старому, пожмаканому залізничному кашкеті і в подраному брезентовому плащі, вічно носив відром вугілля і висипав в грубу та вигортав з піддувала попіл.

Попід усіма стінами чекальні стояли міцні лави малинового кольору, на яких, коли було не зайдеш, сиділи або спали втомлені люди. Біля кількох лав стояли широкі столи, захарашчені всякими дрібними речами пасажирів. Деколи й вони служили ліжками, вміщуючи двох, а то й трьох знеможених подорожніх.

На лівому крилі станції, в кінці перону, стояла невелика цегляна будка. На її фронтівій стіні білою фарбою було написано "Окріп — Кип'яток". Там кип'ятили воду для пасажирів. Коли прибував потяг, люди поспіхом стрибали на перон і бігли до будки з чайниками і металевими кухлями, і або ж запарювали чай, або ж просто пили окріп після сухого обіду чи сніданку.

Перон був довгий, завжди вимитий і заметений. Біля головних дверей перон зливався із станційною стіною, а трохи далі в обидва керунки він тягнувся вужчою стрічкою. Там між пероном і стіною росли високі й густі акації. Поміж деревами стояло кілька ослонів. В тих відсіках, чи як їх всі називали палісадниках, влітку ховалися від сонця деякі пасажири, споживали страву або просто спали на траві. Вся головна обслуга станції — начальник, чергові, диспетчери — жили разом з родинами в обидвох станційних крилах, що їх прикривали акації.

Із сторони міста вся площа перед станцією була вимощена бруком. Було там кілька водопоїв і конов'язей. Круглий рік та площа була забита возами й кіньми.

В обидва керунки від станції тягнулися різні господарські будівлі, як от лобаз, вугільний склад, бази для приймання криму для крамниць тощо. Найбільше місця займав лобаз, таке накриття, що трималося на міцних стовпах, поміж які можна було без труду заїхати возом, трактором чи машиною. Весною, щойно починала йти з сіл рання цибуля та редиска, лобаз оживав, і відтоді життя кишило в ньому, як у мурашнику, аж до глибокої осені. Експедитори важили на стаціонарних вагах селянські вози, наглядали за розвантаженням і тут же виплачували за городину готівкою.

А згодом приходили рання картопля, огірки, вишні, помідори, сині баклажани, капуста, кавуни, зерно. Все це пливло плавом аж до заморозків. В літній сезон багато городян теж заробляли грубі гроші на цьому перевалі, ладуючи добро у вагони за акордною оплатою.

Ось такий невеликий, але жвавий острівець примостився поза нашим містом. З нього безугавно насідали на місто передрзвони буферів, тяжке дихання паротягів, веселе цокотіння коліс та поодинокі й хорові викрики гудків. В якому б пригніченому стані городянин не був, вистачало йому наставити вухо до станції, або вгледіти прибуваючий поїзд, і він відразу бадьорився, веселішав. Безнастанний рух на станційних коліях і на складах неначе постійно нагадував Вишнівському, що його основним обов'язком було долати всякі труднощі і жити, що б там не було.

Станція стала головним нервом, через який місто отримувало майже всю офіційну й неофіційну інформацію. Вона лучила Вишнівське з рештою широкого світу. Пугаловська була найбільш оптимістичним місцем в нашому степу. До неї люди втікали від самоти, від горя, від життєвих клопотів і ускладнень і від всяких гонінь. Вистачало лише ступити на її перон, і людину негайно ж проймало дивне відчуття, що у неї під ногами почалася інша смуга, інший світ, де нема скорботи й печалі, де в свідомість починали пробиватися невиразні, але споку-

сливі сподівання. Чи свято, чи будень, а на станції завжди було людно й весело.

Щодоби повз Пугаловську прокочувалися шість пасажирських поїздів далекого слідування, три в один керунок і три — в протилежний. Чотири з них зупинялися вдень, на п'ять чи десять хвилин. Та траплялося й так, що деякі простоювали по півгодини, особливо, коли колія спереду була загачена не проведеними вчасно поїздами.

І протягом тих п'яти чи десяти хвилин станція просто заплиувалася надвишкою життя. За той час міські й селянські торговки встигали збувати свій крам. Міські дівчата, що виходили прогулятися на перон, встигали познайомитися з проїжджими хлопцями і розпочати писемні романи, які часто кінчалися одруженням. Подорожні встигали розказати безліч цікавих новин з далеких місць та оповісти про свої власні пригоди, або про факти, засвідчені особисто. Люди говорили сміливо, бо поїзд відійшов — і шукай вітра в полі. За ті п'ять хвилин ми дізнавалися, що робилося в Харкові, в Полтаві, в Москві. Завдяки станції кругозір міста сягав поза далекі-далекі паралелі.

Вперше я опинився на станції, коли мені було десь років чотири з зайвим. Доходила сьома година вечора. Раптом на станцію ввігнався пасажирський поїзд, стихив хід і плавно застиг вздовж перону. Мої очі враз поширилися, забігали сюди-туди. Кільканадцять людей з валізами чи клунками в руках злізли на перон і направилися до виходу. Але більшість пасажирів, всі легко зодягнуті — стояла літня спека — запрудили перон просто так, щоб трішки розім'ятися й пройтися. Дехто подався до буфету, дехто побіг по окріп. Скрізь довкола сміх, радість, голосні вигуки. Ті пасажири, що залишилися у вагонах, виглядали з вікон, висунувшись на свіже повітря майже до пояса.

Один вусатий дядько, в білій, розстебнутій на грудях сорочці, якимось чудернацько моргнув мені і несподівано запитав:

— А як називається це місто?

— Вишнівське! — випалив я, гордий з того, що вже можу подати аж таку інформацію.

— Та невже? — аж присів вусач. — Оце дивота! Місто Вишнівське, а станція Пугаловська. А це чому така плутанина?

І я застопорився, з очей бризнули сльози.

— Це якщо всі почнуть плакати через те, що чогось не знають, то знаєш, хлопче, який рейвах постане в світі? На ось, загризи свою образу, — дядько кинув мені два цукерки.

Я відразу ж заходився їх розгортати, а вусач тим часом розбалакався з моїм батьком, який підвівся з лави і підійшов до вікна.

Смакуючи солодощі, я водночас пильно приглядався до всього, що творилося на пероні. Один з кондукторів, з довже-

лезним молотком в руці, ішов поспіхом по перону і стукав по вагонних колесах, наставляючи своє вухо до металевого віддзвону, що линув у відповідь. Інший, ідучи слідом, ніс велику маслянку. Він нагинався і відкривав колісні букси. Відкриє, загляне і захлопне кришку. Але деколи він невдоволено бурмотів і тоді підливав мастила в неї.

З будки паротяга зліз молодий кочегар, теж з маслянкою та паклею в руках. Позаливав мастилом колінчаті й еднальні вузли, а тоді став натирати паклею дишло, яке й без того блищало, як срібло. Пихкаючи цигаркою, машиніст якомсь байдуже стежив з віконця за жвавими переливами на пероні.

А на пероні люди пили чай, курили, торгувалися з перекупками за молоко, пиріжки, фрукти й городину, ба навіть за холодну воду. Одна дівчина, років дванадцяти, принесла два відра холодної води і продавала по копійці за кухоль!

Із одного станційного вікна визирала грамофонна труба, а з неї лився на перон голосний, веселий мотив. Кілька пар, не дармуючи часу, танцювали під грамофонну мелодію. З усіх клітин станції, з усієї перонної смуги струменем билася радість, жвавість і безшабашність. І весь цей коловорот зроджував в моїх грудях хвилююче збентеження.

В моєму зорі з'явився черговий в червоному кашкеті і з прапорцями в руках. Швидким кроком попрямував до головного кондуктора. Перекинувся з ним кількома словами, і той двічі дмухнув у пронизливий свисток. Групи людей враз стовпилися біля вагонних дверей. Інші бігли з буфету, другі розплачувалися з торговками, треті хлюпали окропом по перону. А із вікна ревів грамофон.

І враз перон опустів. Кондуктор ще раз свиснув і замахав зеленим прапорцем, хапаючись вільною рукою за поруччя біля дверей. Паротяг задирливо скрикнув і важко дихнув парою з труби. Вагони заскрипіли і поволі покотилися вздовж перону, протягуючи повз мене довгий ряд вікон, з яких кричали й махали люди.

Вусатий дядько щось кричав мені, і все його обличчя тепер виглядало добрим і лагідним, немов би я знав його з давніх давен. Якомсь підсвідомо моя рука звелася вгору, і я замахав неспіливим порухом. Махаючи, я відчував, як в груди мої вдирася сум, жаль, незрозуміла печаль. Мені здавалося, що втікаючи до обрію, поїзд відвозив все далі й далі від мене багато милих, хороших людей. І я ніяк не міг зрозуміти, куди і пощо ті люди їхали, з якого місця вони почали свою подорож і коли саме. А понад все мені хотілося тоді теж сісти в зелений пасажирський вагон і швидко котитися по колії, щоб дізнатися, куди вона вела і де кінчалася.

Звідтоді станція полонила мою душу й уяву. Я дивився на неї, як на велику, живу, розумну істоту. При кожній новій візиті я відкривав все нові частки її організму і вкоротці я знав розположення всіх її нервів-колій, всіх суглобів-стрілок і всіх рухів, що втікали до шахт. Поволі до мене дійшла багата різноманітність залізничного майна. Паротяги, пасажирські й товарні вагони точнісінько, як люди: що не екземпляр, то інша будова, інший вигляд, інша масть, інший характер.

От в'їжджає товаровий поїзд на станцію — і яке мереживо! Враз за паротягом ідуть криті пульмани з чотирма відсувними боковими дверима. Ці можуть брати до 60-ти тон вантажу. За ними — відкриті скринеподібні пульмани, в які ладували переважно сіно. А далі — двоосні криті "столипинські" з об'ємом на 16 тон. Це ті вагони, на яких за царських часів писали "вісім коней, або двадцять людей". Після цього — відкриті бортові вагони, невеликі, ідеальні для ладування розсипного вантажу. І вкінці — міленькі платформи для перевозу машинерії, гармат, танків, просто підвід. І кожний поїзд був зформований за цим раз на все усталеним порядком.

Теж саме й з паротягами. Тут також кілька порід, кілька типів. Скажемо, паротяги серії "Ов" мали досить обмежений засяг дії. Вони лише гасали із станції на поближчі шахти та привозили звідти видобуте вугілля. На головну, магістральну лінію їх чомусь ніколи не випускали. Потім були ще "куцаки", які не мали тендерів. Запасову воду вони возили в товстих рукавах, приладнаних вздовж котла над колесами, Цих навіть із станцій не випускали. Їхнє панування далі виїзних семафорів не сягало. Їхнім обов'язком було формувати поїзди за отим усталеним порядком.

Були ще "щуки", які тягали пасажирські поїзди. У цих були величезні тяглові колеса і довгі, низькі тендери. Всі вони походили з Америки, закуплені там ще за царських часів. В тридцятих роках "щук" почали витискувати "Су", красиві й швидкі паротяги. Згодом прийшли "ФД", "СО", "ИС" й інші моделі, але на той час мсе романтичне захоплення почало дещо зникати.

Та найбільшу приємність мені справляло вже саме перебування на станції. Коли я підріс і міг ходити в місто й на станцію без ніякої ескорти, я рідко коли покидав територію Пугаловської. І скільки цікавих історій я вислухав поміж її стінами!

Було, примостюся побіч гурту чекаючих і пряду вухами. А подорожні — народ говірливий. В одному куті почую цікавий епізод з громадянської війни, в іншому — слухаю розповідь якоїсь тітки про жажливе вбивство в її селі, а піду далі, там лине спомин про полон в Австрії та тифозну епідемію.

Але найкраще, найцікавіше оповідали залізничники, які завжди збиралися в буфеті. П'ючи гарячий чай, вони чекали на прихід поїздів, щоб розпочати свою зміну кондукторами, зіплювальниками, машиністами, кочегарами. Ось машиніст розказує, як у 1918-му році його поїзд перейняли махновці і сам Батько навідався в паровозну будку.

— Дак, повіриш, — півшепотом провадив він, — не важко було і в штани наробити. Весь у портупях, на грудях бінокль бовтається, а долоні сховані в жовтих, розкішних рукавицях. Притиснув він мене до регулятора, злісно тикає пальцем в обличчя. А у мене живіт розслабило при виді людських нігтів на пальцівках його рукавиць. Вірите, жовті шкіряні рукавиці, а на пальцівках справжнісінькі людські нігті, Бог зна як вправлені. Помітив він мій переляк та й з таким призирливим смішком рече: це, каже, нігті з одного комісара зняли, не пропадать же добру! Так не сатана ж, га? А я принишк і чую, що тенькає у мене в місці, про яке й згадують неприлічно. А він як розходився, кричить на весь голос: сволота ви остання, возите тут через наш селянський степ всяку контру та комісарів. Але швидко й остиг. Та що вже, каже, з вами зробиш? Шльопнуть то вас легко, але де новго машиніста взяти?..

Я поглинав кожне слово. Розбурхана уява малювала мені всю ту сцену так виразно, що я буквально бачив все, і нігті на рукавицях, і бінокль на грудях, і мавзер на поясі. Мені було і страшно, і завидно — он які події прогрімали на нашій землі і он скільки людей довкруги, які мали щастя спостерігати їх власними очима.

Наступного разу інший машиніст розказує, як два гайдамаки — "такі здоровила в чумарках, із справжніми запорозькими оселедцями на головах" — страхали його багнетами, щоб скорше їхав, бо їхній полк поспішав кудись на південь.

— А я й кажу їм: звиняйте, ваші благородія, пари в котлі чортма, дрова сирі, дяка Богові, що хоч так ідемо. А один з них як визвіряться на мене, каже, ти що, кацапської породи, га? Благородіями сипеш? Яке я тобі благородіє? Не видиш, каже, з ким діло маєш? Ну, пополотнів я весь. Чорт же вас, думаю, розбере, як вас величати, коли тут що не день, то нова власть. Моя вина, кажу, якщо не таке слово кинув. А от щодо кацапської породи, кажу, то помиляєтеся. А він згїрдливо посміхнувся і рече: ну, якщо не кацап, то хахол. Каже, несе від тебе хахлом, як псятиною. А об хахла шкода й багнет марати. А зрештою, може ще колись порядним чоловіком станеш... Та що казати, нервовий тоді народ попадався. Одні за одними ганяються вздовж залізниці, а ти на паротязі віддувайся за всі їхні невдачі...

З усіх розповідей про громадянську війну до мене доходив той величезний суспільний конфлікт у всій своїй повноті, у всьому своєму багатовузловому сплетінні. Денікінці, більшовики, гайдамаки, махнівці, Директорія, якась банда Косторишного — все це було куди багатшим полотнищем, ніж офіційне зрізничування на "червоних" і "білих". Та найбільше пієтизму в мені викликали люди, яких оповідачі називали гайдамаками. Де мені було знати, за що й проти кого вони виступали, але того, що вони носили на головах справжні оселедці, було цілковито досить, щоб уявляти їх як людей хоробрих і справедливих. В моїй уяві вони поєднувалися з гайдамаками з "Кобзаря", і мені робилося гірко від того, що не довелося бачити, як недавно по наших степах і навіть по станції Пугаловській гуляли ватаги, які неначе зійшли в життя з поем Тараса Шевченка.

Що й казати, станція Пугаловська ввійшла в моє сприймання таким чародійним куточком, від дотику з яким всі знедолені й скривджені діставали нову надію й нове благословення. Моє романтичне наставлення до неї почало захитуватися восени 1932-го року, коли майже щоденно станція почала поглинати конвойовані етапи селян, яких спроваджували в товарові вагони і під вартою вивозили кудись в напрямі Донбасу. Були в цих колонах молоді хлопці, які щойно відгасали своє дитинство, були моложаві й старші чоловіки, були й старі діди. З клунками на спинах, чорні від дорожньої пилюки, зарослі, невмиті, вони згорблено пленталися під охороною до посадочної рампи, де слухняно й цілковито зрезигновано ступали в порожні вагони. Ні розмов, ні усміху, ні жвавих порухів, ну ніякої тобі реакції. Як статисти. Вони неначе рекли оточенню, що пісня їхня відспівана і від життя вони вже більше нічого не сподіваються.

А потім почався голод. Що робилося на станції, скільки мерців закростеніло тієї зими на перонах і поміж коліями! Аж до травня 1933-го року тривала та чума. Згодом опухлі й мертві люди стали рідкістю, а вневдовзі зовсім зникли. На Пугаловську повернулися ніби попередні часи. Цвіли й буйно зеленіли акації, з вікна знову почав озиватися грамофон. Обличчя у вікнах пасажирських поїздів стали привітніші, ясніші. Зовнішньо станція навіть погарнішала — паркани, вікна й двері помалювали наново свіжими фарбами.

І торги на пероні відновилися, і поїзди стали чистішими, і дівчата знову почали виходити на перонні прогулянки, і молоді кочегари бризкали жартами з паровозних будок. Все, ніби, як колись. А проте, не було в цих радісних спалахах отієї минулої стихійної безжурности й надвишки енергії, що вибухає знічев'я, миттю, коли гурт чи компанія справді в доброму гуморі й піднесенні. Відчувалося, що теперішні радісні переливи на пероні відбувалися ніби під режисурою.

Минали літа. Тридцять Третій рік відступав все далі й далі в безвість, і страхітливі картини тієї жахливої зими поволі заростали в свідомості паростями нових засівів і зарисами нових подій. Жваво вистукуючи своїм великим, неспокійним серцем, станція щоденно зустрічала пришельців з чужих країв і випроводжала в широкий світ юрми місцевих степовиків. Якщо раніше цей безконечний розмін людей викликав в мені підсвідому, незрозумілу тривогу, то тепер я обсервував його з почуттям нейтральності і байдужості так, як море реєструє пливучий корабель: масі води абсолютно байдуже, є той корабель чи нема його.

ШКОЛА

У Вишнівському було кілька шкіл, але семирічка лише одна, велика, солідно збудована. Містилася вона дещо вбік від міста, між останньою вулицею і залізницею, які бігли паралельно. Як зовнішнім виглядом, так і багатим інтер'єром ця школа полонила мене, ще коли я вперше зайшов до неї з батьками в лікнепівські роки.

В ті часи до школи приймали з восьми років, а мені минуло лише сім. На щастя, все обернулося так, що я пішов до школи на рік раніше. Влітку 1930-го року мимо нашого дому йшов Никифор Констоп з матір'ю. Це був хлопчак з нашої вулиці, який жив десь хат п'ять від нас. Тепер ось мати вела його за руку, а він рюмсавав і легенько опирався. Був він чисто зодягнений і в нових черевиках, а це значило, що мати вела його або до лікарні, або до фотографа. Я стояв біля своїх воріт і спостерігав нерішучу Никифорову боротьбу. Порівнявшись зі мною, його мати, тітка Наталка, несміливо сказала:

— Ти хоча б Мишка стидався! Отакий парубійко і школи боїться...

І я зрозумів все: мати вела його записувати до школи. З місця я рвонув до своєї вимріяної школи. Ввігнавшись крізь розчинені сині ворота, я опинився на шкільній площі, по якій, перевалюючись, як гусаки, несміливо й обережно ходили новаки, хлопчак і дівчатка, а їхні матері голосно перемовлялися біля вхідних дверей. Від хлопчаків я дізнався, що ще нікого не вписали, чекали на якусь вчительку.

Вона прийшла, і всі матері та їхні чада, а з ними і я, зайшли до просторого шкільного коридору. Довго я чекав, поки не залишився в коридорі сам.

І ось я заходжу в світлу, велику, чисту класу. Три ряди парт, а спереду стіл, а за ним, повернута до мене спиною, сидить жінка, гарно зодягнута. Ще встигаю вгледіти на стінах великі мапи та кілька портретів. На одному відразу ж пізнаю Шевченка, а інші — якісь дуже подібні один на другого чоловіки, всі з гостренькими борідками. Пізніше, вже школярем, я довідався, що то були Петровський, Скрипник і, здається, Калінін.

Замурзаний, босий, в сорочці з помідоровими та вишневиими слідами, я підходжу до столу, а жінка щось пише. Я стою й

сопу. Нарешті вона повертається до мене, і її довгі, тонкі брови злітають вверх над очима, напевно від здивування.

— Ну, а де ж мама? — і вона уважно зміряла мою неприхорошену постать.

— Нема.

— Як, у тебе немає матері?

— Є, але вона на праці.

— А чи ти знаєш своє прізвище, ім'я, по батькові, рік народження? Якщо знаєш, то й без матері обійдемося, — і вперше вона посміхнулася.

— Знаю! — твердо прорік я. — Я вже вмю читати й писати...

— Стривай, стривай, не все зразу. Спочатку прізвище й ім'я.

Коли дійшло до мого віку, вона враз закрила журнал і приляпнула долонею по твердій оправі. І з легенькою досадою в голосі мовила:

— Забираєш лише час у мене. Прийдеш наступного року.

— Я вже вмю читати й писати! — вигукнув я у відчай. — Ось дивіться!

Миттю я підбіг до чорної дошки, схопив крейду і писаними літерами прудко вивів своє прізвище, ім'я й по батькові. Вчителька, повернувшись на кріслі до дошки, пильно стежила за моєю гарячкою. Вона мовчки дивилася на моє письмо і щось ніби роздумувала. І це її зволікання дуже мене непокоїло. Тому я швидко написав "станція Пугаловська". Але й цей додаток не змінив виразу на її обличчі.

— Ану, напиши "кінь", — командувала вона, і я виводив на дошці сказане нею слово.

— А тепер — "учень".

Коли я написав, вона сказала дещо веселішим тоном:

— Підійди сюди.

Вона висмикнула із стопи на столі якийсь журнал, тикнула пальцем в одну шпальту і наказала мені читати. Без запинки я прочитав кілька довгих речень, в яких кожне друге слово було мені незрозуміле, але на той час моя грамотність вже дійшла до свідомости вчительки. Вона підвелася й сказала:

— Посидь тут. Я мушу порадитися з завучем.

Довгенько її не було. А коли повернулася, вдоволенна й усміхнена, то сказала лагідно, навіть воркутливо:

— Везе тобі, Михайле Мартинюк! Хоч ти й не доріс, але до школи тебе прийняли. З першого вересня підеш до першої класи, до моєї класи. Зрозумів? А мене звати Оксана Свиридівна. Запам'ятаєш? Тільки ж, Михайле, ти прийдеш до школи чистенький, чепуренький, правда ж? Ну, біжи тепер!..

Я біг по вулиці Щорса і на всі легені кричав:

— Мене прийняли до школи! Я — школяр!

Зустрічні люди посміхалися, зупинялися і давали мені дорогу. Я такий був окрилений і щасливий, що аби й на гострий цвях наступив, то не відчув би болю.

Першого вересня 1930-го року був винятково чудовий, тихий, сосяшний день. В новій одежі, з ранцем на спині йшов я ранком до школи, легкий і гордий. Мені дуже хотілося, щоб усі на мене дивилися й питали моє прізвище. Але вулиці були запружені іншими школярами, і між ними я губився, як цятка.

У школі всіх новаків відділили окремо і розділили на дві класи — Перша "А" і Перша "Б". Мою групу перейняла Оксана Свиридівна і повела за собою у визначену нам класу. Груди мої розпирало щастя від усвідомлення, що я тепер справжній, повноправний школяр!

О, школа, далека й недосяжна! Для одних — мрія, для інших — катівня. Але для всіх разом — перший телескоп в чудові, незбагнені світи знань, перша стежка в справжнє широке життя. Одні йшли по тій стежці впевнено, легко. Інші — обережно, спотикаючись, приглядаючись до кожного камінця, хитаючись від безпомічності і вагаючись, часто не знаючи, куди і як зробити наступний крок.

О, незабутня, до болю дорога школа! Місце радощів, сміху, журби й страждань, де з дітей ми ставали юнаками, а потім швидко здійсмалися в тривожне, лякливе доросле життя, висла-не не тільки вчинками, а й відповідальністю.

Моя рідна, моя неповторна школа! Окремий світ поза містом, в якому із дитячої саламахи ліпилися людські душі й вирізьблявалися громадяни! Її несеш і несеш через все життя. І як часто на втомленому мізку виринає любимої, мудрий вчитель, який відразу ж знаходив окремих ключ для кожної юної душі, щоб олісла повертати тим ключем лише на користь та інтелектуальне збагачення її власника! І хіба не ввижається нам і в похилі роки наша перша, найкраща від усіх, вчителька, яка з першого ж дня терпеливо вела нас за руку і педагогічним вмінням вистежувала наше покликання?

Мила й дорога школа, незрівняна ні з чим будівля, в якій відшуміло й зникло наше дитинство!

Трепетна, легендами овіяна школа! Ми любили її й ненавиділи. В ній ми псеволі звільнялися від батьківської опіки і вчилися націляти свій зір на вищі й вищі життєві орієнтири. В ній ми вчилися дружити, кохати й прирікати, а вийшовши в світ, розсіпалися, як піщини, і з друзями дитинства і юности можемо тепер єднатися хіба в принагідному споміні...

І ось перша переключка. Ми вчимося голосно відповідати на виклик наших прізвищ. А десь на третій лекції вчителька спитала нас, хто вміє і хто не вміє читати й писати. Коли ді-

йшла черга до мене, вона чомусь оминула мене, і це мені зовсім не сподобалося. Ображений, я підвівся і сердито сказав:

— Я вмю читати й писати!

— А я тебе, Мартюк, не питаю. Сядь!

— Чому? — злісно домагався я.

— А тому, що я вже знаю! — припечатала вона теж сердитим тоном.

— Але вони не знають! — і я рукою повів по клясі.

Оксана Свиридівна голосно розсміялася.

— Ого, зарано ти слави шукаєш — прокоментувала вона, і далі сміючись, але цієї репліки я не зрозумів.

Вкінці вона роздала нам букварі, новенькі, що аж пахли фарбою й опаківанням. Я розкрив свій бувкар, і з першої сторінки на мене війнула й дихнула наша земля. На малюнку були селянська хата, дуже подібна до старої хати діда Макара. На подвір'ї стояв вусатий чоловік, задержавши голову догори і прикривши долонями очі від сонця. Високо в небі летів ключ журавлів. Під малюнком стояли великі, окремі літери і кілька складів. Але літери мене не цікавили. Всю мою душу полонив малюнок. З нього віяло весною, теплом, життям і чимось ще, мені незрозумілим, але хвилюючим. Учителька щось пояснювала, а я уявою домальовував картину в букварі. Десь там вліво поза рамкою мусіла бути ще одна хата, потім ще, і мені вже ввижалося село, токи, вітряки, зеленіюче поле. А через поле в'ється дорога, що все вужчає й вужчає, простягаючись аж до обрію. За якусь мить я вже бачив і себе, гасаючого по сільській вулиці.

Ні, не слухав я вчительку. Я перелистував сторінку за сторінкою і милувався Гарбузом, що ходив по городу, питаючись свого роду, Омельком і його сімейкою, ріпою та дідом і бабою, зайчиком, що віднімав у хлопчика ялинку, паротягом, що мчав через степ, залишаючи за собою покручений шнур пари, і десь аж вкінці Федьком-Халамидником, який з палицею в руках стрибав з однієї крижини на іншу у весняну повідь. Зачарований букварем, я сидів німий, непорушний.

Не чув я, як задзвенів дзвінок і перваки зірвалися з парт, поспішаючи на шкільний майдан. Приворожений, я сидів і пив очима красу з букваря. Непомітно підійшла вчителька, зупинилася позад мене і заглянула в бувкар через мою голову.

— Гарні малюнки, Мартюк? — тихо спитала вона, і я здригнувся. — Не бійся, не бійся, дивися й милуйся, скільки хочеш, — і пригладила мое волосся. — Тато, мама, село, місто, ліс, поле... Все це про нашу землю. Люби її, Михайлику...

І пішла. Вона сказала це з такою теплотою й щирістю, що в моєму серці забренів незрозумілий проймаючий акорд.

Щойно згодом, поступово, день за днем почала розкриватися ваговитість її слів. До деякої міри їх розсекречував буквар, а найбільше — сама вчителька, Оксана Свиридівна. Вже під зиму слово "Україна" перестало бути для нас своєрідною містикою, колективним визначенням, що ніби стосувалося до всіх нас і в той самий час не несло в собі конкретного змісту. День за днем вчителька впроваджувала нас у світи наших предків, в запорізьку бувальщину, в чумацьку епопею, в кріпацьку неволю, в поєдинок Шевченка з царем, і в наших мізках і душах ясніше й виразніше зарисовувалася й утверджувалася наша батьківщина. Ми ставали не тільки свідомими свого національного походження, а й загорялися невинним дитячим вогнем любити Україну любов'ю Тараса. Та вневдовзі життєва дійсність шмагонула по наших беззахисних головах так сильно, так брутално, що ми спочатку розгубилися, а потім охололи, а далі збайдужіли і без ніякого опору піддалися духовій кастрації.

В перших клясах найбільш популярною лекцією були співи. На самому початку ми розучували в клясі "Гей там на горі Січ іде", а потім ми маршували по шкільній площі і вчилися співати під ногу. Трохи пізніше ми вивчили "Ой у лузі червона калина похилилася". Цю пісню вся школа співала із завзяттям і чуттям, неначе це був гімн. Вона мала мажорне звучання й пориваючі слова:

А ми тую червону калину підіймемо,

А ми нашу славу Україну гей, гей розвеселимо...

Також вчили "Їхав стрілець на війноньку" та "Ой видно село". Всі ці пісні були маршові і ми їх також співали на жовтневих та першотравневих демонстраціях.

Але особливо чарівною, особливо правдивою видавалася мені пісня "А вже красне сонечко припекло", яку ми розучували весною, щойно розтав сніг і просохла земля. Ми виходили на площу, робили коло, бралися за руки і, рухаючись повільним кроком, своїми щасливими голосами вітали весну:

Журавлі курликають та летять...

А вони, журавлі, і справді на той час починали вирізьблювати небесну синяву своїм взірцево організованим строем. Та пісня відтворювала нашу весну з такими тонкощами, вона передавала її чар і тонкі нюанси так наглядно й переконливо, що навіть наші юні серця тремтіли від перечулення.

І не раз, було, опісля, вже в дев'ятій чи десятій клясі, щось озветься в душі і раптом забренить далекий, ледь вловимий мотив і неповторні слова О. Олеся про розкішну і вродливу нашу українську весну. Забреним, шпигне болем і зникне, немов би до совісти не достукавшись...

Першотравневі й листопадові свята в мої передшкільні роки завжди викликали в мені неосяжне піднесення й радість.

Батько вів мене за руку на вулицю Щорса, де із східців якогось під'їзду ми спостерігали довжелезний потік маніфестації, над головами учасників якої майоріло море червоних прапорів, плякатів і портретів.

Тепер же, разом із шкільною колоною, я теж брав участь в маніфестації. Це була моя перша демонстрація, і я насправду був щасливий. В кишенях наших повні торбинки цукерок, що їх ми отримали ранком в школі як святковий подарунок влади. Ми смоктали їх, верещали і йшли слідом за старшими клясами, які співали "Ой чи пан, чи пропав". А коли старшеклясники заводили пісень, які ми вже вивчили, то ми співали із завзяттям неофітів, особливо пісню "Їхав козак на війноньку".

Пройшовши по головної вулиці міста, ми прибули на ярмаркову площу, де нас чекала височенька, обтягнута червоним полотнищем трибуна. Ми зайняли своє місце прямо довкола її підніжжя. Промовців було кількоро, але говорили вони в ті часи дуже коротко, хвилини по п'ять. Найчастіше відмінювалися такі слова, як "Дніпрельтан", "п'ятирічка", "індустріялізація", "Харків", "буржуазія", "Комінтерн", "трудове селянство", "колективізація", "куркуль".

Після кожної промови зведений шкільний хор біля трибуни співав для різноманітності одну чи дві пісні. Першою пролунала популярна тоді "Гарно, гарно серед степу..." Згодом — "Шалійне, шалійте, криваві кати". І після останнього промовця, яким був голова міськради Антін Павлович Шустай, хор дружньо й голосно виконав "Повстаньте, гнані і голодні".

Враз натовп шарахнувся на всі сторони, ніби з прив'язі зірвався. Вперше в своєму житті я побачив, що чимало з тих, які несли прапори й транспаренти, після церемонії кидали їх де попало, в болото, під ноги, за паркан, а більше на загальну купу. Один п'яний дядько залагоджував малу потребу прямо на купу прапорів, а гурт чоловіків біля нього реготали й плескали в долоні. Це мене не тільки здивувало, а й розчарувало. Виходило, що багато людей виходили на демонстрацію без ніякої святковості й запалу в серці. Цього я не міг зрозуміти.

Ми, діти, з площі бігли прямо до клубу, де обов'язково показували фільм або виступав драмгурток. Старші ж переважно сідали за столи і пиячили два дні підряд. Як виглядало, для них це й було головним пунктом першотравневих та листопадових святкувань.

Наступного року я демонстрував з меншим внутрішнім запалом і переконанням. В 1932-му році першотравнева демонстрація відбулася, але листопадової не було. Не було маніфестації й першого травня 1933-го року, бо голод вибив з колії не тільки населення, а й деморалізував місцеве начальство. Ку-

ди там було до свят. А далі демонстрації перетворилися в повинність.

В той час зайшли помітні зміни в оздобленні нашої кляси. Портрети всіх українських діячів, за винятком Петровського, познімали. На їх місце повісили Сталіна, Ворошилова, Кагановича, Постишева, Блюхера. Трішки пізніше, здається взимку 1934-го року, над чорною дошкою на стіні з'явився вислів Сталіна великими білими літерами на червоному полотнищі: "Нема таких фортець, яких би не могли здолати більшовики".

Зайшли також зміни в українській абетці й правописі. З літерою "Г" ми звиклися, як з давнім, псевдоправним складником нашої мови. Адже два роки підряд ми її писали й читали. І ось взимку 1932-го року, коли у Вишнівському появилася безліч пухлих селян, Оксана Свиридівна якось зрезигновано сказала нам, щоб ми на всіх сторінках своїх читанок виправили букву "Г" на "Ґ".

З дитячою невинністю й курйозністю ми жадали від неї пояснень, а вона, якось байдуже й апатично, раз-по-раз відповідала:

— Робіть, що вам сказано.

Та ще довго опісля в таких словах, як "ганок", "гуральня", "газ", ми за звичкою вимовляли "Г" як "Ґ". А враз після цього зайшла зміна з вимовою м'якого "Л". Нам було заборонено казати "кляса", "лямпа", "лябіронт", а лише "лампа", "лабіронт", а щодо слова "кляса", то в ньому не тільки "Я" тепер змінювалося на "А", а й ціле слово переводилося з жіночого роду в чоловічий — "клас".

Усунення з абетки букви "Г" викликало серед нас, дітей, якщо не занепокоєння, то глибоке здивування й загадковість. Адже ж на наших очах абетку клали на операційний стіл і з незрозумілих нам причин вирізали з неї цілком здоровий, нормально функціонуючий вузол. Зрозуміло, таке привільне поводження з абеткою, яка в свідомості дитини, щойно впровадженій в кульюари письменства, набуває такого ж значення, як "Десять Заповідей" в житті практикуючого християнина, викликало у нас непевність і хитання щодо справжньої вартости української мови взагалі. А переіскнення м'якого "Л" на тверде вже пройшло без ніякої емсивної реакції з нашого боку. Ми просто взяли читанки і механічно, без ніякого внутрішнього запиту чи жалю, зробили потрібну коректу. Наше довір'я до власної мови перестало бути таким твердим, як раніше.

Щобільше, апатія осилила й нашу вчительку, Оксану Свиридівну. В першій і другій клясі вона була бадьорою, говірливою, повною життя. З неї біла струменем енергія розвинути й поліпшити наше сприймання й розуміння речей. Коли вона обійняла нашу клясу, їй було десь років за тридцять. Її чоловік теж

учителював, викладав історію в старших класах. У них був хлопчик, Юрко, який ходив до нашої класи. Оксана Свиридівна не виказувала ані дрібки фаворитизму до свого власного сина, карала його за неуспіхи і самовільство так, як і кожного учня. Пам'ятаю, він все просив свою матір, щоб його перевели до паралельної класи "Б".

Оксана Свиридівна не була красунею. От так собі, пересічне обличчя. Але для нас воно було наймилішим. Вона уміла прокласти окрему стежку до кожної учнівської душі і пречудово знала, як по тих стежках ступати. Ми довірялися їй повністю і дивилися на неї як на незвичайну істоту, яка всьому дасть раду і всіх виручить з біди.

В третій і четвертій класах вона дуже змінилася. Схудла, помітно постаріла, говорила й читала таким сухим, безбарвним голосом. Вона тепер рідко коли сміялася. Промовляла ніби до нас, але своїми втомленими очима дивилася кудись далеко, поза нашу класу. Все тепер висіло на ній, як на кілку. Якась така незрима порожнеча пролягла між нею й нами, з якої віяло холодом і відчуженням.

Щойно під кінець четвертої класи вона трішки відтала і стала уважнішою до нас. Майже щоденно вона повчала нас, щоб у старших класах ми жили дружньо, не гордилися й не цуралися одне другого. Того року восени вона знову мала вернутися "вниз", перебрати першу класу новаків і вести їх "вгору" протягом чотирьох шкільних років. Усвідомлення, що ми виходили з-під її опіки й розставалися з її щоденним піклуванням, поривало нас на сльози. Ми відчували, що залишали позаду себе винятково добру людину.

Гіркою була її доля. В 1936-му році НКВД арештувало її чоловіка, Григорія Потаповича. Вона посивіла буквально на наших очах і виглядала багато старшою від своїх 38-ми років. Але й тепер, принагідно зустрічаючись із своїми колишніми учнями, вона обов'язково зупинялася хоч на хвилину й з увічливості розпитувала про всякі тривіалії.

А рік пізніше арештували також і її. А Юрка, який щойно почав ходити до 8-ої класи, забрали в якусь колонію.

Скільки змін зайшло протягом моїх шкільних років! Скільки цікавих книг не стало в клубній і шкільній бібліотеках, скільки авторських імен зникли з наших хрестоматій!

Можливо, що й над Вишнівським прокотилося відлуння від самогубства Хвильового, але на мою свідомість нічого з тієї трагедії не осіло. Про неї я дізнався аж на еміграції. А от самогубство Скрипника не тільки залишило борозду в моєму сприйманні, а й зродило в душі такі тривожні сигнали. На портрет Миколи Скрипника я дивився в школі щодня. І я знав його функцію — народний комісар освіти, чи, як пояснювала нам

Оксана Свиридівна, "товариш Скрипник є начальник всіх шкіл на Україні". І мало які шкільні збори проходили без того, щоб його тепло не згадав якийсь промовець.

Наступного дня в школі тільки й розмов було між учнями, що про Скрипників постріл в скроню. Я уважно прислухався до розмов старших учнів. Одні казали, що він застрелився за літеру "Г", інші — що він найнявся в чужу агентуру, а дехто твердив, що він був проти російської мови в українських школах.

Та особливо гнітюча, просто бриняча атмосфера постала після вбивства Кірєва. Скрізь і у всьому вичувалася напруженість, такий критичний психоз, неначе б ось-ось мала початися загальна стрілянина, як на фронті. А пару тижнів пізніше я почув на перерві, як старшеклясники читали з газети про суд у Києві над групою українських терористів. Коли в довгому списку підсудних злочинців я почув прізвище Дмитра Фальківського, я ледве не скрикнув. В 1931-му році я непомітно виніс з міськради збірку його віршів, і мені запам'ятався його вірш, що починався словами "Ех і вдарило ж кляте життя". Мені видавалося, що життя назагал було добре, і я не міг зрозуміти, чому комусь воно є "клятим". Не то, щоб мені було жаль Фальківського, але я ніяк не міг уявити письменника і терориста в одній особі. Інші прізвища — Косинка, Влизько, Крушельницький — я чув вперше.

А далі нас перейняли ще грізніші, ще суворіші роки. І часто в думках я теж повторяв отой проречистий рядок: "Ех і вдарило кляте життя". Тільки Фальківський мав відвагу висловити свою гіркоту вголос, а ми...

Школа відкрила нам, сказала нам, хто ми є. Тільки інша школа, суворіша й вимогливіша — життєва школа — безнастанно товкмачила нам, що жити з тим відкриттям було тяжко, небезпечно. Вона настійливо сугерувала нам тисячами прикладів, що найліпше не перейматися тим, "чого наша славна Україна зажурилася".

І від тієї великої журби ми почали відвертатися. Хто зразу, ще в школі, відкрито й демонстративно. А хто пізніше і крадькома. Тих, кому цього не дозволяла робити цупка совість, було дуже, дуже мало. І все ж вони були.

ДІД КОВГАНЮК

Був початок жовтня 1930-го року. Стояло тихе, замріяне і тепле бабине літо. Осипалося листя з тополь, жовтіли сади, в'янула на корені кукурудза. Все помітніше й помітніше коротшали, згорталися дні.

Ми прийшли до школи з харчовими припасами, бо Оксана Свиридівна обіцяла повести нас на прогулянку, на лоно природи. Після першого дзвінка ми вилаштувалися на площі, звідки вчителька повела нас в степ, щоб ми надихалися вистиглою духмяністю, визбираною й розлитою згасаючим літом.

Тунелем попід залізницею ми вийшли на степову цілину. Ледь помітно поле здіймалося до горизонту, до якого також розбігалися віялом залізниці від станції Пугаловської. З-за обр'ю сизів вершок Криндичного терикону і десь там починався Донбас. А по цей бік обр'ю зеленими, кучерявими пучками тягнулися балки. Вчителька вела нас до балки, що називалася Таврижною. Від міста до Таврижної було кілометрів чотири, але сягнувши її, ми зовсім не відчували втоми.

На самсму споді балки тік струмок, який, вирвавшись у відкрите поле, втікав поміж високим, сухим пирієм вниз, до магістральної залізниці, тунелем виривався в долину і кінчав своє життя при злуці з Шуською. Обабіч струмка тягнулася по балці стежка, добре входжена. Прикрита настилом опалого листя, вона скорше уподібнювалася до довгої килимової доріжки.

Вчителька показувала нам різні листки: ось цей з явора, а цей — з береста, а он той, що зачепився на кущі, з клена. Внедовзі ми вже самі могли легко розбиратися, який листок якому дереву належить. Гріло сонце, було тихо, ніде ані найменшого шелесту, лише переливалося сріблом павутиння в повітрі.

Ми йшли, а балка все вужчала й мільшала. Десь вже недалеко вона мала скінчитися. І раптом... Вчителька зупинилася, а ми збилися довкола неї, як курчата. Дереву увірвалися, але заглибина втікала далі. Там, де вона кінчалася, під одним з крутих спусків балки стояла невелика стара хата, вкрита соломою. Перед нею — колодязь, а поза нею виднілися кільканадцять фруктових дерев. Між ними і хатою, по обидва боки струмка,

розкинувся огрядний город. Від місця, де ми стояли, весь город вглядав, як прогнутий вниз гамак. І ніде ніякого признаку життя.

Раптом із-за хати вибіг рябий песик, жваво завиляв хвостом і в нестримних радісах пустився до нас. Прибігши, він весело стрибав, лащився, крутився у нас під ногами, просто ледве не висловлював своє вдовolenня словами. А потім з хати виїшла дівчина.

Ми рушили слідом за вчителькою. Коли ми підходили до старої, помітно перекошеної хатини, з дверей вийшов високий сивий дід. Його обличчя було усміхнене, радісне, от лише очі... Стривай, та це ж той самий дід, якого я бачив на ярмарку, коли він співав "Закувала та сива зозуля". Мені дуже хотілося підбігти до нього й сказати йому, що я його пізнав. І дівчинка та ж сама. Правда, вона помітно виросла, вже прибрала форм молодой дівчини. Вона теж щасливо посміхалася.

Оксана Свиридівна звеліла нам сісти, а сама пішла до діда. Виглядало, що з ним вона була знайома. Із свого кошика вона дістала якісь пакуночки і передала йому, і він довго їй дякував. Вони сіли на призьбі і довгенько говорили, а ми обідали захопленими з дому харчами.

Вчителька й дід підійшли до нас.

— Дітки, — заговорила Оксана Свиридівна, — ми завітали в гості до діда Ковганюка. Йому вже 82 роки і він знає Вишнівське й околиці, як свої п'ять пальців. У молоді роки дід Ковганюк був чумаком, їздив волами у Крим по сіль і зазнав багато-багато пригод. Потім з'явилися залізниці, сіль почали возити у вагонах, і чумаків не стало. Довго дід Ковганюк працював на залізниці, а як осліп, то поселився тут, на природі. А ця дівчина — її звати Ганнуса — є його пра-правнучка. Її батьки померли від тифу в 1921-му році, і вона залишилася сиротою. Її забрав і виховав дідусь Ковганюк...

— Ой, облиш, Оксано, — м'яко перебив її дід. — Розкажеш про мене так, неначе б я Бог зна яке цабе. Не знуджуй дітей...

— Їм цікаво, — заперечила вчителька. — Правда ж, цікаво?

— Так! — ревнули ми дружньо.

— А я вас, діду, вже бачив, — раптом сміливо заявив я. — На ярмарку бачив. Тільки тоді ви були в новій одежі і співали про зозулю. А тепер ви в брудних штанях...

— Мартюк! — посварила пальцем вчителька. — Який же ти нечемний!!

— Та чого там, правду каже хлопець, — згодився зі мною дід. — Мартюк? Може Трохимів син?

— Ні, діду, — дзвінко заперечив я, помічаючи, як легке

розчарування притінило його обличчя. — Трохим Мартюк не повернувся з війни. Я Кирила Мартюка син...

— Кирила? — з притиском перепитав дід. — А, Кирила...

Хотів того старий чи ні, але оте "А, Кирила" зірвалося з його уст з таким зневажливим відтінком. Я зрозумів, що мого батька він не тільки знав, а й чомусь не любив.

— Дідусю, — квапився я, підстьобуваний якимось внутрішнім примусом, — а книжки дядька Трохима я всі переніс до себе...

Я був свято переконаний, що невідомого мені дядька Трохима дід мав на доброму рахунку, і мені дуже хотілося, щоб ту свою доброту до дядька дід переніс також і на мене.

— А тепер, дітки, вам, мабуть, цікаво почути, як і коли дід Ковганюк втратив зір, — заговорив старий до всіх нас. — Давно це було, щойно залізницю в наших місцях почали будувати. Ще й станції Пугаловської тоді не було. Працював я машиністом на підсобному, підвозному паротязі, постачав будівельникам жужіль, шпали й рейки. Підвезли ми одного разу будівельний матеріал. Ну, хлопці вивантажують, а я під паротяг поліз, тягу хотів перевірити, бо в топці погано горіло. Сказав кочегару про свій намір, а він, хома забудькуватий, рішив продути піддувало саме, коли я лежав горілиць під черевом паротяга. І що ж, висипав розпечений жужіль прямо на мене. Бачите на моєму обличчі плями? І ось на руках теж. Ну, опечення зажили, а очі мої так і пропали...

Печаль захлискувала наші вразливі душі, але в тоні діда не вичувалося ані журби, ані суму, немов би говорив він не про очі, а про якесь поломане колісце в машині.

— Але, як бачите, не пропав, бо людей добрих багато на світі. Та й бандура з біди виручає...

— Дідусю, — знову вихопився я. — А чому наша станція називається Пугаловська? Місто Вишнівське, а станція Пугаловська? — і мені пригадався той вусатий дядько із пасажирського поїзду.

— Це знову Мартюків хлопець говорить? — пересвідчився дід. — Молодець, що цікавишся. Ось як воно було. Колись давно ці степи наші були під захистом Січі Запорізької. Запорожці боронили предків наших, хліборобів, від татарських налетів. Вони ставили в степах такі високі сторожеві вежі, з яких вартові козаки обстежували степ та здійснювали тривогу при появі татар. Це були правдиві сторожеві вежі. Але далеко спереду цих вони де-не-де ставили ще й інші вежі, на яких вартових не було. Їх ставили, як ото ставлять опудала на городах, тільки не проти птиці, а щоб відлякувати татар. Такі вежі називали пугалами. Одна така вежа стояла на місці, де тепер знаходиться станція Пугаловська. Скільки років минуло, скільки вітрів і до-

щів її било, а вона, хоча й зроблена з не найкращого дерева, височіла над степом, як реліквія. В мої дитячі роки, коли вежа мала ось-ось рухнути, якийсь багатій з-під Запоріжжя підправив її власним коштом. І стояла б вона, мабуть, і сьогодні, коли б не залізниця. Чував я, що коли будували залізницю, то головний інженер, нащадок якогось запорозького бунчужного, хотів зробити невеликий обхід, щоб залишити стару вежу в спокої. Але вище начальство нібито не погодилося і наказало тягнути залізничну лінію прямо й розібрати вежу. То інженер той мав сказати: "Якщо вже вежа має згинутися, то хай хоч назва залишиться". І домігся, щоб станцію назвали Пугаловською...

Ну от. Я читаю "Кобзар", деколи марю запорожцями, а тут ось прямо під носом, на станції Пугаловській витає їхній дух і видзвонює в її назві їхня військова творчість і кметливість. Прямо під носом! А ми ростем, бігаєм і нічого не знаємо. Ну, хай же я ще раз стрінуся з тим вусатим дядьком, я йому відспіваю!

— Ганнусю, — покликав дід дівчину. — Піди, голубко, зірви кілька кавунів для дітей.

Вчителька пробувала перечити, але дід наполіг, і ми схвально загерготіли, коли Ганнуса пішла на невеличкий баштан, на якому поміж засохлою огудиною ще лежали жовті дині й лискучі кавуни. Хоча дід і не мав очей, але кавуни він різав вправно, просто скибка в скибку. Ми трапезували, а дівчина тим часом винесла бандуру, і дід торкнувся струн. М'які акорди озвалися з бандури й полинули понад балкою, понад принишклим степом. Ще кілька акордів, і милозвучний баритоновий голос діда почав журну розповідь:

Ой, Морозе-Морозенку,
Ти славний козаче.
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче...

Своїм дужим голосом під малював нам легендарного запорожця, який в полоні, з ланцюгами на руках, наганяв жах на ворогів. В моїх очах він поставав на весь зріст: оселедець над вухом, чорні вуса, шаравари і могутнє козацьке тіло, оголене до пояса. Як на малюнку в "Кобзарі". І хто зна, може він і тут бував, і може деколи вилазив на вежу-пугало? Може тут його й схопили вороги?

Підсвідомо мене хвилювало й лякало те, що скрізь довкола нас ще дихала, стугоніла в тирсі й стікала останніми краплями крові історія, немов би благаючи, щоб її захистили від зануку. І лише дід Ковганюк озивався, як міг, на її воляння. Та ще мо-

же Оксана Свиридівна. Вона, мабуть, і привела нас туди на те, щоб ми теж хоч трішки відчули трепет і бриніння нашої ще теплої, але коваючої історії.

Батьки ж наші тих подихів історії не помічали й не відчували. І, як мені не раз здавалося, багато з них про її існування не тільки не знали, а й не хотіли знати. А ті, що знали, в більшості вирішили, що це справа минула й пропадає.

Не здавалися наразі лише дід Ковганюк, Оксана Свиридівна та ще може жменя відважних.

Г О Л О Д

Що на селі творилося щось лихе, несусвітне й неохопиме, було видно, насамперед, по тому, що раптом зникли наші славетні міські ярмарки. Останній з них, такий біднуватий і стиснутий, відбувся восени 1930-го року. Звідтоді ярмарків у Вишнівському вже не було. Не сунули тепер до міста валки тяжких возів. В базарні й ярмаркові дні тупцювалися тепер на площі ріденькі гурти людей, які ховали щось під полами. Ні возів, ні волів, ні коней, ні циган, ні карусель. Тільки й торгу, що молоком. Міські молодиці та селянки з поближчих сіл виносили сметану й молоко в пляшках з-під горілки. Швидко розпродували свій крам, і десь під одинадцять годину ранку площа знову порожніла.

Всі лотки були забиті дошками, жаден з них після 1930-го року вже не відкривався. Вкоротці всі вони зникли. Деякі з них люди крадькома розібрали на дрова, а решту кудись повивозили тракторами. Вишнівське тепер жило виключно на картковому постачанні і теж бідувало, голодувало. Тільки й розмов докруги, що про їжу та як і де роздобути дефіцитні продукти.

А тут ще гасла на стінах в установах та в клубі, всієї суті яких я не розумів. І все ж вони видавалися мені зловіщими й хижими. Особливо гасло "Знищимо куркуля як клясу!". Що таке куркуль, я вже знав. Знав я, що й дід Макар і його сини були куркулями, але саме слово не викликало в мені ненависти чи якоїсь іншої негативної емоції. Я сприймав його як ще одне називне слово, таке саме безобидне, як слова "коваль", "шахтар" чи "косар".

І от те, що хтось закликав куркулів знищити, осідало в моїй душі таким холодним ляком. Адже знищити куркулів означало також і знищити діда Макара, якого я дуже любив. І як це знищити? Убити, задушити, відсікти голову? Ні з того, ні з сього живу людину вбити, як вовка чи качку? До того ж дід смиренно собі господарює, нікому не погрожує. Навіщо ж його нищити?

Отак метикуючи собі своїм зеленим мізком, я приходив до висновку, що це гасло якесь неясне, несерйозне, бо нищити живих людей ніхто не посміє.

А потім, як це розуміти: знищити як клясу? Яку клясу? А яка ще може бути кляса, як не та, що в школі? Невже вони вже

вирішили й визначили, яку саме клясу знищити і в якій школі? А, можливо, й ту, до якої ходжу я? Ці роздуми ледве не допроваджували мене до нервового тремтіння.

Та чим далі, то все частіше й голосніше з сіл доносилося, переважно через газети, якийсь жаске, моторошне відлуння. Вечорами в клубній читальні я дізнавався із статей про "запеклий спротив куркуля". Такі фрази, як "куркульська згряя корчиться в агонії", "куркульські недобитки вилазять з нор", "куркуль стріляє в партію з-за рогу" і тому подібне, спліталися в образ справжньої війни. Тепер я вже не сумнівався, що там в селах таки справді нищили живих людей, отих куркулів, серед яких був і дід Макар.

Востаннє він був у нас восени 1930-го року. З тих пір не появлявся він у Вишнівському, не приїжджав на торг. Я помітив, що мати, приходячи вечором з праці, розказувала батькові щось в півголоса, часто оперуючи словом "розкуркулювати". Так, як ще недавно вона безжалісно ганьбила свого батька за його минулу скупість, так тепер страждала нестямно переймаючись його долею. Вона писала листи в село, але відповіді не приходили.

Кілька разів вона збиралася їхати до діда — хтось там ніби з міськради мав їхати кіньми в якійсь справі в напрямі Нальки і обіцяв її підвезти. Але поїздки чомусь відкладалися. Тоді вона вирішила йти 60 км пішки. Батько не пустив її, бо в ті часи одинока людина на степовому шляху дійсно гралася з небезпекою, уже кружляли чутки про вбивства.

Наприкінці 1932-го року в Вишнівському появились перші втікачі з сіл. Обірвані, напівбосі, виснажені, деякі опухлі, вони стояли гуртами біля хлібних крамниць з простягнутими руками й жалісливо благали хоч "скориночку". Попід стінами, прямо на снігу лежали малі опухлі дитинчата. Деякі доходили мовчки, а деякі ще хрипіли.

Ми діставали два кілограми хліба на картки щоденно. З цієї ваги виходив один круглий буханець і такий доважок грамів на двісті. Коли я вибирав хліб — мені вже тоді минуло 9 років — то хлібину ховав п.д полу, а доважок тримав в руці, щоб віддати його прошакам, хоч сам теж міг ковтнути його миттю, бо немилосердно хотілося їсти. Серед жебраків біля нашої крамниці завжди стояв один хлопчак приблизно мого віку, виснажений, знесилений докраю. Кожного разу я намірявся віддати хліб йому, але на мене відразу налітали більші, сильніші хлопці, хижо виривали хліб з рук і тут же й запихалися ним. З цих налітайлів особливо затямився мені один з головою, обмотаною якимось брудним шматтям і зверху прикритою старим військовим кашкетом. Він спадав на мене, як шуліка, виривав хліб і нещадно бив по чому попало інших нещасливців, які простя-

гали руки в надії схопити хоч крихту. Йому було десь років 16, і я не сумнівався, що він не пропаде і виживе. І він вижив. З ним ми ще зустрінемося. А той хлопець, якому я все хотів віддати шмат, за якийсь час зник. Мабуть, десь підібрали його холодним й відвезли до одного з позаміських ярів.

Всі печі на цегляних заводах були обліплені голодними, безумними людьми. Вони грілися там на гарячих плитах і ночували. А ранками накочувалися на місто, жебрали, віднімали, крали. А незабаром пішли мерці. Спочатку трупи знаходили де-не-де, там один, там два. Згодом на вулицях, особливо біля магазинів, почали підбирати мерців десятками, а біля станції сотнями.

Взимку станцію почали осаджувати стовпища втікаючих із сіл жінок, дітей і всіх, хто лише міг іти власними ногами. Страшні, опухлі, вони дерлися в пасажирські поїзди, з яких їх випихали кондуктори й міліціонери. Вони, ніби в глибокому сні, тинялися поміж коліями, потрапляли під потяги, а може й самі кидалися під колеса. Сильніші з них спромогалися видиратися з паші порожніх товарових вагонів і або замерзали в дорозі, або ж добиралися до привітніших місць.

Скільки трупів довелося мені бачити на станції й довкола неї тієї зими! Спочатку я страхався того видовища, тримався осторожнє конаючих на пероні сотворінь, немов би вони були прокажені. А згодом звик. Бо й сам, хоча й не опухлий, але ходив голодний, як вовк. Та навіть і в ті часи станція відплачувала багатом милістю й щедрістю.

Вечором з двома-трьома товаришами я біг на станцію, як ми тоді казали, "соображати". Зодягнутий в старе пальто з бездонними кишенями, я сновигав між складами, шукаючи чогось їстівного. Коли таланило, то я роздобував і приносив додому по кілограму, а то й більше, борошна, проса, зерна, а часом і цукру. Взагалі ж то було надзвичайно ризиковане зайняття, бо день і ніч на станції вартували вояки з рушницями. Вони ходили вздовж товарових поїздів, грізно кричали і часто стріляли в дорослих і дітей. Так вони вкоротили віку Семенові Кийченку, учневі третьої кляси. Його вбили на станції, коли він втікав з клунком украденого соняшникового насіння. Така сама доля зустріла Костю Манжулу, з п'ятої кляси. Не вернулися із станції й багато дорослих міщан. Одних покладали мертвими між рейками, а інших спіймали на гарячому і відразу ж запроторили до в'язниці. А щодо селян, то хто їх взагалі рахував? Та й хто міг тоді ламати собі голову над тим, чи опухлий селяк помер з голоду, чи від кулі?

Коли я приносив якесь їстиво із станції, батько люто грімав на мене:

— Спіймають тебе, дурня, приведуть до хати, кинуть на підлогу, а мене заберуть. Розумієш ти, чи ні? Ну, піди мені ще раз, то я тебе так скатую, шкіру зніму!

Я обіцяв більше не йти, але таки йшов, бо гнала проголодь.

Одного зимового вечора я підкрався до вагону, в якому двері були трішки відсунуті. До самої стелі вагон був налагодований повними мішками. Лише біля дверей, у вигляді колодязя, було трохи вільного місця. Я відсунув двері трохи далі і відерся в середину, що не було легкою операцією, бо вагонна підлога була на рівні моїх очей. Хутко я знайшов уже розпорений мішк — видно, хтось вже встиг підживитися раніше. В мішках була кукурудза. Не гаючи часу, я заходився насипати пригоршнями зерно в свої бездонні кишені.

По снігу зарипіли кроки. Я завмер. Влип в мішки, потоншав. Біля дверей зупинився червоноармієць, гостряком будьновки виставившись в небо. Якимсь недбало він зиркнув у вагон, а потім схопив рукою дверяну ручку, мабуть, наміряючись засунути їх на місце. Чомусь передумав, дістав з кишені батарейний ліхтар і жмутом світла шугнув по мішках. Намацавши моє обличчя, він, як мені тоді здавалося, тримав сніп світла на мені цілу вічність. Я заплющив очі і перестав дихати. Ось зараз він забере мене до вартівні. Ні, я не признаюся, хто я, бо тоді заарештують тата. Я скажу, що я безпритульний, хай беруть до дитячого будинку, з якого я обов'язково втечу.

Та, нічого не сказавши, червоноармієць згасив ліхтарик, посунув трохи двері, але не причинив їх зовсім, лишив невеликий просмик, щоб я зміг їх відсунути назад, і пішов геть. Якщо б він був причинив їх зовсім, я б напевно замерз у вагоні. Його кроки по мерзлому снігу віддалялися і вневдовзі розтали зовсім. Я виглянув з просмику. Його ледь вловима в темноті постать повільно рухалася вздовж товарового поїзду.

Негайно ж я стрибнув на сніг і майнув попід вагонами в безпечніше місце. Хто був той червоноармієць? Що він думав, намацавши мене ліхтарем? Найприкріше ж, що я так і не вгледів, яким він був з обличчя...

В лютому 1933-го року хтось застукав у наші двері серед глибокої ночі. Тієї зими батько спав в хліві, стеріг корову, бо крадіжки й грабунки мали місце тоді щоночі. Бувало й так, що граб'юники вирізували цілі родини, забирали цінніші речі, похованих курей, кіз, поросят і виводили з хлівів корів. Щовечора батько брав сокиру, ліхтар, ішов до хліва, замикав двері з середини засувам і чатував. В той голодовий рік корова була найвірнішою рятівницею.

Нетерпеливий стукіт продовжувався. Мати й тьотя Маланка вийшли в сіни.

— Це ви, Кириле? — запитала лякливо мати, сподіваючись, що це батько хотів щось взяти в хаті.

— Оксано, — хтось прохрипів за дверима. — Це ти, Оксано?

— Я. Хто там?

— Це Марко, твій брат... Сестро дорога, впусти нас до хати.

Грюкнув засув, рипнули двері. Зойки, викрики, плач. Почувся також і батьків голос, який вийшов з хліва. Я й Льоська схопилися з ліжка і теж в сні.

Господи, що ми побачили! Мати тримала гасову лампу, яка освічувала юрму страховиськ. Неподібні на людей, вони трималися руками одне за одного та за стіни і безслізно плакали. Ніколи б я не пізнав, що це були дядько Марко, дядько Степан, їхні дружини й діти. Ларю я пізнавав по тому, що він був у хлоп'ячій одежі. Де там його інакше було пізнати! Пухле, обморожене обличчя. Товсті, потріскані губи. Він дивився на мене скляними, застиглими очима, неначе він був сліпий — ніякісінької реакції.

Відразу ж тьотя Маланка забрала свої речі і перейшла в нашу половину. Ті дві кімнатки, що виходили вікнами в сад, мати віддала несподіваним гостям. Затопили в грубі, поставили гр'їти всду. Але гості не роздягалися, не сідали. Вони скавуліли, як зранені пси, і просили їсти. Безсоромно й безцеремонно вони просто вимагали хоч "крихітку в рот", заглядали в скрині тьоті Маланки, в глечики, в намисник. Мати їх чемно стримувала, просила зачекати, але вони ганяли з кута в кут як навіжені. Переляканий, я тулився до батька, тремтів від страху.

— Слухайте сюди! — враз гримнула мати. — У мене є хліб і крупи. І якщо ви хочете померти, то я зараз віддам вам все, що маю. Наїстесь — і в яму. А якщо хочете жити, то будете їсти те, що я вам дам...

Всі вони негайно ж втихли і дивилися на матір, як на лікарку. Тим часом тьотя Маланка кинула в окріп трохи цукру і налила в кухлі. Сім ротів, чотири дорослих і три дитинячі, жадібно сьорбали гарячу посолоджену воду. Поволі всі вони добрішали, знову ставали людьми. Всі разом перепрошували матір, що повелися, як дикуни, і плакали, і плакали...

Далі вони розказали, що на Різдво бабуня Палажка напекла з відсівних і макушних решток коржиків і взяла кілька до церкви, щоб передати священникові, який теж вже почав пухнути. В темні її перестріли якісь люди, відняли коржики, а її вбили.

У діда Макара забрали все до нитки і його самого вигнали з подвір'я. Рятуючись, він упросився конюхом до колгоспу і жив в конюшні разом з кіньми. Також ледве волочить ноги.

Сини вмовляли його йти разом з ними, але він категорично відмовився. Куди він піде, де влаштується, що буде робити, коли окрім хліборобства він нічого більше не знає? І залишився.

Сім додаткових ротів приєдналися до нашої родини. Наш картковий раціон просто танув протягом хвилин. Батько ледве ходив, виглядав чорний, виснажений, але мовчав, не жалівся. Школа на голодний шлунок стала для мене тортурями. Я сидів на лекціях, не слухав нічого, лише думав про хліб і їстиво. Тьотя Маланка відносила на базар молоко й за виручені гроші купувала висівки, макуху, сорго. Все це варили у великому казані і жадбно їли, як найпоживнішу кашу.

Трішки оклигавши, обидва дядьки подалися на шахти шукати пристановища, а дружин і дітей залишили у нас, благаючи матір потримати їх, поки вони щось знайдуть, а за це вони колись віддячать сторицею. І ми харчували їх як могли аж до квітня, коли повернулися дядьки і забрали свої родини з собою у сьак-так створені гнізда на Донбасі.

Ми відразу ж відчули полегшу. І тільки но тьотя Маланка відсвіжила білилами залишені ними кімнати, як увечорі вбігає в наш двір незнайомий парубок і питає задиханим голосом:

— Чи тут живе Оксана Мартюк? Тут? За містом на дорозі помирає її батько...

Не пам'ятаю, привели, принесли чи привезли діда Макара до нас, але коли я побачив його, то ледве не втік світ-заочі. Замараний в болото, весь опухлий, розкуйовджена, сплетена в пучки борода, кров'яні ясна, хоробливі, якимось вивернуті навзнанку уста, набряклі водянисті руки — потвора, а не людина.

І все ж дід був при повній свідомості і посідав ясність думки. Він і тепер говорив якимось винувато, лагідно. Він ласкаво звертався до мене, просив, щоб я підійшов ближче, але я боявся і бридился. Тоді він звертався до матері, просив у неї прощення, каявся, жалів, що вчасно не передав їй якісь цінності, які в нього знайшли й забрали "оті антихристи".

— Прости мені, Оксано, старому дурневі. Аж перед смертю помудрішав. Але запізно, не направиш. Якщо б, доноу, мое життя знову повторилося, то не пожалів би нічого для твоєї науки. Варився б у десяти потах, а вчив би тебе, Марка й Степана. Може й біда на нас така, що в теміні жили, в теміні й помираємо...

Мати плакала, витирала на його устах пінисту слину, притуляла його набряклі долоні до своїх щок. Нарешті батько й донька помирилися.

А на четвертий день дід Макар помер. Нічим його відволати не вдалося, ні молоком, ні цукром. Ми поховали його на міському цвинтарі, майже поруч його сватів, діда Серафима й

бабуні Клавдії, які померли ще в "добрі часи", восени 1931-го року, бабуня від серця, а дід — від гіркоти й горя.

Перед смертю дід Серафим упросив батька, щоб той забрав грамофон, трохи одежі і всякий домашній інструмент. І упросив вчасно, бо незабаром все дідове майно описали, а його чудову хату — один з найкращих осібняків в містечку — реквізували для потреб комунгоспу, залишивши йому лише одну невеличку кімнатку. Після того він і помер, мабуть не спромігшись знести таку наругу, бо які б там він не мав вади, але був дід Серафим чоловік вельми гордий.

Мерці в місті й на станції Пугаловській траплялися до пізньої весни 1933-го року, хоча багато рідше, ніж взимку. З приходом травневого тепла опухлі люди стали рідкістю, а вневдовзі та чума скінчилася зовсім. Стало людніше й веселіше на базарі. На вулицях знову почали гасати крикливі підлітки. В місті стало тісніше, бо багато втікачів з сіл осіли в ньому назавжди.

Хоч у містечку ніхто з голоду не помер, але без втрат не обійшлося. Кілька родин вирізали грабівники, кількох осіб вбито поза містечком, переважно на степових шляхах. Але найбільших втрат зазнала станція Пугаловська.

Не стало станційного сторожа, діда Федора. В голодовий апогей хотів він зупинити молоду жінку з дитиною в руках перед падінням під колеса, посковзнувся на снігу, і трьох їх потяг пошматував на рейках. Не стало тітки Марини, яка завідувала окропом. При одній давці, коли вона розливала гарячу воду в кухлі й миски оскаженілого пухлого люду, один конаючий, нехотячи чи в безумстві, підбив черпак, і окріп хлюпнув в її обличчя. Поки довели її до лікарні, вона й захолола. А трохи перегодя й окріпний куб закрили. Можливо, щоб пасажирів не вставали з вагонів та не товклися по замерзлих трупах на пероні.

Не стало буфетниці Катерини, стрункої, бідової дівчини, яка вміла кожному відповісти із-за свого прилавка і кожного втихомирити. Її зарізали ножами прямо в буфеті не то конаючі селяни, не то проїжджі вуркагани.

Їхні місця зайняли нові робітники й службовці, і життя на станції потекло за старим розкладом. Та чомусь до нових обличчя вже звикнути не зміг, все мені видавалося, що вони якісь чужі, зайві, зовсім неприналежні ані до станції, ані до міста.

Голод неначе проорав глибоку межу і розірвав всякий зв'язок між тим, що було колись, і тим, що настало.

ОСТАННІЙ КОБЗАР

Під кінець березня 1933-го року, коли весняні шкільні вакації добігали кінця, я сновигав вздовж залізничного насипу і визбирував на жужелі викинуту машиністами паклю. Пакля — це таке волокно, вироблене з дерева, яким машиністи витирають мастила на руках та на всяких змазуваних вузлах. Просякнута мазутами й мастилами, вона моментально загоряється, і нею легко розтоплювати в грубі.

Назбираючи повну торбу, я рушив по шпалах до міста. Біля тунелю, крізь який бігла стежка до Таврижної Балки, по якій нас вчителька, Оксана Свиридівна, водила майже три роки тому в гості до діда Ковганюка, я зліз з насипу вниз і ступив на стежку. Пройшовши кілька кроків, я угледів спереду щось біле, схоже на лежачу постать. Інстинктивно я стишив хід, але вкоротці впевнився, що збоку стежки лежала людина обличчям вниз, з однією рукою відкинutoю в напрямі міста.

Злякано, обережно я підступив до лежачої постаті і зойкнув. Ласканий березневим сонцем, на землі лежав дід Ковганюк. Я пізнав його зразу по м'якому сивому волоссі, яке на легкому вітерці здіймалося й опадало, як відсічений гребінь хвилі. На ньому були брудні полотняні штани і така ж сорочка. І більше нічого, хоча було ще досить холодно. Опухлі, босі ноги. Товсті, водяні пальці на витягнутій руці.

Дід був мертвий, і вже хтось встиг його роздягнути — це було ясніше ясного. Я стояв біля трупа непорушно, розгублений, не знаючи, що робити, до кого звернутися, і чи взагалі треба було щось робити. Але тут мій зір сковзнув знову по його витягнутій руці, і я завважив кілька вплетених між пальцями струн. На кінці однієї струни висів маленький дерев'яний стержень, заживо вирваний з бандури. Сумніву не було: покійний ішов до міста з бандурою. І, можливо, впав з нею, загнавши пальці поміж струни. Хтось, видно, спокусився його верхньою одежею і бандурою, і так рвонув її, що й струни між дідовими пальцями залишилися.

Тут мої думки майнули до його поводиторки Ганнусі. Де вона? Чи дід Ковганюк упав, помер на стежці в її присутності, чи, може, він добирався до Вишнівського без неї, наосліп, сподіваючись знайти в місті останній порятунок? Чи, може, вона

померла там, в стій картинковій перекошеній хатині в балці?
У всякому разі, Ганнусі я вже ніколи більше не бачив.

І засну мій зір застиг на зірваних струнах. Нарешті і вони відбриніли, відспівали. Жахливий морок умертлював все — і людей, і їхні одушевлені посвятою предмети.

Ой, Морозе-Морозенку,
Ти славний козаче...

Мені вчувався тужливий мотив під прймаючі акорди дідової бандури, і дріж, така раптова й холодна, пронизала все моє ество. В мій слух вривався дідів голос, який неначе кликав-викликав щось із сонного степу і, не дочекавшись відгуку, розпачливо линув далі і далі по світу.

Оксана Свиридівна! Та певно ж, що я негайно мушу бігти до неї й повідомити про смерть діда Ковганюка. Ця думка видалася мені тоді найдоцільнішою. І чимскоріш я побіг до міста. Свіжий весняний вітерець туго впирався в мої груди, свистів біля вух і чомусь вигортав з пам'яті окремі рядки із колись завчених в школі пісень:

...Чого наша славна Україна зажурилася?...

Рядки змішувалися в якесь дивне словосплетіння і прудко злітали з пам'яті, залишаючи за собою тривожне квиління й трепіт.

...А ми тую червону калину підіймемо...

Я біг, а перед очима поставав вересневий ранок 1930-го року, шкільна площа і радісно-завзятий спів дітей-новаків під ритмічне вимахування рук Оксани Свиридівни. І чомусь на цей образ вперто напливав вид дідових пальців і зірваних струн...

... Чого наша славна Україна зажурилася?...

Я гаратав в двері Оксани Свиридівни в розпачі, у відчаї, довго й голосно. Вийшов її чоловік, Григорій Пстапович. Він миттю прочитав розпуку на мсему обличчі й спитав:

— Що сталося, Мишко?

— Дід Ковганюк помер!.. Пухлий, в одній сорочці лежить біля залізниці. Де Оксана Свиридівна?

Григорій Пстапович приставив палець до своїх уст і тихо сказав:

— Не викрикуй. Оксана Свиридівна хора, у неї висока температура... Зрештсю, нічим вона йому вже не допоможе...

І зачинив двері.

Я обернувся і гальпопом до міськради, до матері. Щось гнало мене. Весь я був осилений почуттям, неначе сталася найбільша катастрофа в нашому житті. Щось невпинко зуділо мені, що не може дід Ковганюк отак собі лежати самотньо біля залізниці, без ніякої людської уваги.

В міськграді, де мати працювала в ЗАГСі, реєструючи одруження, новонароджених та померлих, її не було. Завідувача відділом щось сердито буркнула в додачу, і я рішив, що дід Ковганюк її зовсім не цікавить. В коридорі мене побачив Антін Павлович Шустай, від нього пахло горілкою, червонясті очі — це вперше я вгледів його таким занедбаним і опущеним. На ньому була звикла військова суконна сорочка, обхоплена поясом. Я втопив очі в місце, де в нього завжди висів орден, але ордену чомусь не було. Лише виднілася невелика, менше вицвіла пляма та прокол від орденського шруба. Зняв, чи забув причепити?

— Ти чого такий захеканий, Мишко? — спитав він.

— Антоне Павловичу, — застрочив я збентеженим голо-
сом, — я біг сказати матері, що дід Ковганюк помер біля заліз-
ниці. Лежить там весь пухлий і босий...

— Ой, прокляття! — вигукнув щосили Шустай, і його вигук приголомшив мене. — Що робиться? Хто придумав на нас таку кару? Старий пережив скільки лих, скільки недоль, і зносу йому не було. А наша немилосердна клясова коса січе все підряд без розбору! Добре, Мишко, що сказав мені. Зараз я пошлю когось, щоб підбрали й поховали на цвинтарі. Якщо вже не вміємо доглянути, то хоч по-людському поховаємо. Померла бо не людина, а шмат історії... Иди, дякую.

Шустай дотримав слова. Діда принаймні поховали на цвинтарі, а не скинули, як інших, в якийсь яр. І хтось на його могилі встромив дощечку з написом: "Нестор Ковганюк — останній кобзар".

Линяла та дощечка на вітрах і дощах, і напис на ній занікав. Та завжди хтось відновлював його хемічним олівцем, і місце спочинку того співця-сліпця, який своєю бандурою й піснями прихорошив не один ярмарок, довгенько залишалося на очах відвідувачів. А в 1935-му році дощечка зникла і ніякого напису на могилі Ковганюка вже більше не з'явилося. Минали роки. Його занедбаний надгробок зрівнявся з землею й поріс травою.

...Чого наша славна Україна зажурилася?...

МИКОЛА СЕРБІЙ

В травні 1933-го року, повертаючись опівдні із школи додому, я ненароком наштовхнувся на хіднику на високого чоловіка, вбого зодягнутого, худого, зарослого. Через плече він тримав мішок чи торбу.

На якусь мить наші очі сплелися, і ми розійшлися без слова. Крокуючи від нього, я норовив оглянутися, бо мені вдалося, що при сутичці він подивився на мене аж задуже зосереджено. А потім, в рисах його обличчя і в очах мерехтіло щось ніби знайоме.

— Мишко!

Я обернувся. Чоловік з мішком заспішив до мене й перепитав:

— Мишко Мартюк?

Я стверджуючо кивнув головою, про себе намагаючись установити, хто б це міг бути. Він усміхнувся.

— Не пізнаєш? — Невже я аж так змінився? А ти порядно підріс, Михайле, хоча з обличчя — яким був, таким і залишився. А моїх санчат ще не поламав?

— О, Микола! — скрикнув я радісно. — Санчата цілі, я й досі на них катаюся.

Зустріч з Миколою Сербієм безмежно мене втішила. Миттю я пригадав ту незабутню гостину в діда Макара, до успіху якої немало спричинився й Микола.

Тут він пояснив мені, що вчора прийшов із села пішки, продав кілька кращих барахлин на базарі, ночував на станції, бо нікого в місті, окрім мене й мого брата, не знає. Буде шукати тут роботи.

— А дідусь Макар помер недавно. Ми його поховали на цвинтарі, — інформував я його із усією дитячою щирістю. — Дядько Степан і дядько Марко осіли на Донбасі...

Я помітив, що Микола часто заблимав в'ями і злегка відвернув голову вбік, неначе б не мав приємности слухати мої новини.

— А Варя де? — спитав я.

— Варя? Варя там... в селі, — відповів він якимось непевно.

Я знав, що вневдовзі після нашої гостини він одружився з Варєю. Дід Марко справив їм гучне весілля, і на початках молоді подружжя поселилося в його старій хаті. Потім вони пе-

реселилися в інший куток села, а незабаром Микола взагалі перестав працювати на дідовому господарстві.

Ми стояли на хіднику, і я не знав, чи запрошувати його до нас. Міськрада була недалеко, і я вирішив спитати матір.

— Микола Сербій? — задумалась мати, і в її голосі бриніла легенька нехить, що мене дуже здивувало. — Гм, дядько Марко дещо про нього розказував. Але, сину, якщо Микола за тобою дивився, то мусиш віддячитися. Веди його до нас.

Тьотя Маланка насипала йому миску юшки, і він жадібно поїв, аж захлипався. Вона розпитувала його про справи на селі, а він на всі питання відповідав тим самим реченням:

— Смерть і відчай довкруги...

Коли вернулися з праці мої батьки і ми всі разом повечеряли, в кімнаті лише чувся Миколин голос. Якось монотонно й зрезигновано він малював розпуку вимираючого села. Раптом, схопивши голову в долоні і потупивши очі в стіл, він не то зарідав, не то застогнав:

— Простіть мені, Оксано Макарівно... Падло я останнє, а не людина. Вашого батька, Макара Пилиповича, і я мучив, і я знущався над ним...

Скоцюбившись, не підводячи очей, він оповідав страшні речі, неначе спішив за всяку ціну очиститися від бруду, гнояків і гріхів. Він розказав, як в сільраді його приймали до комсомолу і вговорили розійтися з дідом Макаром, як цю захмелену ватагу молодиків начальство під'юджувало проти "куркульні" і "кобтри", як вони пиячили ночами, як ходили в потемках до багатших хазяїв, кричали полід вікнами, били шиби, тероризували, ловили в хлівах курей і поросят і тягли на свої оргії. Поступово він, Микола, став мучителем і карателем діда Макара. Він з'являвся до нього п'яним, хапав за бороду, вимагав гроші, поживу, одержу, і дико кричав в його перестрашене обличчя. А коли дійшло до розкуркулювання мого діда, то ніхто так не глумився над ним, як він, Микола.

В несамовитій напрузі я слухав, як ця ватага під орудою якогось двадцятип'ятитисячника вічно вешталася по хатах, забираючи всякий знайдений харч і навіть виливаючи на землю борщ, юшку, молоко. До мене ніяк не доходила мета аж такої жорстокости. Добре, забрати курей, гусей, поросят — це ще я розумів. Але виливати на землю борщ і молоко? Навіщо? І чому одні люди мусять аж так карати інших?

Та найбільше від цього раптового перевтілення Миколи страждала Варя. Щодня чуючи від людей подробиці про розбишацтва сільського активу, вона горіла від сорому, а потім почала уникати людей. І вкінці заповзялася врятувати свого чоловіка від остаточної ганьби. Спочатку вона просила й молила, щоб він вийшов з того карального гурту, щоб пригадував не

тільки кривди, а й добро, вчинене йому дідом Макаром і багатьма іншими людьми.

Але на той час Миколу повністю причарував магнетизм влади. Покірна голодна смерть односельчан неначе відкривала в ньому нові й глибші криниці жорстокости. Одного вечора, коли він лаштувався йти на нову каральну операцію, Варя загородила собою двері і благала, щоб він переосмислив свої вчинки й покався. Палаючи злобою й ненавистю, Микола підійшов до неї й наказав дати йому дорогу. Варя впала йому на груди й заридала. Він відштовхнув її і вдарив в обличчя. Вона поточилася на підлогу, а він гримнув дверима й подався до активу.

Повернувшись додому ранком, Варі в хаті не застав. Ще в хмелю, пішов до її батьків, які сяк-так давали собі раду, хоч половина села вже доходила в опухолі. Її там не було. Обійшов всіх знайомих — ніхто Варі не бачив. І враз Микола отверзів, злякався. Куди вона могла подітися?

Минала друга половина березня, танули сніги, на Нальці вже пішов лід. Минали дні й тижні, а Варя не поверталася. А в середині квітня, коли з затопленого повіддю лісу спала вода, хтось знайшов біля стовбура жіночий труп. То була Варя.

Усвідомивши, що він зжив із світу, властиво вбив власну дружину, Микола враз посмирнів, охолов. До активу перестав ходити, хоча за ним не раз посилали. Сидів у хаті і днями думав і передумував, шукав стежок назад до людяности. Вкінці вирішив, що буде краще для нього розпочати новий життєвий розділ десь подалі від місця, де він скоїв злочин, подалі від кубла, в якому він став звіриною. Скидавши в мішок свої шевські інструменти, він темної ночі вийшов з села і вдарився на Вишнівське.

Тут Микола поглянув на мою матір і дещо спокійніше сказав:

— Оксано Макарівно, я мусів вам про все це розказати. Мусів, бо цей тягар тисне мене, не дає жити. Ви можете тепер вигнати мене, як пса, тільки молю й благаю вас — простіть, простіть...

Мати стояла посеред кімнати зосереджена, непорушна. Батько мовчав, а тьотя Маланка, сидячи біля груби, раз-по-раз христилися.

— Боже, Боже, — нарешті обізвалася мати. — До чого ми дійшли? Чому так озвіріли люди?

І тоді до Миколи:

— Ви просите у мене прощення, Миколо, за мого батька. Не ви його вбивця, і не беріть його смерти на свою душу. Якщо ви й допекли йому по своїй молодечій глупоті й задержуватості, то що ж, всі ми грішні. Хай вам і нам всім Бог буде суд-

дею. Щождо Варі, то її смерть — ваш хрест, і нести його доведеться вам довго, довго. Так що ви вже покарані й без мене. І з хати вас не вижену. Переночуєте у нас, а завтра я поведу вас до міськради. Я чула, що там потрібно шевця ремонтувати кінську зброю.

І Микола влаштувався на міськрадівській конюшні і житло знайшов. А в 1935-му році він перейшов до взуттєвої майстерні і навіть став там змінним майстром. Потім одружився. При випадкових зустрічах зі мною в місті він обов'язково здоровкався зі мною за руку. Я помітив, що при таких зустрічах адаломе яблуко на його горлі напиналося, немов би він мав велику трудність з ковтанням.

Може я йому нагадував ту далеку, білу й безжурну зиму, коли ми мчали на санях крізь село, він гулюкав на коня, а Варя запобігливо ховала мене й Льоську в поли свого кожушка? Може й досі його гнув до землі тяжкий хрест?

Я чомусь зовсім не вичував злоби на нього за його витівки з дідом Макарим, але смерть Варі зроджувала в мені обережність і резервовість до нього. Я ввічливо посміхався, а в очах стояла Варя, з вічно хитрувато примруженими очима, така весела й добра. В моїй свідомості вона ніяк не пов'язувалася з утопленицею. І я все більше й більше переконувався, якою непересічною людиною вона була. Вона любила цього чоловіка так сильно, так безмежно, що без надуми віддала своє життя, щоб лише знову повернути його в людське плем'я. Великою ціною, але свого вона таки осягла.

І Н Ш И Й С В І Т

Під кінець 1934-го року було скасовано карткову систему. Що робилося й творилося біля хлібних крамниць! Люди купували хліб горами, думали, що ніколи не наїдяться. Та поступово черги ставали коротшими, а влітку 1935-го року зникли зовсім.

Ніби нова епоха почалася. Зайдеш в крамницю, полиці вгинаються від свіжоспеченого хліба, а біля прилавка ні людини. Тільки продавці стоять та анекдоти розказують. Цукор, олія, всякі крупи — бери, скільки хочеш, були б лише гроші. З одягом і матерією було скрутновато, але цим бідкалися дорослі. Нам, малим, аби було що їсти. А з їжою ситуація пішла круто на краще.

Після голоду Вишнівське стало аж занадто людним. Скрізь відчувалася тіснота — в клубі, в магазинах, в лікарні, на вулицях. Від 1932-го року населення міста подвоїлося. Тепер в ньому проживало до 30-ти тисяч людей, а три роки раніше — загалом 13 тисяч.

Зросло місто також і територіяльно. Воно тепер подовшало й поширило. Новоприбулі мешканці — все втікачі із сіл — знайшовши роботу, відразу ж бралися за влаштування сімей. Як терміти, вони рилися в землі, довбали сякі-такі землянки. Влітку 33-го року все місто стало оточене примітивними жителями, немов би печерна людина якимось робом дожила до наших днів і з великим ентузіазмом воскресила свою давню архітектуру.

Та разом з тим, як новоосілі мешканці оговтувалися від голодової катастрофи, їхні мешкання кращали, прибираючи сучасніших форм. Поступово на місці землянок вирости невеликі, не погано спляновані дома, зроблені переважно з дощок і глини та вкриті чорним толем. Біля кожного дімка з'явилися деревця і пагінки фруктових дерев, і перед війною ці новоз'явлені селища, з рівними й широкими вулицями, буквально втопали в морі зелені.

Було-було Вишнівське протягом сторіч кишенькового розміру і раптом, за яких пару років, стало містом середньої величини. Швидким темпом розправляла крила промисловість. За цегельнями знайшли якусь особливу глину і під кінець 1934-го

року збудували фарфоровий завод, який випускав труби великого діаметру для каналізаційних робіт у великих містах. Потім його об'єднали з цегельнями і назвали фарфоро-цегляним комбінатом. Недалеко від нього розбили й звели машино-тракторну станцію. Давню вузькоколійку переробили на широку залізницю і тепер цеглу ладували в залізничні вагони прямо на заводах. Широку колію проклали й до МТС. А перевальну рампу на станції розібрали і на її місце збудували невелике депо, в якому ремонтували паротяги місцевої дії. Праці вистачало всім.

Влітку 1935-го року Вишнівське стало центром новоутвореного району, і в його межах осіло багато нових відповідних органів — райрада, райком партії, райсільпо, районове управління НКВД тощо. Постала криза на адміністративні будівлі. Нові уряди, як правило, розміщувалися в будівлях своїх підопічних органів, а ці шукали притулку деінде. Наприклад, райрада перейняла осідок міськради, а остання перенеслася в будинок комунгоспу, тебто в дім діда Серафима. З того часу мати, йдучи ранком на працю, казала з гіркою усмішкою:

— Ну, мені пера до свекра.

Того ж року до міста протягнули електрику з державних ліній. До того часу електричне світло було лише в школах, адміністративних будівлях, в лікарні та в клубі. Його постачало динамо з цегельні. Тепер же електрифікували головні вулиці, а далі й всі дільниці, включно з новопосталими селищами. Під кінець наступного року все місто в нічні години втопало в огнях. А рік пізніше в розі ярмаркової площі, де колись завжди отаборювалися цигани, збудували кінотеатр на 400 місць і назвали його "Кристал". Цей театр входив в систему держкіно, і фільми в ньому йшли щоденно від десятої години ранку.

Наша семирічка тепер стала десятирічкою, а три колишні чотирирічки поширили і перевели на семирічний статус. Згодом вздовж Шуськи розбили чималий парк. Розліняли рівненські алеї, повикопували в балках дерева і посадили їх в парку. Деякі з перенесених дерев засохли, але більшість прийнялася. В парку збудували літній театр, в якому дах прикривав лише сцену, а ряди лавок для глядачів знаходилися під відкритим небом. Позад лавок, в невеликій дерев'яній споруді примістили кінобудку, але фільмів там світили мало. Переважно там виступали гастролери, всякі подорожуючі театральні й естрадні групи. Також вимостили танцювальне коло прямо на березі річки. Так що молоді було де розігнатися.

Життєвий темп пошвавішав. Місто стало голоснішим, помітнішим. Городяни тепер мали свою щоденну районну газету "Шлях Ілліча", з якої принаймні можна було зразу довідатися, що робилося за кордоном, а не чекати по кілька днів на газети

із Сталіно, Києва та Москви. Голодова мара поволі заникала під нашаруванням часу. Знову з'явилися бліді ознаки ентузіазму, особливо серед молоді. Так ніби інший світ почався.

Щождо мене, то я вже давно жив в іншому світі, в світі кіно. Вперше я побував на фільмі десь в 1927-му році. Дія на білому полотнищі, оте диво, що оживало в темній залі, відразу ж вхопило мене за душу і повело за собою.

Зміст картини до мене тоді ще не доходив. Але акція в кількох кроках від мене на великому полотні, де стріляли з рушниць вояки, неслись в скаженому гальопі ошкірені коні, пускаючи на повороті гармату закидом, перекидалися кувертом літаки в повітряному бою, сунули прямо до глядачів величезні військові кораблі, була для мене видовищем не з цього світу, а неосяжною, незбагненою магією.

Звідтоді я такі прями вухами, щоб почути слово "картина". І коли дізнавався, що ввечером в клубі йтиме фільм, то ні батько, ні мати спекатися мене вже не могли, мусіли брати з собою. Сеанси кінчалися тоді пізно, але мене не брав ні сон, ні втома. Я не ступав очей, поки на екрані не мигнув останній кадр.

Коли я підріс і навчився читати, то до клубу я ходив сам, або в компанії трішки старших дітей з нашої вулиці, що в ті часи було цілком безпечним явищем. В ті часи всі фільми були німі. Десь там під сценою грав баяніст, намагаючись достосувати мелодію до акції, але його старання здебільша тонули в тривкому гулі, який постійно висів в залі від голосного читання титрів та "мужицького" коментування. Одні глядачі читали швидко, інші — дуже повільно. Все це разом зміщувалося в безнастанній гулі, що котився й котився по залі, але зрозуміти щось з того загальному шуму неграмотна людина ніяк не могла. А неграмотних глядачів було теж досить. Кметливіші з них або ж здогадувалися про хід дії, або питали сусідів, щоб ті впроваджували їх в курс справи. А ті, що такої сміливості не мали, просто сиділи, дивилися і вдавали, що все розуміють.

В такій ситуації упроситися до когось "товмачем" було легко. Незнайомий дядько купував за свої гроші дитячий квиток і проводив з собою в залю найнятого хлопчика, тримаючи його біля себе протягом сеансу як свою власність. У відплату хлопчик мусів голосно читати написи між кадрами, переважно діялоги між діючими особами.

В ті часи написи подавалися обов'язково двома мовами — українською й російською. Зверху білими літерами йшов текст українською мовою, тоді через увесь кадр бігла товста біла лінія, а під нею те саме подавалося російською мовою.

Отож, сіпаючи то одного, то другого дядька за полу, я напрошувався в "товмачі", і не було вечора, щоб хтось не прихопив мене собі на допомогу.

Фільми з Голлівуду показували часто. За короткий час я навчився пізнавати виконавців головних ролей. В моїй пам'яті швидко осіла довгенька листа зірок: Даглес Фербенкс, Мері Пікфорд, Рудольф Валентіно, Пола Неррі, Кітон Бастер, Адольф Менжу, Гльорія Свансон і багато інших. Пізнаючи їх то в одному, то в іншому фільмі, я чувся як знавець, як визнаний експерт. Особливо я переживав на ксвбойських фільмах та історіях, пов'язаних із будівництвом залізниць у США в минулому столітті, коли будівники мусіли долати не тільки терен, а й всякі стихійні лиха та налести індіїців.

Багато йшло фільмів, випущених Все-Українським Фото-Кіно-Управлінням — ВУФКУ. Такі фільми, як "Укразія", "Тарас Трясило", "Острияниця", "Кармалюк", "Микола Джеря", "Нічний візник", "Степан Бандура", наскрізь напаковані шаленою акцією, просто вибивали з-під моїх ніг реальний ґрунт і переносили в інший світ, у світ великих людей і їхніх великих діл. Виходячи після сеансу на вулицю, у реальний світ, я почувався як приречений, немов би я все життя прожив на полотнищі і тепер ось ішов на страту.

Взимку 1932-го року, побачивши афіші, що йтиме голлівудський бсевик "Спартак", я пішов вечором до клубу. Народу в клубі нагачено по зав'язку. Надворі завивала заметіль, сів в обличчя гострий сніг. Давай я шукати якогось неграмотного дядька. До одного, до другого, до третього, але всі вони легенько відштовхували мене геть, мовляв, самі вміємо читати. А тут вже почали пускати людей в залю. У паніці я кидався на всі боки, але скрізь те саме: чомусь ніхто того вечора "товмачів" не погребував.

Без копійки в кишені залишився я сам у великому, порожньому фойе. Спробував був взяти контролера на дверях плачем, мовляв, загубився, відстав від батька, пустіть, дядю милий, до залі. Та контролера це зовсім не розчулило, і він сердито послав мене туди, де...

Весь розбитий, я відійшов до великого вікна і тихо схлипував. Не побачу Спартака, а я ж уже скільки наслухався про нього від старшеклясників в школі і вже дещо знав про глядіаторів і рабів-повстанців. Тут мене помітив холерно-сердитий дід Костяжний, клубний сторож, і безцеремонно виштовхав на вулицю, в зимову заметіль.

Біля клубу ані душі. Фільм напевно уже почався. Десь там на екрані гасають з мечами глядіатори, і глядачі з роззявленими ротами рзкошують їхньою бравадою й моторністю. При цій думці я розплакався ще більше. Вперше в моєму кіноволванні сталася ось така трегедія.

І все ж я не вірив, що вже все втрачено. Щоб лише не стояти на місці, я поволі ступав в глибокому снігу вздовж клубу.

Зайшов за рiг, пройшов понад задньою глухою стiною й завернув крiзь розчиненi ворота на клубне подвiр'я, в якому я ще нiколи не бував. Тут в заднiй частинi продовжньої стiни я побачив вiдкритi навстiж дверi, з яких великим кубом виривалося яскраве електричне свiтло прямо на бiлий снiг. З оглядкою, обережно, я пiдiйшов до дверей, з яких линуло рiвне стрекотiння кiнсапарату. Вперше в життi я побачив кiнобудку, з якої й починалося оте диво на полотнищi.

Це була досить простора кiмната. В одному кутi стояла грубка-казанок, вся червона вiд жару. Бiля апарату, спиною до мене, стояв механiк Микита Чамлай, якого мало хто з городян не знав. Бути кiномеханiком в тi часи було бiльш престижевим зайняттям, нiж тепер бути астронавтом. Вiн зосереджено дивився в вiконце, деколи лiвою рукою пiдкручуючи в апаратi рiзнi колiщата. Апарат монотонно стрекотiв, мережачи стелю вiдблисками вольтової дуги. Грубка й вольтова дуга створювали в будцi таку жару, що й з вiдкритими дверима кiномеханiк раз-по-раз витирав своє обличчя.

Зачудуваний, я стояв i дивився. I хоробливо завидував механiкови, який стежив за дiєю крiзь вiконце. Ех, якщо б i менi отак примоститися бiля одного з отих квадраткових отворiв! Тiльки но така думка майнула в моїй голові, як в апаратi щось заляскало i з залi донiсся нетерпеливий протест глядачiв. Чамлай зупинив мотор i зняв з бобони рульон фiльмової ленти. Обернувшись, вiн побачив мене i сердито гаркнув:

— Ну, чого глаза вилупив? Ану киш отсюда!

Я скривився, але з Микитою перебалакувати не вiдважився, менi вiн видавався завеликою шишкою, щоб можна було йому перечити. Я потупцювався, зволiкаючи, але таки рiшив iти геть, бо Чамлай мiг i по шиї дати.

— Хотя, слыш, пацан, як тебе... — трохи м'якше заговорив механiк. — Зайди сюди...

Старанно струсивши з себе снiг, я зайшов до середини. З залi крiзь вiконця доносився клекiт нетерпеливого люду й окреми вiгуки:

— Кiномеханiка на мило!

— На конюшню!

— Швець! Сапожник!

— Давай, крути, Гаврило!

Микита не звертав нiякої уваги на ту дику реакцiю i зовсiм не поспiшав. Тримаючи рульон фiльму в руках, вiн спитав мое ім'я.

— А я називаюсь... — почав вiн.

— Микита! — випередив я, думаючи, що тим зароблю ще бiльшу ласку.

— Што? — крикнув він грізно. — Я тобі дам Микити! Што тут, колхоз, што лі? Я називаюся Мика, поняв? Ну, як мене звать?

— Мика... — сумирно промимрив я.

— От і харашо. Дивись сюди...

Він повісив просвітлений рульон фільму на бобину, що була пригвинчена до міцної широкої лави, а кінець ленти намотав на іншу бобину на тій же лаві. Крутнув кілька разів ручкою і сказав мені:

— Крути приблизітельно з такою швидкістю, перемотуй фільм. Та осторожно, смотри, щоб не порвалася лента, бо тоді дело пропаще, склеювати нужно. І як перемотаєш, поклади рульон ось в цю порожню касету. А тоді підстав ось тут стуло і дивись крізь окошко...

Крізь апарат стрічка іде швидко, але не блискавично — 16 кадрів на секунду. Один рульон, чи то одна частина пробігає крізь проєкційний пристрій за яких 15 хвилин. А при перемотуванні справа йде багато швидше — яких чотири хвилини, і рульон готовий для поновного показу. Справа в тому, що після кожного світлення рульон треба обов'язково перекрутити, тобто приготувати для чергової проєкції. Інакше, заправлений в апарат так як є, він показуватиме дію з кінця, все відбуватиметься на екрані назадрочки. Скажемо, кінь, замість віддалятися гальопом до горизонту, мчатиме від нього до глядача, і обов'язково хвостом наперед.

Все це вияснив мені Мика, заправляючи нову частину в апарат. Впакувавши перемотаний рульон в касету, я відразу ж влип у вконце. А там!.. Спартак із своїми глядіторами й рабами торощить римський легіон у підніжжя Везувія. Повстанці осягали свою першу перемогу на полі бою. Прозівав я мало, всього одну частину. Тут я мигом порахував складені стовбцем біля апарату касети. Ще шість! Одна просвітлена, одна в апараті і шість на підлозі — всього вісім частин. В моєму серці озвався радісний зуд, — це довга, епічна картина, буде чим розкошувати!

Тим часом на екрані зависочив Колізей. Його кругла зовнішня стіна опоясувала величезний амфітеатр і арену. Дія переноситься в імператорську льожу. Цезар, з лавровим вінком на голові, бере з тарілки якісь делікатеси і знуджено ремигає. Довкола нього — не менше знуджена свита, включно з кількома красунями.

А на арені... В шоломах, оздоблених високими перами, в шкіряних легіонерських камізелках, глядітори атакували один одного мечами й, зваливши суперника на підлогу, ставали однією ногою на його груди як переможці й поверталися до цезаря, чекаючи від нього знаку: добити лежачого глядітора

останнім ударом меча, чи дарувати йому життя, помилувати до наступної різни? Римські міщани й голога, заліпивши яруси амфітеатру, щось вигукували в екстазі, реготали, одні показували великий палець вгору, інші — донизу.

І знову цезарська льюжа. Вбігає запылений, спітнілий легіонер, вигляд якого говорить, що він щойно з дороги. Піднявши руку в римському салюті, він щось доповідає цезарю. Дія зникає, і на чорному екрані з'являється білий напис:

"Спартак розбив вщент легіон біля Везувія".

Напис зникає, і всю раму заповнює злісне обличчя цезаря. Капризним порухом він витягає праву руку до арени і обертає великий палець вниз. Глядіатор замахується на лежачого супротивника мечем і...

Із захолодим серцем, з холодним потом на обличчі, влипи у виконце, цілковито забувши, що це всього-навсього лише фільм, я зойкаю від болю... Розбещена товпа насолоджується в театрі потоками теплої людської крові. Та невже таке справедли було?

А кілька десятиріч пізніше, спроквола, крокуючи довкола Колізею в Римі, я зачудовано дивився на його зовнішню стіну, яка вистояла вже понад дві тисячі років, і думав: отаку тривку будову поставили для глядіаторських видовищ, для різни людей на очах тисяч і тисяч розбещених римлян.

Разом з іншими туристами я йшов за гідом. Ми опинилися на арені, і я скерував свій зір на порожні яруси, які колись були вщерть забиті римською публікою. Мимоволі я уявив себе глядіатором. Мабуть, якийсь приречений отак само виходив сюди, і на нього спадали клекіт і ревище безсердечної юрби. Що він думав? Як почувався? Чи з його очей світила ненависть до розжирених римських міщан, чи він сприймав всю ту церемонію, включно із своєю евентуальною смертю через яких двадцять-тридцять хвилин, як один з деталей тодішнього життєвого укладу? Хто зна, може ще й горіжився тим, що хоч наостанку став центром уваги римської публіки і самого цезаря?

Ой, заледве чи так. Ніхто не є байдужим до свого власного життя, і навіть найхоробріші вмирають в страху. То лише в книжках та легендах їх називають безстрашними. Зрештою, той факт, що якраз глядіатори вдалися до самооборони і підняли рабів на повстання, найяскравіше свідчив, що ні блиск на арені, ні слава, ні поклони й аморні погляди аристократичних дам не заглушували в їхніх душах почуття приниження, кривди й протесту прсти того, що їх, властиво, різали заживо на арені, як дичину.

Притиснутий неспівмірною вагою людського клекоту й реву, що раптом накопився з двотисячелітньої далечини і по вінця наповнив мою уяву, я злякано оглянувся довкола. Не пам'я-

таю, чи я вибачився перед гідом, але, хвилюючись і жахаючись, я круто повернувся і майже побіг до виходу. І вже на вулиці я пригадав, що й тоді, прилипши до віконця в кінобудці, я стежив за різаниною на арені з внутрішнім тремтінням і з гарячим бажанням втікати від того варварства кудись подалі...

Під кінець фільму я перекручував рульони як фахівець, ні разу не порвавши стрічки. Міка був вдоволений і щедро розсилав похвали.

— Слухай сюди, — сказав він після того, як на екрані завіталося слово "кінець". — Єслі хочеш, то прихось завтра. Поможеш мені нимножко...

Ну, на таке мене двічі просити не треба. Я не тільки з місця погодився, а й швиденько взяв віник біля казанка, позамітав розсипане вугілля й насінне лушпиння довкола апарату. Кінобудка враз похорошіла й посвіжіла.

Повертався я додому безмежно щасливий. От де повезло! Ще, чого доброго, і я стану кіномеханіком. Та це ж золота робота! Дивися фільми і в додачу отримуй зарплату.

Дізнавшись про моє прислуговування в кінобудці, хлопці в школі інакше мене не кликали, як "замітайло", але я зовсім не сердився. Вони просто згоряли від заздрости й намагалися допекти мені, забуваючи, що замітати вулицю, перон чи двір — це одна річ, а замітати в кінобудці скорше було честю, осягом, ніж приниженням.

Хоч я й раніше був, як казала мати, "помішаний" на фільмах, але той випадок в грудні 1932-го року остаточно зробив мене рабом, поклонником і мрійником екрану. Звідтоді й аж до війни я з кінобудкою не розставався. Швидко я навчився клеїти розірвану ленту, підкручувати й замінити вугільні палички у вольтовій дузі, поправляти раму на екрані, гасити світло рєстатом, а згодом — заправляти стрічку в апараті. А коли я підіріс трохи, то Міка навіть доручав мені такі відповідальні операції, як відбирання фільмів на станції. Поволі, але впевнено мій престиж зростав, піднімався.

На той час фільми з Голлівуду і взагалі з-за кордону стали такою рідкістю, що коли якийсь з них через незбагнені нам міркування уряду пробивався на радянський екран, то це ставало подією в масштабах цілої країни. І про що б той фільм не був, вже одне те, що його створено за кордоном, стягало такі стовпища глядачів, що навіть і в голод біля продуктових крамниць чогось подібного ніколи не було.

Щотижня в клубну бібліотеку приходила "Кіногазета", один примірник. Як той буквоїд, я штудировав її від першого до останнього рядка. З неї я довідався, що у великих містах звукові фільми йшли ще з 1932-го року. В газеті були звіти про колосальний успіх "Путівки в життя", "Івана", "Снайпера",

"Чапаєва", а у нас минав 1934-ий рік, проте, як виглядало, більшість городян і не підозрівали про такі радикальні зміни в кінномистецтві.

У нас і далі йшли німі фільми, тепер вже лише домашнього виробу і, переважно, такі, що вийшли на екран після 1930-го року. Українські кіностудії в той час переживали перехо́дову, чи що, кризу. ВУФКУ було розв'язане наприкінці 1928-го року, і потік чудових пригодницьких лент з українською тематикою припинився. Нова організація, "Українфільм", так ніколи й не зрівнялася із своєю попередницею ані продуктивністю, ані якістю.

Майже щовечора я біг до клубу, заходив в кінобудку, роздягався і чувся як отрок при багатій церкві. Справжнє життя для мене починалося, коли я реостатом гасив світло в залі і включав мотор кіноапарату. Світ на полотнищі був для мене іншим світом. І той світ я на правду любив. Той світ допомагав мені забувати про життя, яке я залишив за дверима кінобудки.

ЖИВА МОВА З ЕКРАНУ

Одного дня в грудні 1934-го року з Маріуполя прийшов лист: Мику викликали на два тижні на перекваліфікацію. Там відкрилися курси, на яких механіків знайомили з особливостями звукового апарату. Довідавшись про цей виклик, місто підвело голову, загомонило. Раптом і я особисто став оточений підкресленою увагою. Чимало городян, особливо тих, що жили на нашому кутку, почали зупиняти мене на вулиці й допитуватися, чи в чутках про швидке прибуття звукових фільмів у місто є хоч трохи правди. І хоча ще нічого певного на цей рахунок не можна було сказати, оскільки навіть Петро Матвійович Ситчук, директор клубу, ще не мав ніякої інформації з управління кінофікації, я всім відповідав у стверджуючий спосіб. Я розумів, що прибуття звуку у Вишнівське підніме й мій особистий статус, і тому відповідав так, неначе все вже вирішене і демонстрування звукових фільмів почнеться найдалі завтра.

А справа затягувалася. Повернувшись з курсів, Мика розказував мені про фільми, що їх демонстрували порядком лекцій, весь час загадково прицмокуючи язиком.

— Ну, брате, й штуkenція! Пушка, пониmaєш, як вдарить на екрані, то вся зала трясеться. Пилюка, брат, сиплеться з потолка. А хоча би й молотобоець в кузні. Як гаратне по кувадлі, то затайкай вуха, перепонки можуть полопаться. Тут, браток, не шутки...

Роззявивши рота, я ковтав кожне Микине слово і страшенно завидував йому. Це ж тільки подумати! Це ж тільки уявити: іржання коней, татахкання кулемета, рев літака буде тепер водопадом заливати залю, і наші дядьки й тітки напевно на початках лякатимуться.

Але найбільше мене інтригував сам звук. Звідки він брався? Уже звіддавна, як я не микав своєю голсвою, як не силвився відгадати звукопостання, нічого не виходило. Знайти відповідь на це власноручно я не міг.

— Звук? — байдуже кинув Мика. — Та це, браток, іграшка. Весь звук записаний на пльонці, на ленті, пониmaєш?

Я просто отетерів. Звук на плівці? Яким робом? Зрештою, якщо його можна записати на плівці, то треба ж якось і зняти з неї? З платівки звук знімається голкою. А з плівки?

Мика дістав з гамана кусник плівки і подав мені. Плівка як плівка. Нормальна ширина, перфораційні ряди на краях для зубчатих кол.с, які прстягають її крізь проектор.

— А ти глянь протів света. Це кусок із звукового фільму, — порадив Мика.

Я уважно придивився до кадрів і вгледів, що вздовж лівого краю поруч перфорації тягнулася тоненька помережана смуга. На німих дентах такої смуги не було. Оця тоненька смуга і була звуком в записі. А знімався звук світляним променем.

Це мене враз охолодило, навіть розчарувало. Прибуття звуку до нас я не уявляв без супровідної громіздкої машинерії. А воно, як виходило з Микиної розповіді, все дуже просто. Звуковий апарат мало чим різнився від німого. Звуковий апарат мав звук-репродукційний додаток та три голосники, і тільки. Два з них вмонтовувалися по обидва боки сцени, а третій в кінобудці, щоб механік знав кожночасно про якість звуку.

В лютому 1935-го року до клубу під'їхала автомашина, "газик", і шофер показав директору квитанцію, що привіз звуковий апарат. Новина, як блискавка, різонула по засніжених вулицях Вишнівського, і за яку годину на клубному подвір'ю ніде було стати — народу зібралося, як на виплату зарплати. Люди хвилювалися на морозі, а Мика, директор і шофер записали могорич.

Звуковий апарат поставили поруч німого, випробували його кілька разів. Він не був новий, але працював начебто як належить. Наразі ми світили на ньому німі фільми. Кінчалася частина, я вмикав другий апарат, і дія на екрані йшла без упину.

— У нас січас як в настоящому кінотеатрі, крутимо фільми від початку й до кінця без перерв, — хвастався Мика в місті.

Перший звуковий фільм прийшов до нас аж улітку. Це була драма із світової війни, епізод з побоевища на західньому фронті. Він називався "Снайпер", і було в ньому не менше стрільянини, ніж у дешевому ковбойському фільмі.

Розвішали афіші по всьому місту. Клуб сточений людським морем. З ранку й до вечора клекоче воно нетерпеливо, грізно. Кожному хочеться засвідчити сте казксве диво — живу мову з екрану. Чекаючи, люди виставляють безліч здогадів про постановя звуку. Одні кажуть, що разом з фільмом подорожує група акторів, які синхронізують свої голоси з дією на екрані. Інші — що винайдено спеціальний грамофон, який пстачає звук з платівки. Були й такі, що твердили, що Мика в Маріюполі навчили гсворити різними гелссами, а "також і по-бабському", і це він все виробляє з будки, а в дсдачу ще й хлопчак там біля нього верещить. Були й інші теорії, автори яких обстоювали свою точку погляду навіть кулаками.

"Снайпер" демонструвався чотири дні підряд, по шість сеансів денно, а люди йшли і йшли. З завмерлим диханням вони стежили за живим, озвученим відтворенням страхіть війни. Звук був чудовий, добре записаний і синхронізований з акцією. Кожного разу, читаючи між титрами, що "звук записаний по системі інж. В. Шапіро", я в думці скидав перед ним шапку, хоча пізніше довідався, що той винахідник повністю скалькулював її у Голлівуді.

Німі фільми ще приходили, але все рідше й рідше. З 1936-го року ми показували тільки звукові картини. Перші радянські звукові постановки були надзвичайно цікаві й різноманітні: "Снайпер", "Путівка в життя", "Кондуїт", "Воротар", "Гарячі деньки", "Степові пісні", "Біля самого синього моря", "Особисте життя Петра Виноградова", "Останній полустанок", "Кар'єра Рудді". В них було повно гумору, іронії, складних людських відносин, переживань. Не так, як у реальному житті, де все вже було підстрижене під один гребінець.

Та вкоротці монотонність і шаблонність реального життя перекочувала й на екран. Всі фільми стали рсбити на один спосіб. Соціалістичний реалізм устиг утвердитися й на екрані. Знудившись всякими виробничо-ударницькими темами, я з нетерпінням очікував закордонних фільмів. Хоч і рідко, але ленти з-за кордону таки проривалися на радянський екран. Першим звуковим американським фільмом був "Невидима людина". За ним настигли фільми Чарлі Чапліна "Вогні великого міста" та "Теперішні часи", потім прийшов польський "Антек-поліцмайстер", тоді французький "Під дахами Парижу". За якийсь час з Голлівуду продісталися "Останній мільярдер", "Остання сенсація", "Великий вальс", "Пісня про любов" та "Сто чоловіків і одна дівчина". Ощасливили нас також трьома австрійськими фільмами — "Петер", "Катерина" та "Маленька мама". Тринадцять закордонних фільмів з 1934-го року по 1941-ий рік! В такій ось ізоляції жило Вишнівське і вся країна.

А внедовзі зазвучало з екрану й рідне слово. Першим україномовним фільмом у нас був "Останній порт", зроблений на київській студії. Правда, було якось дивно чути, коли царські генерали й адмірали говорили українською мовою. З того фільму я вперше почув слово "самостійник". Боцман Кобза був самостійником і говорив такою пересиченою українською мовою, вживаючи дивне слово "позаяк". Фігурував там і полковник Центральної Ради, який привіз ультиматум збільшовиченій ескадрі — здатися. Він говорив точно так, як Кобза. І полковник, і Кобза були ворогами більшовиків — це я зрозумів. А що вони обстоювали, за що боролися — це до мене не дійшло. Щойно пізніше, з різних книжок та інших фільмів про громадянську війну я установив, хто були самостійники.

В перші три роки звукової ери майже кожний другий фільм був україномовний: "Іван", "Степові пісні", "Багата наречена", "Аероград", "Гармонія", "Прометей", "Дума про козака Голоту", "Запорожець за Дунаєм", "Назар Стодоля" й інші. З 1938-го року україномовні ленти приходили до нас дуже рідко. Окрім "Щерса" та "Богдана Хмельницького" нічого іншого не пригадую. Ага, був ще "Кармелюк", поставлений Гнатом Юрою в 1939-му році. Це був наглядний провал. В порівнянні з ним фільмом під тією самою назвою звуковий видавався твором примітивів. Кармелюк поведився і говорив, як більшовик, нічого романтичного й відчайдушного з його вдачі в тій версії не лишилося.

А потім напливла хвиля фільмів про Леніна і Сталіна — "Ленін в жовтні", "Ленін в 1928-му році", "Людина з рушницею", "Виборгська сторона", "Шалаш в Розливі". На початках, коли Ленін і Сталін з'являлися на полотнищі, то в залі зривалися такі ріденькі оплески й радісні викрики. Та поступово оплески ставали густішими й тривалішими. Вкінці оплескувати вождів на екрані стало обов'язком кожного глядача.

Мені це видавалося дивним, смішним — оплескувати відображення. Такої думки був і Мика. Бо кілька разів, коли крізь віконце доносилися в будку плескальні прибої, Мика повертався до мене і таким серйозним голосом казав:

— А ти чого ж не аплодіруеш? Власть тобі не нравиця, чи що?

Але я вловлював в його голосі нотки іронії і тільки злегка посміхався. В такі моменти я був радий, що знаходився в будці, бо там в залі і я, мабуть, бив би в долоні з обов'язку.

Жива мова з екрану притягнула багато нових глядачів. В клуб почали ходити люди, які перед тим ніколи й ногою в ньому не ступали. Та швидко виродившись в дешевий пропагандивний штамп, вона почала відштовхувати людей. Багато фільмів, переважно з ударницькими, стахановськими та будівничими сюжетами, ми тепер світили майже в порожній залі.

ПОШТАР

Хоч я й надалі залишався на становищі "підмітайла", в очах директора клубу мій авторитет помітно зростав. З технічно-професійного боку Міка був взірцевим кіномеханіком. Але, майже зовсім не заглядаючи в "Кіногазету" — читання й писання йшло йому дуже туго — він слабо орієнтувався в кіноновинах і нічого не знав, які фільми і з яким змістом з'явилися чи з'являться в кінопроекті. В цій ділянці я розбирався краще, і як Міка, так і директор відносилися до моєї поінформованості з великою пошаною. Директор навіть деколи мені тикав по карбованцю.

Інший Микин недолік був той, що він зовсім не розумівся на модерній музиці. З появою звукового кіна в театрах, особливо в клубах, стало правилом програвати перед кожним сеансом кілька платівок в формі додаткової розваги для глядачів. Нові платівки нам постачали прокатні контори. Не знаючи моди і не розуміючись на модерних мотивах, він привозив з Маріюполя переважно те, що інші не хотіли брати. Так у нас в будці назбиралася порядна копиця агітаційних пісень.

А між тим, дуже часто перед сеансом до будки приходили вродливі дівчата, або такі виплекані дами, жінки більших і менших начальників, які з чарівними усмішками просили Мику заграти якусь закордонну мелодію — танго, фокстрот, тустеп тощо. Міка, розцвітаючи від такої уваги з боку жіночого світу, люб'язно обіцяв, а тоді з досади гриз нігті, бо серед нашої коплиці плит були одні колгоспні частушки та "напеви" у виконанні хору П'ятницького.

І Міка почав брати мене до Маріюполя, щоб я дораджував йому у виборі платівок, а також і фільмів. Сам я музикою вперше зацікавився, коли світили фільм Григорія Александрова "Веселі хлопці". Це була життєрадісна, аполітична джаз-комедія про славетну оркестру Леоніда Утьосова. Ліричні мотиви в бездоганному професійному виконанні, а їх було кільканадцять в фільмі, містерійно залоскотали в моїй душі. Згодом я почав не тільки приглядатися до акції на екрані, а й вслухувався в супровідну музику. Часом слухове й візійне поєднання в зовсім непоказній сцені, але досконало осягнуте постановником фільму, вражало мене так сильно, що я просто тремтів від перечулення.

В такі моменти щось трепетне й млосне квиліло й пробігало під серцем.

Згодом музичну культуру міста збагатили два закордонні музичні фільми — "Петер" з Австрії і "Антек-поліцмайстер" з Польщі, і модерні мотиви все більше й більше полонили молодшу частину міського населення. Особливо популярними в той час ставали тангові ритми, хоча на танцях у нас танго ще не танцювали.

За три подорожі до Маріюполя ми роздобули кільканадцять англійських, польських та італійських танб та інших закордонних "шлягерів". І треба було бачити, як млосно і вдячно тепер посміхалися до Мики місцеві дами-модниці.

Мика розцвів. В Маріюполі він купив за чималі гроші модний костюм із темносинього шевйоту і на працю приходив зодягнутим, як тоді казали, з голки. Він завжди тепер носив краватку, а з грудної кишені стирчав ріжок білої хустки.

А проте ця зовнішня зміна його кавалерської ситуації не поліпшувала. Можливо, він був занадто перебірливий чи, може, жінки враз помічали, що під його зовнішнім блиском не було ні розуму, ні пристрасти, але всі його романси або взагалі не починалися, або розвивалися необіцяюче. Він був закохався в молоденьку лікарку з міської лікарні, яка навіть дозволила йому провести себе додому. І на тому й скінчилося. Довго вона не появлялася в клубі, а коли об'явилася, то в супроводі молодого, пристійного чоловіка. Переказували нам в будку, що вона з ним обнімалася і навіть цілувалася протягом сеансу.

— Вертихвостка окаянна! — злісно пропечатав Мика і весь час норовив не зустрітися зі мною очима.

Коли скінчився сеанс і залю заповнили нові глядачі, він збіг на сцену, зупинився спереду білого полотнища й крикнув:

— Тіше, товариші, анонс делаю! Ожидайця американський кінобоек "Чоловік-невидимка". Ето настоящий алюр три хреста! Нервним людям дивиця не совітую, бо обомліть можно. Слідить за афішами! Ну, я кончив, — і зійшов в залю, не помічаючи насмішок і не чуючи в'їдливих зауважень глядачів.

Такі хвастливі вибрики він робив часто, неначе компенсуючи ними свої парубоцькі невдачі. Найбільшим його недолікам було те, що він, властиво, не міг говорити ні по-російському, ні по-українському. З його уст сипалася жажлива мішанина, яка так не пасувала до його приємної зовнішності й нової одежі. З вигляду інтелігент, а роззявить рота...

Перед початком фільму я завжди був зайнятий перекручуванням, лаштуванням касет, заправкою ленти в апарат, перевіркою звуку. Мика тим часом стояв біля дверей будки, розмовляючи із "замовницями".

— Чи ви маєте щось нове у виконанні оркестри Марека Вебера? — допитувалася якась поклонниця західніх жанрів.

— Мішель! — владно повертався до мене Міка. — Є у нас Марек Вебер?

— Є! — випалював я червоніючи, бо Микине переінакшування імен на західній зразок видавалося мені найгіршою недоречністю й кльовнадою.

В стопі плит я швидко знаходив Вебера і відкладав його окремо. Інші жінки просили заграти танго у виконанні англійської оркестри під орудою Джека Емброса. Хтось хотів почути "Дош іде" Олів'ера, "Ріоріту" чи "Джоленну".

Я клав плити на програвач і слідкував через віконце, як зала завмирала, коли з голосників зривалися перші такти замовлених мелодій. І хоч ці мотиви я чув вже безліч разів, завжди взірцева згуртованість оркестри, ритм, партитура і ліричні тенори виконавців приносили мені незрівняну насолоду.

Ось різкими переходами мелодію відкриває акордеон. Потім її підхоплюють сурдини, передають саксофони, вривається клярнет, озиваються скрипки — і проймаючий бемоль заворожує слухачів. З налетом печалі невідомий тенор підтягує незрозумілі слова:

Сереней індінай,
Ен юрфейс індивіндо...

Мені особливо запам'яталося "індивіндо". Оскільки воно подібне до "індивідуально", то я припускав, що співак висловлював якесь "особисте", "індивідуальне" горе. Поволі моє припущення перейшло в певність. Щойно тринадцять років пізніше, слухаючи те саме танго в одному з лондонських дансінгів, я довідався, що моє хлоп'яче припущення в далекій кінобудці ані трішки не покривалося із справжнім змістом пісні, яка починалася рядками:

Serenade in the night,
And your face in the window...

Найбільше ми мали прохань на танга. За якийсь час я знав їх всі. Також я швидко установив, що джазові оркестри Скоморівського, Утьосова, Цфасмана, Інсарова, Полонського й Кнушевицького були найкращими в Радянському Союзі. І якщо їхніх плит не було в конторі кінопрокату, то на моє під'юджування Міка "вибивав" гроші в директора клубу, і ми купували їх на ринку з-під поли, платячи в п'ять разів більше.

Якось одного разу в будку зайшла Олена Сотар. Її батько працював головним бухгалтером на цегельні. Жили вони на нашій вулиці в досить привітному осібнячку, десь так хат тридцять від нас. Олена була дуже вродлива, поставна, чудово одягалася і вміла доглядати своє руське волосся.

Властиво, більше робити їй було нічого. Одна в заможних батьків, вона днями красувалася перед дзеркалом, а, вийшовши на вулицю, ішла з гордо піднесеною головою, як цариця. В 1935-му році вона поїхала на якісь студії до Харкова. Там закохалася в якогось пілота, покинула навчання і майнула з ним в Одесу. Одне слово, велике кохання з першого погляду, як ото деколи буває в книгах.

Та в Одесі виявилось, що пілот вже був одружений, і їх навістила його дружина. Була там драма, чи не була, але Олена повернулася назад до батьків, так би мовити, "впалою жінкою". По місті пішла про неї погана слава, але вона тим не дуже журилася. Коли вона йшла вулицею, з її обличчя випромінювалося презирство, немов би все оточення було грішним, а лише одна вона — велика праведниця. Жінки розступалися перед нею, а потім поза її спиною щось недобре про неї шепотіли.

Вона зайшла в нашу будку як власниця, як повелителька. Мика, хоч і зрадів, але розгубився і не знав, що сказати. Вона підійшла до столу, на якому стояв програвач і стопа плит. Переклала плити по одній, як карти, знайшла якийсь романс Вадима Козіна і поклала його на патефонний диск.

— Ну, включайте, чого чекаєте? — сердито наказала вона Миці.

Мика слухняно включив програвач, в голосниках зашипіло, а потім полився ніжний і рівний голос Козіна. Цілковито ігноруючи нас, Олена уважно прислухалася до мелодії.

— Сідайте, не стісняйтесь, — нарешті озвався Мика і підніс до неї стілець.

Гостя сіла, витягла цигарки з торбинки, запропонувала Миці, але кіномеханік не курив.

— Не курите, не п'єте і з жінками не знаєтеся? — вистрелила Олена. — Може й краще, довше будете жити..

Вона встромила цигарку в уста, припалила від сірника і не то кокетливо, не то насмішливо почала пускати дим вузькою, рівною смужкою. Проти неї на стіні аркуш паперу з написом Микиною рукою: "Курити суворо воспрещаєця". Вона курила, поглядала на аркуш і ледь помітно посміхалася, мовляв, "воспрещаєця", та не всім. З-поза апарату я дивився на все це, як на епізод з фільму.

Ми програли кілька модерних пісень — всі на її вибір — і заходилися світити фільм. На екрані великими літерами забілів вступ до фільму: "Через кордон переходять вісім чоловік, двоє росіян і шість японців..."

А Олена сиділа й курила. Залишивши мене при апараті, Мика підступив до неї. Він і досі виглядав наполоханим.

— А ви вже бачили цей фільм? — спитав він.

— Буду я час витратити на всяке барахло, — скоромовкою підсумувала вона.

Тут і я не втерпів.

— Барахло? "Аероград" — барахло?

Вона зиркнула на мене, і з її очей бризнула зарозумілість.

— Кожний фільм, в якому немає великого кохання, зроджує в мені нудьгу, — без надуми пояснила вона.

Затинаючись і просто танучи перед нею, кіномеханік доказував, що фільм досить цікавий. І коли він запропонував їй контрамарку, по якій до залі можна було пройти безкоштовно, Олена дещо зм'якла і підвелася. Але й тепер вона поводитися так, немов би своєю згодою робила нам велику ласку.

Олену я не любив і раніше через її надмірну пиху. А після цієї візити я її просто зненавидів. Мика ж втопивився у віконце і замимрив свій улюблений куплет:

Була весна, цвіла сірень,
співали птичечки,
Картина йшла тоді у нас "Багдадський вор".
Костюмчик серенький і жовтіє ботіночкі
В душі моїй запалили цей косяор...

Мика "втріскався" в Олену по вуха. Перед кожним сеансом він прилипав до віконця, шукаючи її в залі, і мене запитував:

— Чи не видно де Лєночки?

Те, що навіть поза очі він називав її в применшено-ласкавій формі, ще більше мене лютило, і я навіть і не пробував її шукати.

Днів через десять вона знову завітала до нас. Саме йшла лірична картина "Гармонія". Ми заграли для неї пару танг, і вона, обдаровуючи Мику кокетливим поглядом, робила в такт мелодії якісь незрозумілі танцювальні кроки.

— А цей фільм про що? — раптом спитала вона.

— Та тут, Лєночка, любов на всі паруса; — вдарив в агітаційну струнку Мика. — Може посмотриш? У мене й контрамарка є, — і він дістав з кишені червону квадратову квитанцію з фіолетовою відбиткою клубної печатки.

— Як це на всі паруса? — скипіла Олена. — Хіба можна так про любов говорити? Господи, навіть не вмієш пояснити. А ти мені поясниш, га? — усміхнулася вона до мене. — Тебе як звати? Ти, здається, десь недалеко від нас живеш, ні?

— Це — Мішель, мій заміститель, — втрутився Мика.

— Я називаюся Мишко, — сказав я твердо.

— Чого ти з хлопця француза робиш? — вишкірилася вона на Мику. — А з себе кого коїш? Що це за ім'я — "Мика"! Народився Микитою, то й живи собі Микитою. Якщо ти — ніщо, то ніяке ім'я тебе не врятує, а якщо ти справжня людина, то й кізяком називаючись, скрізь матимеш довір'я й пошану.

— Леночка, та це я так, шутя... — знітився Мика.

Але Олена вже підійшла до мене.

— Ну, так про що цей фільм? — в її голосі бриніли лагідні, довірливі нотки.

Я ступив на апаратне підвищення, щоб зрівнятися з нею ростом, набрався духу й заговорив:

— Герой фільму — уславлений сільський гармоніст. Його обожають всі дівчата, а в сільраді його не люблять, бо вся мо-лодь вічно біля нього та його гармонії. Йому забороняють гра-ти, хочуть перевиховати його. Одного дня він бере гармонію і йде в хлів, вигрібає в сніні яму і... і... — я ковтнув слину — і опускає в неї гармонію, як на похоронах. Вона розстібається, розтягається і видушує з себе справжнє ридання. А здалеку до-носиться дівочий спів:

Гармонія, дівочих снів подруга,

Поезія розлогих хуторів...

Це була наймінорніша сцена в фільмі і, розказуючи, я хвилювався.

— Ну, а далі що? — Продсвжуй, продовжуй...

Ну ж і Олена! Вміє наказувати, але й благати вміє. Мое увявлення про неї почало захитуватися. Те, що вона так уважно слухала мою розповідь, а головне, що мій короткий виклад розчулив і її, з чим вона не крилася, враз перетворило її в моїх очах на чутливу, розумну й симпатичну молоду жінку.

З легким сарказмом вона глянула на Мику, без слова забрала контрамарку і пішла в залю. Після сеансу повернулася до нас, вся заплакана.

— Ох, яка ж велика душа у того гармоніста! — промовила вона з патосом. — І чому такі люди лише на екрані?

І пішла. Микитину пропозицію провести її додому вона категорично відхилила.

Мика страждав. Здається, він усвідомлював, що закидав вудку не в свій ставок. Але надіявся. Він втратив голову і тепер нишпорив по будці як очманілий.

А Олена як крізь землю провалилася. Не йде і не йде. А піти до неї він не відважувався.

Був липень. Тихе, соняшне літо ліниво плило над Вишнівським. Десь о третій годині дня, коли ми мали почати перший сеанс, Мика сів за стіл і, слинячи хемічний олівець, почав щось писати на аркуші клітчастого паперу. Написав, згорнув, склеїв стрічковим клеєм, подав мені й сказав:

— Пульою лети до неї. І без ответа не возвращайся!

І подався я до Оленої хати. Хлоп'яча цікавість просто з'їдала мене — так хотілося довідатися, яку саме депешу я ніс до Микиної "кралі". Часом я зупинявся, крутив склеєну записку сюди-туди, пробуючи знайти ріжок, з якого б її можна бу-

ло безпечно розгорнути. Але не осмілився. Думка про те, що підглядати в чужій особистій справі є непристойним кроком, до мсеї голсви не стукала. Рівень етики у Вишнівському не був аж таким високим.

Прибігши до хати Сотарів, я спершу клацнув кілька разів заціпкою у суцільній високій хвіртці, щоб переконатися, чи є пес, але ніякого гавкату у відповідь не почувлося. Сміливо я зайшов на чисте, недавно заметене подвір'я, по якому ліниво походили кілька ситих курей.

Вздсвж стіни, що виходила на подвір'я, тягнулася вузька веранда, охоплена гарно витесаними поруччями. По східцях я збіг до вхідних дверей і глосно застукав. Почекав. Ніяких звуків в середині, ніхто не виходив. Я постукав ще раз.

Якраз в ту мить із саду донеслася мелодія. Я зразу ж визначив — танго. В саду грав патефон, а раз так, то й живі люди там були. Вузькою стежкою я пройшов між густими деревами, і перед моїми очима відкрилася така картина: посеред невеличкої галявини стояв вицвілий, облізлий стіл, ніжки якого були вкпані в землю. Вздовж нього, з обох сторін, стояли ослони, теж вкпані в ґрунт. На столі стояла величенька тарілка із свіжо зрваними вишнями, а поруч неї — фешенабельний, портабельний патефон, який, ксли закритий, виглядав як валізка. В ті часи такі патефони щойно з'явилися, і в цілому Вишнівському їх було не більше десятка. З патефону лунало танго, наповнюючи тихий сад і замріяний день звуками з далеких, загадкових країн. В легенькій білій спідниці і в голубій майці, Олена стояла, обнявшись із стовбуром рясної вишні, і уважно слухала. Мене вона не бачила.

Патефон втих, і я закашляв. Олена повернула голову до мене, і її великі очі очікуюче зупинилися на моїй постаті. Дивлячись вниз, я підійсв до неї і несміливо й соромливо передав їй записку.

Без поспіху вона сіла на ослін і розірвала листа. Розправила аркуші, і її очі побігли по рядках. Скінчивши, вона випрямила глсву і зосередила свій холодний погляд на мені. "Хоча б не почала лаятися", подумав я. Немов би вгадавши мій острах, вона раптом зайшлася голосним, безудержним сміхом.

— Ольга отримала листа від Ленського! Ха-ха-ха! Померти можна!

В ту пору ні про Ленського, ні про Ольгу чи Тетяну я ще нічого не знав, і її короткий, насмішливий коментар не викликав в мені ніякої реакції.

— Він що, взагалі неграмотний, отой твій Мика-француз? Це не записка, а музейна рідкість. Ну ж і повезло мені, маю поклонника іноземця! Ха-ха-ха...

Я стояв як вкопаний, зніяковілий і розгублений. Вперше в своєму житті я був не тільки свідком, а й мимовільним учасником чи посередником близьких взаємин між двома дорослими людьми. Як би там не було, але я був немало заскочений, що страждання одного партнера викликали нищівний сміх у другого.

Олена ще раз пробігла поглядом по записці, підвелася, заблимала кокетливо очима, зробила уста дудочкою і, жестикуючи руками, як актриса, заспівала на мотив "Серця":

Мне нужны туфельки для танцев,
Мне нужно платье крeпдешин.
Мне нужно мужа иностранца
На первый случай хоть один,
И тот блондин...

Враз покинула насмішливе амплуа і голосом, повним драматизму, прорекла:

— Горе мені, горе: Мика-француз не є блондин...

Щойно після цього вона знову стала собою. Пригладила волосся, сіла на ослін, взяла з тарілки вишню і мене теж очима запросила частуватися і, простягнувши листа мені, сказала:

— Ось прочитай, Михайлику. Сам переконаєшся, який твій Мика сміхун. Бери, бери...

Я взяв записку й прочитав: "Леночка, мучительниця ти моя нинаглядна, почіму не приходиш у клуб. Я ужасно хочу тебе увидіть. Зараз ми показуім мировий фільм — одно наслажде-ніє. Посилаю контрамарку. Прийди хоть на минуту. Жду ответа як соловей лета. Мика".

Вона відібрала записку і сказала мені, як дорослому:

— Ну, скажи мені чесно, є тут хоч одне сердешне слово, хоч одна чутлива струна? Є тут хоч один подих душі, який би викликав в мені співчуття чи взаємний відзвук? Господи, який твій Мика порожній, без крихти фантазії. Ні одного власного, особистого слова. "Жду ответа"...

Вона гсворила зі мною як рівний з рівним і говорила серйозно. В її голосі спліталися розчарування, докір і гіркота. З неї струменіла туга за чимось величним, крилатим, одухотворюючим, а тут де не візьмись Мика, простий, далекий від всяких муз. Звичайно, цього я тоді не розумів, але, тим не менше, повністю погоджувався з її критикою. І чим більше я погоджувався з нею, тим більше я відчував жалю до Мики. Олена каже, що він порожній, без крихітки уяви. Ну, їй видніше. Щождо мене, то про Мику я інакше не думав, як про добрагу. Правда, він деколи задавався, часто ставав посміховиськом, але в тіснішому колі з нього завжди лилася людська доброта. Порожній він чи примітивний, але в одному я був певний: він любив цю

дівчину до безтями, марив нею, томився біля вінконця будки, щоб хоч вловити силует її обличчя. А вона...

— Він вас любить, — з великим зусиллям сказав я.

— Любить? Ну, цього заборонити йому я не можу. Може він і добрий, але не мій тип. Ось хоча б ти, Михайле. Ти можеш уявити мене поруч твого Мики?

Я мовчав. Ловко ж вона поставила питання! В моєму зорі стояла вона, відкрита, розумна, бунтівлива, з широким кругозором, і він, непевний себе, обмежений, без великого полету думки. Навіть я, хлопчак, розумів, що пари з них не вийде. І це усвідомлення ще більше мене пригнітило. Я був би щасливішим, наколи б вони таки зійшлися.

Не дочекавшись від мене відповіді, вона підвелася, накрутила патефон, поставила плиту і пустила адаптор на борозну. Заголосили саксофони і залунав такий животрепетний, проникливий голос:

Карії очі, кудрі шовкові...

Вперше в житті я чув українську пісню в супроводі джазової оркестри. Я вже звик до того, що джаз і українське слово не гармонізували. Українська мова начебто закрострубата для таких модерних ніжностей, вона лише надається для народніх пісень. А тут тон пісні, задушевний голос і майстерний акомпаньямент вразили мене так сильно, що я й рота роззявив.

— Подобається? — пересвідчилася Олена. — Ти знаєш, хто це співає? Петро Лещенко! Ось де стужена, зболіла душа, якій так хочеться допомогти, яку так хочеться звеселити. До отакої душі мені хочеться припасти! — майже сповідалася вона.

— Лещенко? Ніколи не чув, — признався я, бо з плит я вивчив всіх виконавців, але такого прізвища щось не зустрічав.

— Лещенко живе за кордоном, далеко, далеко... Його пісні у нас заборонені. Не кажи нікому, що я маю пару плит. В Одесі купила. Він часто співає з Болгарії по радіо. У вас же в клубі є радіовузол, сильні приймачі. Ти зайти колись туди, вони слухають, я знаю...

Вона підхопила із столу червону контрамарку і довгенько дивилася на неї.

— Скажи Микиті, що я зайду. Тільки нічого не розказуй йому, про що ми тут говорили. І про записку теж не треба. Я йому сама скажу. Ну, йди тепер...

Я повертався до клубу трішки дорослішим. Я йшов і думав, що коли виросту, то завжди писатиму любовні чи ділові листи тільки своїми, а не позиченими словами. І ніколи, ніколи не користуватимусь штампами. "Жду ответа..." Який же той Мика безбарвний!

Так нічого між ними й не вийшло. Вона ще заходила до нас кілька разів, жартувала, викликала Мику на подвір'я, в чомусь його переконувала. А потім перестала навідуватись.

В 1937-му році вона запізналася з молодим інженером, якого того літа прислали на працю на фарфоровий комбінат. А за якийсь час вони одружилися й дістали квартиру в новозбудованих бльоках для інженерно-технічного персоналу. А коли нашу генерацію почало лихсманити танго, вони часто приходили в клуб на танці. Здається, ніхто краще не танцював від них. Коли вони виходили на підлогу, то всі інші заворожено слідкували, як їхні постаті вихилялися й прогиналися під звуки ривких, чарівних мелодій. Всі хлопці просто з'їдали Олену очима — така вона була вродлива, поставна й притягальна.

А далі вона почала швидко товстіти, а обличчя її — розпливатися. Їхні візити на танці порідшали. Мика тим часом почав пити. Напідпитку він скреготів зубами і зрушенням голосом співав перефразовані рядки однієї бульварної пісні:

Леночка, красавиця,
Згубила ти мене...

Коли збудували кінотеатр "Кристал", Мику перевели туди головним механіком і дали йому штатного помічника, але мене він не проганяв. Я й далі пропадав в кінобудці. Внедовзі перед війною він полисів і з його приємних парубоцьких обрисів мало що залишилося. Так він і жив самотньо до самої війни.

А Олена розтовстіла так, що коли йшла по вулиці, то ніби величезна снігова баба сунулася. Одного дня її чоловік поїхав в ксмандировку і більше не повернувся. Може арештували, а може втік, точно ніхто не знав.

Часом вона приходила в "Кристал", і я бачив її крізь віконце саму, покинуту. Так як колись всі чоловіки набивались до неї в компанію, так тепер ніхто не звертав на неї уваги. Деколи я помічав, що вона оберталася і довгенько дивилася на віконця кінсбудки. сумна й замріяна. Чи бачив її в такі моменти Мика, не знаю. Тільки свою пісню про "Леночку красавицю" він вже більше не співав.

АНТІН ШУСТАЙ

Ніщо мене так не пригнітило 1936-го року, як вістка, що арештували Антона Павлевича Шустая, голову міськради, єдиного орденоносця не тільки у Вишнівському, а у всій окрузі. Після його арешту звільнили з роботи, наче б по причині некомпетентности, кількох урядовців, а серед них і мою матір.

Шустай походив з багатой родини. Його батько був власником парового млина. В революцію Антону сповнилося років дев'ятнадцять. Він студював десь далеко, може в Петербурзі, і до війська його чомусь не покликали. В апогей громадянської війни він повернувся до батька і почав політикувати. До якої партії він належав, проти кого виступав — про це я ніколи не довідався.

Політичні вибрики сина прийшлися не до смаку старому Шустаю, і він вирішив вгамонити його поспішним одруженням. Він знався з якимось багатим селянином чи економом, у якого була донька на виданні, досить вродлива і теж освічена дівчина. На оглядинах дівчина Антону приглянулася, і він згодився вдовольнити батькове бажання. Після весілля молоді осіли при Антонових батьках.

Чого Антін не знав, то це невеликої таємниці своєї нареченої — вона ставала під вінець, будучи вже три місяці вагітною після якогось скоропоспішного романсу. Хоч і був Антін великосердешним молодим чоловіком, цього вирахованого обману простити не міг. Люди навіть чули, як він дорікав своїй дружині:

— Чому ти не сказала мені? Я б всерівно одружився з тобою. Нічого тепер не вдієш, наміреного обману простити не можу.

Народилася дитина. Антін почав пити, бешкетувати. Категорично сказав батькам, що жити з молодією не буде. А тут якраз у містечко вступили червоні, розквартирувалися, почали хазяйнувати, реквізувати, грабувати млини й олійниці.

На все це Антін дивився крізь пальці, його повністю засмоктала кривда. З горя і щоб тільки десь подітися, він записався добровольцем до червоного загону і разом з ним відійшов на Крим.

Мати розказувала мені, що старий Шустай ледве не втопився з розпуки, коли дізнався, до якої компанії пристав його син. В хаті й на людях він проклинав його на чому світ стояв. Невістка ж повернулася до своїх батьків, а вневдовзі офіцер однієї зальотної білогвардійської частини забрав її з собою до Новоросійська, звідки обоє вони й відпливли за кордон.

До 1927-го року не було від Антона жадних вісток. Не тільки городяни, а й батько вже занесли його до довгенького списку тих, що пропали безвісти. Аж раптом влітку 1927-го року, просто нізвідки Антін повернувся до Вишнівського. І не сам, а з новою жінкою, вродливою провінційною актрисою, яку за мого свідомого життя інакше не величали, як Віра Василівна.

Коли Антін повернувся додому, було йому десь років 30, саме в розквіті віку. Ходив він завжди у військовій одежі, лише без відзнак. Як скидав шинелю, то всі бачили на його лівій груді золотисто-червоний орден Бойового Червоного Прапора, яким нагороджували лише за виняткову військову відвагу. Ну, і був він членом партії теж.

Старий Шустай, який із своїм млином стогнав під непомірними податками, надзвичайно зрадив, припускаючи, що синові заслуги перед новою владою стануть йому й млинові надійним захистом. Та не тут то було. Відразу ж Антін насів на батька і досить швидко вмовив його віддати млин державі. Мабуть, аргументи його були дуже ваговиті, бо старий Шустай не довго опирався. Він відмовився від млина і, будучи на той час вдівцем, поселився разом з сином.

А вневдовзі Шустая молодшого не то призначили, не то обрали головою міськради. На цьому становищі його й заабсорбувала моя свідомість. Мої власні спостереження вказували, що він користувався серед городян неабияким авторитетом і пошаною. А моя мати говорила про нього лише добре.

Віра Василівна розмовляла тільки по-російському. Чи була вона вродженою росіянкою, чи зрусифікованою україною — цього не знаю. В клубі вона довго ліпила драмгурток і в 1931-му році виступила в головній ролі в "Украденому щасті". То був болючий провал, бо вся заля знущально сміялася з її жакливого калічення української мови. Коли ми вийшли з залі, мати була страшно обурена на публіку.

— Дикуни! — процідила вона. — Замість підтримати жінку вирозумінням і прихильністю, вони її ледве не викинули своїм безглуздом іржанням...

Потім пішли голодні роки, було не до п'єс. Віра Василівна показувалася на людях рідко, лише деколи приходила на фільми чи на збори. Деколи, мабуть від нудьги, вона приходила до міськради, і там я її найчастіше бачив.

З одним своїм недоліком вона ретельно ховалася — потаємно пила горілку. Але люди знали. Одного разу влітку я йшов повз їхній дім.

— Мальчик, — почув я жіночий окрик.

З розчиненого вікна вона кликала мене рукою до себе. Підійшовши ближче, я побачив, що вона була п'яна, з синіми пухлинами під очима, з розпатланим волоссям. Безвиразно-каламутними очима вона дивилася на мене і, як мені здалося, ворушила язиком з трудністю. Вона подала мені два карбованці і не сказала, а пробелькотіла:

— Мальчик, харошенькі мой, купі мне папірос... "Казбек".

Я рвонув до крамниці і приніс їй цигарки в помпезно оздобленій коробці. Вона відбрала товар, а здачу повернула мені. Та навіть і ця її щедрість не розвіяла тоді в мені негативного враження про неї.

Коли вона приходила до міськради "під градусом", Антін Павлович говорив до неї, як до дитини — тихо й ласкаво. Деколи вона зривалася в плач, на щось жалілася, а він ласкаво пригладжував її плечі й муркотів:

— Ну, досить, досить, Віра. Це біда невелика, пройде...

Не знаю, що про неї говорили городяни між собою, але при зустрічі чомно віталися й виказували таку підкреслену пошану. Більш усього, що її просто жаліли.

Антін Павлович був доступний і негордовитий. Ставши головою міськради, він відразу ж видобув фонди, щоб збудувати з цегли великі, продовжні лятрини на ринковій площі. Люди, особливо приїжджі селяни, дуже його за це хвалили. І опісля, чотири чи п'ять років після його арешту, місцеві люди в нужді інакше не говорили, як:

— Зайдемо в шустаївку...

Іншими пам'ятками його урядування була огрядна лазня недалеко від готелю та кафетерій на вулиці Щорса.

В офіційних і приватних розмовах він був вельми дотепний. Коли він виголошував промови, аудиторію раз-по-раз струшував регіт. Скільки я його знав, він завжди ходив в синіх галіфе і захисного кольору гімнастюрці, стягнутій в талії широким військовим псясом. Завжди він був гладко виголений, підтягнутий, охайний.

Може через те якраз і приголомшив мене його вигляд в грудні 32-го року, коли він гасав в приміщенні міськради, як очманілий. Замість усмішки, на його обличчі тепер ошкірювалася злоба. Захляпані чоботи, непричесане волосся, щоки покроплені чорною щетиною.

Коли в місті появилися перші мерці з голоду, особливо біля станції, то комунгоспівці, обов'язком яких було відправляти їх в останню путь, норовили скидати їх або в поодалішні яри,

або в шурхи. Дізнавшись про це, Шустай ледве не побив власноручно начальника комунального відділу, Юхима Мазія. Я сам чув, як він несамовито кричав:

— Та ви що, зсипаєте людей в шурхи, як мотлох, як сміття? Людей, хто б вони не були, вороги чи контрреволюціонери, найменні мусимо ховати як людей. Бо навіть звірі не лишають на поталу своїх мерців.

Та коли в тридцять третьому замерзлі трупи почали підбирати сотнями, то й Шустай पनिшк, згорбився, якось осів і махнув на все рукою. Впав в такий дивний транс, став апатичний і байдужий до всього. І так аж до весни. Отоді я вперше й побачив його без ордена. Зняв навмисне? Забув почепити? Соромився його носити? Хто знає? Якраз тоді він не на жарт подружився з пляшкою. Приходив і відходив з міськради п'яний. А згодом взагалі почав уникати людей, відступати в самого себе.

Трішки очунав він шойно після голоду. Але тепер, навіть якщо ззовні він і змінився на краще, він був лише тінню своєї попередньої особистості. А звідтоді, як Вишнівське стало райцентром, він вибув з кругозору остаточно. Значення міськради і всякої іншої ради як уособлювача радянської влади не тільки зменшилося після голоду, а взагалі зникло. Райрада, міськрада чи сільрада були перетворені в послухних підголосків райкому, міськкому чи місцевого парткому.

Цілксм інша метаморфоза осилила Віру Василівну. В міру того, як в щоденному побуті Вишнівське все помітніше переходило на російську мову, особливо після того, як стало районним центром, Віра Василівна навпаки, все покращувала й покращувала свою українську вимову. Вона давно перестала пити, стала вірцевсю домогосподинею і при кожній нагоді, де б то не було, на вулиці, в установі, в клубі, говорила лише українською мовою, немов би це їй приносило незрівняне задоволення.

Шустая забрали прямо з міськради. Дізнавшись про це, Віра Василівна зразу ж подалася до районного управління НКВД. Там їй сказали, що його поспішно відправили в Сталіно. Вона напакувала речей і харчів і майнула в центр Донбасу. І більше назад не повернулася. Що їй там спіткало, що з нею сталося, куди поділася — ніхто не знав. Та й звідки довідаєшся?

Місяць пройшов від його арешту, не більше, коли старий Шустай, який під протекцією сина щасливо пережив всі гоніння, однієї ночі обмостив свій дім шматтям, дровами та ссломою, полив все це гасом, запалив, зайшов до середини, замкнув двері і згорів разом з будинком.

Коли міські пожежники згасили нарешті вогонь і почали шпортакитися в попелі та недогарках, то знайшли його скелет, який, як переказували очевидці, забрало НКВД...

В С Е Й Д Е, В С Е М И Н А Є

Листя падає з клена,
Отже — літо минуло...

В 37-му році "Листя падає з клена" була однією з найпопулярніших пісень так званого легкого жанру. Її мотив лунав з радіоголосників, з патефонів, з уст закоханих пар, із сцен естрадних театрів. З її слів і мелодії скрапала журба за ще одним літом, якого вже ані завернути, ані наздогнати. Своїм звучанням та пісня навіювала меланхолію й жаль, тим більше, що її загальний тонус відповідав тому, що діялося довкруги в природі.

Серпень догоряв своїм останнім днем. Верхів'я поодиноких дерев вже бралось легенькою позолотою. То тут, то там з дерев зривалися перші жовтаві листки і, легенько кружляючи в застиглій атмосфері, безболісно припадали до землі.

Завтра почнеться новий навчальний рік. Завтра я переступлю поріг до 8-ої класи. Усвідомлення, що я ступав на останні перекладинки шкільної драбини, гнітило мене. Так не хотілося розставатися з відрізком життя, коли, що б ти не зробив, від тебе не сподівалися відповідальності.

"Листя падає з клена..." Я ставав вразливим молодим чоловіком. Все мене вражало й розчулювало: жовтаве листя, запечалені верби над річкою, срібне павутиння в повітрі і навіть пасажирський поїзд, що віддалявся до обрію. В душі вічно квиліла туга за чимось величним і хорошим, а за чим саме, я точно опреділити не міг.

Вдома не було нікого. Я зійшов на стежку в саду і пішов до річки. Сів на старий пеньок, на якому я колись завжди очікував Маньку з паші. Подивився на той бік ріки. Не було там тепер ні оксамитної трави, ні квітів, ні тернових кущів. Там тепер росло бідненьке просо впереміш із цупким і безжалісним осотом. І скільки той осот не пололи, скільки його не викопували, а він кожної весни виринав з землі і глушив посаджені культури.

Я дивився й думав: навіщо вони занастили наші неосяжні, ніколи не займані, пишні й поживні луки? Весною 1934-го року на тому боці з'явилися кілька тракторів і за пару днів пе-

ревернули догори десь всю оту красу, все оте багатство, оте привілля для скотины. За два дні луки стали непривітним чорним озером. Такий чудсвий, душу й серце зогріваючий куточок обернули на чорно-хижу пустелю, над якою звивалися зграї крикливого вороння. Здавалося, що й верби над Шуською голосно схлипували. Мені було до сліз жаль і левади, і нашої Маньки. Нарешті й для неї скінчилося привілля. Той дикий шабаш на луках назавжди осів в моєму серці великою кривдою, немов би хтось навмисно поглулився наді мною особисто. А радгосп, чиєю власністю стали луки, догосподарювався до того, що там тепер окрім осоту нічого не росло.

Все йде, все минає...

Я підвівся. Сонце ще пливло височенько. Мені була потрібна якась компанія, і я направився до одного із своїх друзів, але дорогою чомусь передумав і завернув до "Кристалу", нового кінотеатру, який відкрився весною.

В міському клубі тепер відбувалися лише збори, вистави та танці. Деколи після зборів показували фільми. В такі вечори директор клубу обов'язково просив мене зайнятися клубним апаратом, за що платив мені по три чи п'ять карбованців.

"Кристал" був найпоказнішою будівлею в місті. Ззовні він був оздоблений хвилястими металевими листами, які, щільно підігнані один до одного і пофарбовані сірим кольором, творили враження міцних цементових стін. Від сцени підлога в ньому крутенько здіймалася до задньої стіни, за якою стояла кінобудка, яка тепер називалася апаратна. Де б глядач не сидів, ніщо не перешкоджало його зорові, бо всі передні ряди були розміщені нижче від його власного.

У фойє я здивався з директором, на прізвище Тімошкін. Це був напрочуд лагідної вдачі росіянин, який чомусь кохався в українських народних піснях, особливо у виконанні Паторжинського. Він закликав мене до свого невеличкого кабінету й сказав:

— Ти знаєш, Мика знову п'яний. Відсипляється зараз в апаратній. Що мені з ним робити? Вигнати? Нічого, я з ним ще поговорю...

Тут він шугнув рукою в шухляду, витягнув два банкноти і простяг до мене.

— Тут небагато, два червінці. Візьми, заробив. Дякую, що навідуєшся, особливо, коли Мика при градусі. Ти, властиво, заслугуєш на повну ставку помічника, але по штату не дозволено. Але я й тебе не забуватиму, деколи "вибиватиму" хоч пару карбованців.

Ще ніколи в своєму житті я не мав стільки власних грошей — 20 карбованців! Мені хотілося чимскорше їх розтратити і вичути насолоду з можливости купити щось на власний вибір і

бажання. На вулиці Щорса я завважив чергу біля однієї з крамниць. Виявилось, що туди привезли кухонні ножі й ножиці.

Ножиці! Радість моя була неохопима. В голодний 33-й рік, добираючись до комори, в якій мати берегла останній глечик меду ще з запасів діда Макара, я встромив ножиці під зацілку, щоб відкрити двері, бо мати завжди клямку витягала і десь ховала. Я встромив ножиці, потиснув, і вони переломилися надвое, а двері так і не відчинилися. Пам'ятаю, мати дуже мене лаяла і, здається, й ляснула раз чи двічі по обличчі. З її викриків тоді я не міг второпати, чи вона більше шкодувала за медом, до якого я так і не дістався, чи за ножицями. З тих пір купити нові ножиці ніде не вдавалося, так ми й користувалися куцаками.

І ось, чотири роки пізніше, я купив ножиці за власні гроші. Подарунок матері. Я уявляв, як вона зрадіє. А батькові? Що купити татові? Я шмигнув очима по полицях крамниці, шукаючи якусь підходящу річ. І раптом... Раптом моє піднесення де й поділося. Боже, на radoшах я забув, просто вилетіло геть з голови, що батька в мене більше немає. Цей раптовий просмик в пам'яті прибив мене і пригнітив.

Трохи врівноважившись на вулиці, я рішив сходити на цвинтар до татової могили. Звідтоді, як його поховали весною 1935 року, я ще ні разу там не був, хоч мати й натякала, що деколи треба і мертвих навістити.

Вулиця Конармійська починалася перпендикуляром від вулиці Щорса і провадила до цвинтаря і далі в поле. Колись це була вулиця Кошова, але в двадцятих роках її чомусь перейменували на Конармійську. Зрештою, вулиця Щорса колись називалася Торгова. Конармійську я знав дуже добре ще з раннього дитинства, бо на ній містилася найбільша в місті кузня. Фактично вона була справжнім невеликим підприємством. В ній не тільки кували коней, чи чинили вози, а й робили плуги, навіть бугарі. Разом з іншою малеччю я годинами висиджував біля її дверей. Кузня була власністю Захара Риндера, такого високого, міцного, ще моложавого дядька, який умів чудернацько підморгувати нам, дітям, та розказувати всякі сміховинки дорослим.

Завжди оголений до пояса, Захар ходив з невеликим молотком в руці від одного ковадла до іншого і разом з молотобойцями вигравав на них дивні, неповторні мелодії. В його кузні було два міхи і дві печі, в яких вічно смажилося залізо різних конфігурацій. Над головними дверима кузні була прибита дошка, а на ній напис "Риндер і снн". Властиво, з лівого кінця дошка була трішки надломана. Колись перед "Риндер" була ще одна літера, від якої на дошці лишилася лише невеличка овальна лінія і крапка. Це могли бути рештки літери "З", а можливо

й "О". У Захара було двоє хлопчаків приблизно мого віку, і я часто дивувався, чому лише один з них удостоївся потрапити в напис "Риндер і син". По всьому було видно, що ту вивіску почепили давненько, бо вона потріскалася і підлиняла.

Ззовні на фронтівій стіні було приладнане старе-престаре колесо з воза, таке пузате, з великою втулкою. Від давности й дощів воно потріскалося, а одна чи дві спиці почали гнити, трухнявіти. Під колесом була прибита невелика металева пластинка з такою інформацією: "Колесо з чумацького воза. Змайстроване приблизно 1850-го року".

Пам'ятаю, я вдався до арифметики і просто зойкнув від результату: тому колесу сповнилося вже 80 років! По яких дорогах воно тільки не котилося, в скількох краях побувало! Скільки б від нього довідався, якби воно вміло говорити! Скількох чумаків воно знало і скільки соли привезло з Криму! І тепер ось воно сиротило на стіні кузні як останній свідок далеких чумацьких бравад і нагадувало нащадкам, що були колись на цій землі люди.

Приблизно в той самий час, коли дід Серафим "передав народові" свою олійницю, зник з кузні напис "Риндер і син". Зникло й чумацьке колесо. Вже не стояли біля неї свіжо висталені плуги та червоні букарі, а також широкий вибір лопат, вид, граблів. Захар ще продовжував вистукувати молотком по ковадлах, але без попереднього азарту й вогню. А восени 32-го року він потайки найняв вантажну машину, вночі скидав на неї свої пожитки й родину і кудись утік. В кузні ще поцокали пару місяців, загатили її всяким мотлохом, порвали міхи. В 1934-му році, вже без даху, обідрана й осамітнена, згвалтована й сплюндрована, стояла вона мовчазна, мертва, немов би ніколи й не дихала вогнем.

Пригадуючи свої дитинячі візити до Захарової кузні, я й не зчувся, як порівнявся з місцем, де вона колись стояла. Навіть і стін не лишилося. Лобода та будяки в людський ріст покрили всю місцину. Я зупинився і намагався відтворити кузню в пам'яті. Он там завжди чорніла велика купа вугілля, а он там висипали жужіль. Ось тут стояла конов'язь...

Я стояв і пригадував Захарову кузню як щось живе, як щось невіддільне від мого дитинства. Усвідомивши, що вона навіки канула, я відчув, як в душі моїй осів безмежний сум.

Все йде, все минає...

Не дивлячись на хаос і загальне падіння 33-го року, цвинтар у Вишнівському і надалі залишався досить впорядкованим місцем. Його загальний вигляд ніби свідчив, що не зважаючи ні на що, у Вишнівському принаймні вміли шанувати мертвих. Кладовище було велике, з усіх сторін обнесене цегляним му-

ром. Біля в'їзної брами стояла невелика церква з однією банею. Вона була найстарішим молитовним храмом у місті.

Як я довідався пізніше, цю церкву на початку двадцятих років перебрала УАПЦ. Її настоятелем був отець Андрій. На його відправі Великодньої Служби Божої весною 1929-го року був і я з матір'ю. Перед тим я кілька разів був на службах в соборі з тьотью Маланкою. Я хрестився, копіюючи дорослих, причащався і деколи пробував слухати протоєрея Василя, але нічого не розумів. Народу в соборі завжди було повно.

Отця Андрія я розумів краще, бо він правив і говорив по-нашому. Богомільців, правда, не було багато, так душ зо двісті. І хор був менший, ніж в соборі, і підсвічників було менше, і дзвони не були такі малиново-переливчаті, як в соборі. Величезна більшість православного люду у Вишнівському ходила до собору, яким відала Російська Православна Церква. Щодо тата, то він чомусь не ходив ні до якої.

В 1930-му році отця Андрія арештували, а на церкву повісили замок. В соборі ж продовжували правити аж до кінця 1932-го року, а потім і його закрили. Протоєрея Василя довгенько не чіпали. Якийсь час він тягав по вулицях тачку, складаючи на неї мізерні подачки прихожан — окрайці хліба, городину тощо. А потім і він зник.

Я пройшов крізь браму й зупинився. Церква тепер виглядала кістяком. На міцних кам'яних стінах ще спочивали поперечні балки з прикріпленими до них кроквами, але всю бляху було вже здерто. Єдина баня стреміла тепер гола, як недоплетений цибулеобразний кошик. Двері теж зняли, і крізь широкий одвірок виднілися на підлозі побиті підсвічники, рештки ікон, уламки пластирю. Лише міцні, широкі стіни не піддавалися ні часові, ні погоді, ні людам.

На цвинтарі де-не-де купками росли акації. Акація — виюткове дерево, і в наших краях воно було густо присутнім. Взимку воно виглядає дуже непривітним, ніби перед тобою не живе дерево, а рештки давно всохлого стовбура. Воно зодягається в зелень пізніше від інших дерев. Та коли вже зацвіте й вибуває — який аромат, який парфум розстеляється довкруги! Розселившись на цвинтарі поодинокі й гуртами, своїм густим гіллям акації немов би прикривали й стерегли думи-мрії тих, що відійшли. Своїм безупинним шелестом вони наче б переказували тим, що спочивали у їхнього підніжжя, все те, що коїлося, що відбувалося на цьому білому, невгамованому світі.

Кількоро зрілих акацій також коливалися в місці, де були поховані дід Серафим, бабуня Клавдія, дід Макар, тато й тьотя Маланка. Батька ховали в травні 1935-го року. Пішов на працю здоровий як дуб і... не повернувся. В обідню перекуску він сів з двома колегами під штапелем випаленої цегли. З іншого боку

водій розвертав свого "ЗИСа", з необережності уперся козубом у штапель, і гора цегли завалилася на тата і його друзів. З розколеним черепом тато помер на місці. Його друзі відпекалися поломаними руками, ногами й ребрами, але обоє вижили після довшого лікування.

Батька хоронив завод. Його труну несли під звуки жалобного маршу заводської духової оркестри. Вся глибина трагедії до мене не доходила. Я йшов слідом за труною і сприймав цю процесію як спектакль, який до мене особисто не мав ніякого відношення. Мій менший брат переймався ще менше. Лише мати, вся почорніла й змарніла, деколи витирала сльози хусткою, але не голосила.

Біля могили прсмовляв якийсь заводський начальник, називав батька "зразковим робітником", "будівником нового життя". Я слухав, але йняти віри тим словам ніяк не хотів. Мій батько, скільки я його знав, завжди поведився якось непевно, немов би від чогось утівав, чогось боявся. Я ніяк не міг уявити його "зразковим робітником" і "будівником нового життя".

Щойно опісля, виростаючи, я все більше й більше відчував біль і печаль з відсутности тата. Часто я думками біг назад, до минулих літ і бачив його, заклопотаного, боязливого, доброго. Чого саме він боявся? Що йому допікало? Чого його не любив дід Ковганюк? Чому так насмішливо про нього висловлювався Захар Риндер? Що він вчинив, чим прогрішився? Чи він просто був з лякливого роду?

Я сидів на витесаному камені під акацією і дивився на дерев'яний хрест. На прибитій до нього дощечці чорнів напис: "К. С. Мартюк, 1891-1935". Трохи далі була могила діда Серафима і майже поруч — діда Макара. Двоє людей лежали поруч. В житті вони навіть не спромоглися породичатися, хоча їхні діти поєдналися і передали їхню кров мені. І ось я, що тепер ніс в собі якусь долю їхніх своєрідностей, характерів, рис, звичок і суміш їхньої крові, мусів своїм еством єднати їх. Єднати двох різних людей, які за життя навіть не вважали за потрібне хоч раз зійтися, познайомитися, стати пліч-о-пліч в сватівській солідарності.

Обоє вони тяжко працювали, наживали добро, доробилися чималих маєтностей, і ні той, ні другий не залишили по собі ані найменшої духової скалки. Були, жили, відійшли — і ніякого сліду.

Чи це були незграбні дорікання з мого боку, чи претенсійні хлоп'ячі роздуми, але й щирого співчуття до них я теж не міг позбутися, особливо до діда Серафима. Така міцна, колись заможна родина — дід, бабуня, трое синів, донька — і протягом яких семидесяти років від неї не залишилося ні душі. Два покоління як не було. А третє — я й Льоська — що нас чекає?

До якої межі нам вдасться донести на своїх плечах вантаж роду?

Тяжко без батька в такий юний вік. Але не мені одному. Якраз шаліли "ежовські рукавиці", в нічні години по місту гасав "чорний ворон", і щоденно, без ніякого сліду назавжди зникали батьки моїх ровесників. Кожного дня деякі з них приходили в школу заплаканими, а деякі взагалі більше не приходили.

Я сидів на витесаному камені й думав: забрали батьків, а сини їхні навіть не знають тепер, в яку сторону світу повернутися, щоб хоч уявно сказати пару слів дорогій людині. Майже біля мене вирисовувався з землі злегка зарослий надгробок мого батька, і я усвідомлював, що в цьому відношенні я був щасливіший від багатьох моїх ровесників, бо принаймні знав, як і де мій батько помер і де спочивають його рештки.

Все йде, все минає.

УЛЬКА ПЕТЬОВАНА

Звідтоді як в 1934-му році місто втратило свої багатющі луки за Шуською, власники корів і кіз організували череди і найняли пастухів. Всю свійську скотину тепер пасли в степу за залізницею. Пішла до череди й наша Манька, яка своїм молоком вносила солідну пайку до нашого родинного бюджету.

Але в південному степу паші достатньо лише раннім літом. А далі, від безнастанного соняшного пражання, вся трава в'янула й вигоряла і свіжа зеленявість з'являлася знову на короткий час лише осінню, коли наставали дощі. Влітку череди йшли не на пашу, а на таку голодну прогулянку.

Надої впали, боки в Маньки майже злиплися. Просто боляче було дивитися на виголожену, знемсжену худобину. Тільки й ласувала корова їжою, коли верталася вечором — тьотя Маланка завжди мала для неї десь наскубаний міх трави й запарку.

Під кінець літа тьотя Маланка сказала, що пастиме корову сама. Кожного ранку, розпродавши молоко на базарі, вона на налігачі вела Маньку за місто. Самітню корову напасеш скорше, ніж череду, бо її можна пускати на клапті, де гурт худоби обов'язково зробить шкоду. Вона пасла її між огородами, понад межами, вздовж річки.

А наступного року, після смерті батька, тьотя Маланка занедужала і злягла в ліжку. В журбі за братом і, мабуть, з усвідомлення, що з такої колись великої і домовитої родини вона залишилась одна як палець, вона чахнула на наших очах. В січні 1936-го року відійшла в кращі світи також і вона. І коли її хоронили, я плакав ридма. Чомусь мені було її шкода багато більше, ніж власного батька.

Коли тьотя Маланка занедужала, мати категорично сказала мені й братові, що від нині благополуччя корови стає нашим обов'язком. Мені тоді було дванадцять з половиною років, а Льосці сповнювалося одинадцять. Щодо нахилів і вподобань мій менший брат був цілковитою мені протилежністю. Фільми й література його ані трішки не цікавили, не мав він ніякого замилювання й до музики. Його єдиною пристрастю були голуби. Влітку і взимку в гурті ровесників він підкидав голубів, підсвистував і гасав по вулицях з задертою вгору головою, щоб не втратити з зору своїх любимців.

Через те, що він ніколи не бачив, куди саме несли його ноги, він кілька разів розбив лоба, зачепився щогою за цвях в паркані і взагалі був вкритий меншими й більшими шрамами від голови до п'ят. Ми домовилися, що я пастиму корову зранку, а він після обіду. Мої інтереси в кінобудці від нового укладу зовсім не страждали.

На перших порах мій пастухівський обов'язок зовсім мене не бентежив. Я гнав корову на випас, коли ще всі спали і, опипившись за містом, десь знаходив ласий кутик, пускав Маньку, простилав прихоплений лах, лягав і куняв. Потім спроваджував корову до інших місць і, прилігши, читав якийсь роман. А там дивись — сонце до зеніту добирається, а згодом пасажирський поїзд на Херсон обізветься біля семафору. Пора вертатися додому. Час минав швидко.

Наступного року, ведучи корову по вулиці, я злегка ніяковів, коли зустрічався із знайомими школярами, особливо дівчатами. А в 1937-му році пастухівська професія стала моїм бичем — я страшенно соромився, ніяковів і просто не знав куди подітися, коли назустріч ішов хтось, кого я знав. Доводилося вдаватися до далеких обходів різними вуличками.

Цього тягару сором'язности позбувся я в грудні того ж року, і позбувся досить легко. Восени того року я пішов до 8-ої кляси, почав напросовувати штани, начесувати чуба, слідкувати за нігтями і уважніше приглядатися до ровесниць в школі.

В юнацькі роки наші смаки і вподобання змінюються з метеорною швидкістю, бо з такою ж швидкістю змінюється наша фізична й психологічна структура. Ось була у нас така школярка, з паралельної кляси "Б", називалася Улья Петльована. Таке було непомітне дівча, плаксиве, вредне, з вічними претенсіями, жалями й наріканнями до всіх і вся. Її батько працював черговим на станції. Був одним з тих, що носили червоні кашкети та зустрічали й проводжали поїзди. І жили вони в побутовому крилі станційної будівлі.

Отакою рюмсою, плаксою залишалася вона аж до сьомої кляси. Її дражнили "коза", і я не пригадував випадку, щоб при згадці про неї хтось назвав її властивим іменем — Уля чи Улья-ка.

І раптом як в казці "коза" перевтілилася в досить пристійну дівчину. Личко її трохи витягнулося, очі побільшали, волосся посвітлішало, стало льонового кольору. Вся вона стала гнучкою, поставною, фігуристою. Замість минулих прискіпувань і дорікань з неї тепер струменем били винахідливість, дотепність і гумор. І на перервах я все частіше й частіше почав зиркати в її бік.

Під кінець листопаду земля засріблила заморозками, а внедовзі, в тихе надвечір'я пішов пухкий, лапатий сніг. За яких три

години все місто опинилося під білою пеленою. Остання лекція в школі кінчалася пізно, десь під восьму годину. З гамором і безудержною радістю, що її завжди зроджує перший сніг, ми висипали на вулицю. Чар нашої зими ще полягає в тому, що вона завжди приходить у тихий, сонний вечір. Безшумно опадає сніг, стоять застигли дерева, незрівняна свіжість довкруги, пухкий підстил під ногами і, напрочуд, дуже тепло. Так і хочеться виставити обличчя до цілющих дотиків холодних сніжинок, що лівиво осідають з висот. І коли життя твоє ще й п'ятнадцяти обертів не встигло зробити навколо сонця, і коли на очах твоїх світ наново зодягається в чисту, білу сорочку, то в душі м'яким передзвоном озивається поклик до чогось чарівного, ще незбагненого.

Боротьба в сніжки почалася стихійно. Пучки снігу полетіли на всі боки, в кожную постать. Кілька разів я вганявся між дівочий гурт і шугав очима за Ульякою, але її ніде не було видно. Я кидав сніжку навмання в дівочий вереск і швидко ліпив нову в надії, що цього разу знайду її і сипну холодного снігу за комір.

Дівчат було багато, всі верещали й кричали, але Ульяки не було. Захеканий і дещо розчарований, я підібрав книжки і рушив до "Кристалу", щоб ще встигнути на останній сеанс та почути новини від Мики і його помічника. Осковзуючись на свіжому сніговому настилі, я швидко крокував по хіднику. Спереду, в світлі ліхтаря, замаєчила дівоча постать, і я з розгону порівнявся з нею. Це була Ульяка. Я ледве не шарахнувся вбік від несподіванки. Хоча ми восьмий рік ходили до тієї самої школи, я ніколи з нею не говорив. Тепер же уста мої зціпило, всі думки розлетілися геть. Порівнявшись з нею, більше інстинктивно, ніж з наміру, я стишив хід. Натужуючи мізок, я шукав хоч одне слово, щоб почати розмову, але в голові гуло, як в порожньому чавуні — ні слова в ній, ні навіть півслова.

Ситуацію врятувала вона. Якось вільно й легко вона сказала:

— Це ти, Мартюк? Поспішаєш, мабуть, до "Кристалу"? І коли ти тільки виконуєш домашні завдання?

— Тоді, коли й ти, — дещо різко відповів я, відчуваючи, як слова дряпали моє горло, таким сухим воно було. — Завтра матиму досить часу до обіду...

— Припустимо, що зараз ти встигаєш, — провадила вона тим самим легким тоном. — А от весною, та й ще недавно, я на правду дивувалася, чи ти колинебудь заглядаєш в підручники. До обіду пасеш корову, після обіду в школі, а після школи — в "Кристал". Ти, мабуть, дуже здібний...

Мені вчувалася в її тоні іронія, насмішка, особливо в словах "дуже здібний". І це мене сердило.

— Виходить, — продовжувала вона, — що ти і пастух, і школяр, і механік. Як кажуть, токар, пекар і аптекар...

— Ну, ти це покинь, — випалив я. — Ніяким пастухом я не є.

— Тю на тебе! — Скільки разів я бачила з вікна, як ти вів корову на пашу поза залізницю. Описати, може, вигляд вашої корови?

Мое юнацьке сприймання й розуміння підказувало мені, що пастух — це така ж упосліджена професія, як і "колгоспник", та що бути пастухом означало бути на самому споді суспільства. Ображений, я заповзятливо перечив, що ніякої корови я ніколи не пас.

Улька забігла наперед, обернулася до мене й загородила дорогу.

— Ти що, ображаєшся може, чи що? — спитала вона із щирою курйозністю. — Соромишся? Направду соромишся? Але чому? Адже пасеш ти свою корову, не чийсь? І, мабуть, в нагороду п'єш досхочу молоко та їси сметану?

Здивований і ошелешений, я мовчав.

— Але ж і дивак ти! Господи, якщо б у нас була корова, або коза, або хоча б порося! Та я б водила їх по всьому місту на показ, як ота чеховська дама свою собачку. Йібо, водила б!..

В її голосі вичувався жаль, навіть біль з того, що вона такої можливості не мала, бо ніякої худоби на станції, навіть аби й хотів, не можна було тримати. І те, що з усіх людей саме вона, Улька, не тільки не насміхалася з моєї пастухівської ситуації, а й ніби щиро заздрила всім власникам свійської скотини, враз зміло геть мою соромливість і ніяковість.

Справді, чому соромитися? Адже Улька казала правду: багато городян, включно з моїми ровесниками, вважали б великою честю гнати в теперішні часи на пашу власну корову. І за це відкриття й умотивування я був Ульці безмежно вдячний. Наступної весни свою роль пастуха я вже грав відкрито, маршуючи з Манькою по вулицях з високо піднятою головою.

Падав пухкий, мерехтливий сніг. Я і Улька йшли поруч, любуючись біля ліхтарів крупними сріблистими цятками, які як легкі монети плавно осідали вниз на хідник. На розі, де наші стежки розходилися — йї іти до станції, а мені завертати до "Кристалу" — весь палаючи і задихаючись у внутрішній боротьбі, я все ж таки звільнився від ментальних гальм і ледь чутно мовив:

— Хочеш, щоб затоваришував тобі до станції?

Півусміх застиг на її обличчі. Повернувши до мене свою злегка схилену на плече голову і додавши до своєї усмішки дрібку лукавості, вона спитала:

— Іншими словами, ти хочеш провести мене додому?

Таж певно, що слово "провести" тут найкраще підходило, але мені воно видавалося занадто солідним і зобов'язуючим, символом дорослого світу. Воно мене чомусь прилякувало, і я просто не відважувався його вимовити. Я лише згідливо кивнув головою, не дивлячись на неї, і відчув, як трепетний сигнал за-лоскотав в душі.

— Якщо так, то давай іти парою, — сказала вона тоном, в якому вичувалася зрілість, і взяла мене під руку.

Її туге стегно діткнулося до моєї ноги, і хвилююча радість загомоніла у всьому моєму естві. Враз сто пісень і сто гам спле-лися в потужну симфонію і своїм звучанням наповнили мої ву-ха й груди. Вона помітила моє хвилювання.

— Ти що, ніколи не ходив з дівчиною під руку?

— Ніколи...

— І не цілувався?

— Ні...

Я відповідав глухим, пересохлим голосом, немов би перед цим мене роззброїли пришпилювальним фактом і мені не було що відповідати. Я думав, що вона розсміється, почне кепкувати з моєї зелені і недосвідчености. І як же я зрадив, коли Улька, зідхнувши й посерйознівши, з таким вимовним жалем призна-лася:

— Мене теж ще ніхто не цілував...

Її відвертість звучала, як підбадьорення. Усвідомивши, що в аморних справах обоє ми були початківцями, телятами, я по-смілів і своїм ліктем притиснув її руку до свого боку. Гарячко-во я шукав відповіді на все зростаючу низку питань. Що роби-ти далі? Обняти її? Спробувати поцілувати? І чи її відвертість щодо поцілунків не була промовистим запрошенням?

Мимо нас шмигали авта, по хідниках спішили люди. Ми йшли під руки і — диво! — ніхто на нас не звертав уваги, не-наче всі прохожі вже бачили нас разом безліч разів і давно звикли до ще однієї молодої пари. Властиво, цей момент мене найбільше тоді здивував. Адже я й досі рахую себе малюком, неповноцінним, жовторотом. А диви, люди дивляться на нас як на дорослих і в нашій прогулянці під руку не вбачають нічого надзвичайного. Виходить — прощай, юносте! І водночас чолом тобі, тривожна і загадкова молодосте! Чолом твоїм першим по-дыхам, в яких не тільки відкриваються всі таємниці життя, а й лягає на плечі неприємна відповідальність за всі вчинки. Цей пе-рехід межі і радував мене, і пригнічував.

Ліниво плентаючись, немов би навмисне віддаляючи хвили-ну розставання, ми вкінці дібралися до станційної площі, осві-ченої ліхтарями і захаращеної возами й вантажними машинами. Випряжені й укриті товстими попонами, бідові коні жваво ниш-порили мордами в скринях возів і щось хрумкотіли.

Ми зупинилися біля одного воза, і я взяв Ульякину руку в свої. Пам'ятаю, я щось розказував їй про відому кіноактрису, ходову історію, почату в кінопрокатній конторі в Маріюполі, але розказував не зв'язно, бо мене вибивала з колії гаряч її долоні — вона просто пашила. Якимось я вже згріб до купи всю свою відвагу, притулився до неї і сковзнувся своєю щокою по її гарячому обличчі. Її уста несміливо торкалися моєї щоки, але наблизитися до них своїми я ніяк не відважився. Так я й не поцілував її, більш усього через те, що боявся показатися їй незграбним і неотесаним.

Я ще стиснув її руку на прощання, круто повернувся і без слова рушив додому. До "Кристалу" мене вже не тягнуло. Зойкали на станції паротяги, цокотіли колеса. Тяжко чмихаючи, набираючи розгону, вони втікали із своєю тяжкою ношею кудись на Херсон, або на Донбас.

Я вслухався в колісний передзвін і було мені радісно, радісно. Ступаючи по м'якому снігу, я прирікав, що наступного разу обов'язково пригорну Ульяку по-справжньому і, що б там не було, поцілую. Чомусь у мене не було найменшого сумніву, що це мені вдасться.

Мрії-надії...

Наступного дня на великій перерві я завважив на шкільному подвір'ї директора клубу, Петра Матвійовича. Він підійшов до мене і мовив майже на ходу:

— Ну, Мишко, знову маєш шанс забити ведмедя, — ця фраза з відомого фільму "Шукачі щастя" була в ті часи дуже популярна. — Сьогодні в клубі збори, а опісля фільм-приманка. Прийди, займись апаратом, "п'ятьорка" гарантована...

Прямо з школи я майнув до кінобудки, не сказавши Ульяці й слова. Протягом шкільного дня я бачив її лише раз, на одній з перерв. Наші погляди сплелися, і, як небезпечні змовники, ми тільки злегка кивнули головами, ніхто нічого й не помітив. А далі була неділя — вихідний день. А після того Ульяка не прийшла до школи. Щойно під кінець тижня я довідався, що вона захворіла, лежить в ліжку з високою температурою. Потім пішла чутка, що її поклали в лікарню з гострою формою плевриту.

Так наступив 1938-ий рік, минули зимові вакації, знову почалася школа, але Уля не появлялася. Тепер в думках я називав її лише "Улею", чомусь гаряче вірячи, що це ніжне перетілення "Ульки" в "Улю" обов'язково пришвидчить її одужання. Ніщо мене не цікавило, ні друзі, ні "Кристал", ні лекції, ні книжки. Все моє мислення було пройняте тільки нею, Улею. У снах я скрикував, прокидався. Приходила мати, клала долоню на мого лоба, допитувалася, чи я не хворий. Все частіше вона турбувалася, що я марнів, худів і, зрозуміло, з усіма материнськими хитрощами хотіла дізнатися про причину моїх вимов-

них страждань. Батьки дуже швидко забувають свої юні роки...

Наприкінці лютого Улю виписали з лікарні, і вона тепер поправлялася вдома. Подруги провідували її, і на перервах я чатував як пес, щоб почути хоч слово про неї. Запитати відвідувачів відкрито — у ті часи такий крок чомусь вважався дикунським, дивовижним.

Щодня йдучи до школи, я лелівав думку, що нарешті побачу її сьогодні. Але минали дні, проходили тижні — вона не показувалася. Щогірше, одужавши від плевриту, вона злягла наново під ударом малярії. Розказували в школі, що кожного дня о другій годині недуга, як кат, пригортала її в свої холодні обійми. Їй ставало холодно, вона починала тремтіти, на неї кидали накривала й подушки, але нічого не допомагало. Недуга витрушувала з неї всю душу, а потім відступала, залишаючи її, вичерпану й знеможену, до другої години наступного дня.

Щойно у квітні їй дещо покращало. Недуга почала навідуватися що-другого дня, а згодом — що-третього. В останніх днях квітня її вже виводили на короткі прогулянки і мені розказували, що бачили її, худу й змарнілу, на пероні. Та скільки разів я не бігав на станцію, зустрітися з нею не вдавалося.

Тут мені пригадалися її слова, що вона часто бачила мене з вікна, коли я гнав корову на пашу. Хоча ще була рання весна і в глибших ярках та ямах ще вилежувався брудний сніг, я почав виводити Маньку за залізницю, сподіваючись, що Уля побачить мене і, може, вийде.

Вже кілька разів я промаршував разом з коровою повз станцію, крадькома поглядаючи на вікна Уліної квартири, але у відповідь — лише байдужі, холодні квадрати прозорого скла, немов би вся станційна будівля була мертвою. Щойно пізніше, аж влітку, я довідався, що Улі взагалі не було вдома і вся ця моя математика була даремною витратою сил. Разом з матір'ю вона в той час перебувала в одному санаторії біля Одеси.

Я раптом почав писати вірші, присвячуючи їх Улі, але в них не вдавалося викласти всі мої почуття. Тоді я став писати довгі листи до неї, признаючись у великому коханні, але жадного не відіслав, все мені видавалося, що в звичайній розмові з нею я б виклав свою любов краще і повніше.

Зустрівся я з нею аж під кінець літа. Вона цілковито одужала, пробувала здати іспити восени, але невдало. Її залишили у 8-ій клясі на другий рік, і вона дуже плакала, коли ми зустрілися. Було не до почуттів. Опісля її й мої стежки не раз схрещувалися, але романсу, "великого кохання" між нами так і не вийшло. Недарма кажуть, що перша любов пам'ятна не так цвітінням, як болем серця.

Мрії-надії...

Т А Є М Н И Ч И Й П А С А Ж И Р

Над Вишнівським плив щедрий на погоду червень. Була неділя, вільний, не-шкільний день. Щойно зійшло сонце, коли я випровадив Маньку поза залізницю і пустив самопасом вздовж насипу, де завжди росла густіша й сочніша трава. Пасту скотину понад залізницею заборонялося, але я ризикував. Сам я отаборився біля копиці дерев'яних щитів, які з відходом снігів знімали і складали у височенькі штапелі вздовж колії. В минулі рази я зняв зверху два щита, прилаштував їх похило до купи, і вийшов такий курінь, де можна було сховатися від сонця і від мги.

Присівши, я зосередився на станції. Ця місцина зформувалася досить пологим горбом, і тому щити взимку тут ставили на порядній відстані від залізниці — десь так метрів чотириста. Звідси станцію Пугаловську було видно як на долоні. Коли прибували пасажирські й робочі поїзди, то вони собою затуляли весь станційний фронтон, і я не знав, що там діялося на пероні. А коли відходили, то ніби завіси на сцені роз'їжджалися, відкриваючи знайомий вид: палісадники на обох крилах станції, перон, широкі зелені двері до почекальні, вікна другого поверху. Своєю дієвою стороною станція була обернута в степ, до мене, і з мого усидженого місця я навіть міг розпізнавати деяких чергових, а серед них і Уліного батька. І якщо б на перон вийшла й вона сама, то я б упізнав її миттю.

Тут і там на станційних коліях стояли валки вагонів. Деколи їх штовхав, або тягнув за собою маневровий "куцак", часдо-часу прорізаючи тишу своїм писком. Скільки разів я вже бачив станцію із цієї сторони, але наситити свій зір її відкритою душею і її життєвою бадьорістю ніяк не міг. Мої очі ніколи не втомлювалися від спостереження її пульсуючих вен.

Біля семафору двічі скрикнув паротяг марки "Су", і ще заки я повернувся до нього, я вже знав, що цей товарний потяг зупиниться на Пугалівській. Ті, що пролітали "з ходу", тобто не зупиняючись, на в'їзді давали такий протяжний різкий гудок, мовляв: розступися і дай дорогу. Сигналізуючи двома короткими гудками, машиніст повідомляв, що він вже зауважив червоний прапорець чергового і починав налягати на гальма.

Цей поїзд, який нічим не різнився від інших товарних поїздів, вкотився на станцію із сторони Донбасу. Коли він зу-

пинився, то з тамбурів напевно позлазили кондуктори та інші члени поїздної бригади. Всі вони злізли із сторони станції і їх не бачив, хіба лише їхні ноги, що мерехтіли поміж колесами.

Раптом в одному критому пульмані з'їхала вбік половина дверей і відкрила чорну пащу цього вагона-велетня. Потім в одвірку з'явилася постать чоловіка, який, як мені здавалося, щось тримав у руці. Він уважно оглянув степ, згодом сів на підлогу, звисивши з вагону ноги, і вкінці, з помітним зусиллям і обережністю, опустився на землю. Я не відривав від нього очей.

Переступаючи через рейки, таким неквапним кроком чоловік ішов в моєму напрямі. Раз чи двічі він оглянувся на вагони, а коли дійшов до крутого зрізу станційного майдану, де влжаний жужіль похило втікав вділ, до трави, він обережно ступив вниз, тоді ще нижче, аж поки не зійшов на траву. Не було ніякого сумніву — він прямував до мене.

Чим ближче він підходив, тим виразнішим ставав одяг на ньому. брунатний портфель в руці і сіра кепка на голові. Хоч було жарко, він був зодягнутий в чорне, вже добре приношене, демисезонне пальто, яке було на нього завеликувате.

Це був 1938-ий рік, мені ось-ось мала сповнитися п'ятнадцять. Я не то, щоб злякався, але така очікувальна осторога захолола в душі. Коли між ним і мною залишалося не більше десяти кроків, я точно бачив, що він чорнявий, пару днів неголений, з таким вогнистим, пронизливим поглядом. Підійшовши до штапеля, він усміхнувся одними очима й привітався:

— Здоров, парубче!

— Драстуйте... — з великим зусиллям вичавив я, відчуваючи, як коливався мій голос від хвилювання.

Усмішка з його очей розпливлася по всьому обличчю.

— Боїшся незнайомих людей? Надаремно. Я чоловік смирний. А що приїхав "зайцем", так тепер багато порядних людей інакше й не їздять. Не бійся, хлопче, ворогом тобі я не буду. А знаєш чому? Бо мені зараз потрібні друзі, — при цих словах усмішка розвинулася в легенький смішок. — Можна присісти?

Не чекаючи мого дозволу, він кинув портфель на зів'ялу траву і присів в тіні штапелю. Дістав з кишені пальта брудну вату хустину, зняв з голсви кепку і зайозив нею по спітнілому лобі. Тут мені кинулося в очі, що майже від лівої скроні і до перенісся, трішки нижче лінії, від якої росло волосся, його лоб був проораний глибоким шрамом. Коли він знову накинув кепку на голсву, шрам зник.

На вигляд було йому десь років 45, середнього росту, худорлявий. І було видно, що був він сильно виснажений.

Коли він сів, то пола його пальта відкинулася, і я вгледів, що права штанина над коліном була заплямлена запеклою

кров'ю. Ось чому, подумав я, він ішов таким тихим, кволим і обережним кроком.

— Ти з Вишнівського? — озвався він, коли зовсім віддихався і розстебнув ковнір на сорочці.

— Так...

— Давно живеш тут?

— Від народження.

Незнайомець пильніше подивився на мене, ловлячи мої очі. Його власні очі були великі, чорні. Разом із шрамом на лобі вони випромінювали силу волі й рішучість. І я чомусь намагався уникнути їхньої пронизливості.

— А звати тебе як? — в його голосі звучала й звичайна цікавість, і вимога.

— Михайло...

— А прізвище?

— Мартюк.

Від мене не сховалося те, що коли я вимовив своє прізвище, чорні, волохаті брови над його очима плигнули на лоба.

— Мартюк? Он як! — не пробував він хватити свого здивування. — А діда твого як звали? Порфирій, Серафим чи Гнат?

Порфирій і Гнат Мартюки були рідні брати діда Серафима. Гнат помер в 1934-му році, а Порфирій ще промишляв в живих. Обох їх я знав дуже мало, бо для мене вони вже були далекі родичі, третє коліно.

— Серафим, — відповів я.

— Ну от, парубче, доходимо до істини. Тепер, хоч приблизно, я можу вгадати, як називається твій батько. Дивись: або Олексій, або Кирило, або Трохим. Ну, підкажи мені нарешті!

— Кирило...

Незнайомець різко подався спиною до штапеля, неначе почув найнеприємнішу річ, заплющив очі і завмер. Рум'янець з його обличчя зник, воно поблідло й витягнулося. І лише пересмикування горла при ковтанні слини свідчило, що він живий і здоровий, лише дещо заскочений.

Було ясніше ясного, що батька мого він знав. І так, як і дід Ковганюк, як Захар Риндер та інші, він теж відчував до нього неприхильність і, може, навіть ненависть. Тепер я був певний, що мій батько носив на душі тяжкий гріх. Він напевно вчинив щось брудне, низьке, безличне. Не знаючи, в чому саме полягала його вина, я, тим не менше, теж починав чути ся винним.

Не розплющуючи очей, незнайомець сухим, монотонним голосом спитав:

— А що ж поробляє твій родитель тепер?

— Нема його... Помер в 1935-му році в час випадку на цегельні.

Чоловік рвучко відлучився від штапеля і подався всім тубою до мене:

— Кирила вже нема?

Я коротко розповів, якою смертю помер тато. Він слухав уважно, і я завважив, що холоднеча в його очах поволі відступала вглиб, даючи місце теплим, співчутливим струменям.

Відповідаючи на його численні питання, я в той самий час намагався настроїти себе на відповідну сміливість і запитати його: хто він і звідки прибув? Та коли нагода для такого запиту поставала, сміливість в мені розвіювалася і я, в досаді і соромі, опускав очі долу.

— Це ти зробив оцю халабуду? — тикнув він пальцем на мій курінь. — Можна мені трішки спочити?

Я згідливо кивнув головою і поглянув на сонце — пора рушати до хати.

— А води в тебе немає?

— Нема. Але тут криниця недалеко...

Я знайшов в торбі пляшку, півлітру, в якій ранком прихоплював молоко з дому, і мерщій подався до криниці. Повернувшись, я застав його в курені. Він лежав навznak, ногами до отвору. Підвівшись на ліктях, а потім сівши, він відібрав пляшку і як встромив гирличко в уста, то не відірвався, поки не загірготіли останні бульки. Витер уста рукавом, повернув пляшку мені й попросив:

— Набери ще раз.

Час ішов. Напашена корова стояла біля сусіднього штапеля, жваво відганяла мух хвостом і чухалася об стрижені щитів. Пора рушати додому.

Незнайомець поставив пляшку поруч себе й сказав:

— В біді я, хлопче. У великій, великій біді...

Говорив рівно, по-діловому, без театральности, хоча в голосі вловлювалася печаль.

— Ти напевно згоряєш з цікавості дізнатися, хто я і звідки знаю твого діда й батька. Але це довга історія. Мені зараз, хлопче, поміч потрібна. Ти що, на обід ідеш? А після обіду як? Знову виженеш корову сюди?

— Брат мій пасе після обіду.

— А ти не міг би сьогодні, га?

Це прохання збило мене з пантелику. Вся ця історія починала мене непокоїти.

— Мені, Михайле, до зарізу потрібні йод, бинт і вата. Не знайдеться у тебе дома такого товару? Я заплачу...

— Вата є, а щодо йоду й бинта, то не знаю...

— Уваж мені, купи ці речі в аптеці. Адже є аптека у Вишнівському?

— Аж дві. Але одна, мабуть, закрита, бо сьогодні неділя. А втім, не знаю. У нас в неділю рідко який магазин не торгує.

Він відкрив свій брунатний, весь пошкрябаний портфель і почав у ньому шпортатися. Разом з ним в портфель заглянуло й сонце. Несподівано в портфелі щось блиснуло й згасло. Мені видалося, що то дуло сріблястого нагана поцілувалося із соняшним променем. Зрештою, я не був певний. Може моя уява аж занадто була розгарячена.

Поволі в мою душу вповзало роздвоєння. Своєю відвертістю й довір'ям до мене незнайомиць, безсумнівно, подобався мені. Я відчував до нього стихійну симпатію. З іншого боку — запекла кров на штанині, наган в портфелі, неголений, приїхав "зайцем". Все це складалося в досить підозрілу величину. Знову ж, все свідчило, що він — вишнівець, але міста чомусь уникав, потайки вийшов із станції, ховається під щитами...

Над ними плив 1938-ий рік. В газетах, у фільмах, в романах — скрізь одна і та сама тема: шпигуни, шкідники, диверсанти, вороги народу. Термін "вороги народу" якось не сприйнявся в моїй свідомості, аж занадто він був загальниковий, туманний. Ніяк мені не вірилося, що батьки моїх ровесників, яких вже підібрав "чорний ворон", Шустай, Риндер, отець Андрій були ворогами народу.

Що інше — "шпигун", "шкідник", "диверсант". Тут уже сама назва визначала специфіку злочину, тут уже із одної назви віяло небезпекою, підступом, замахом на невинних...

Зляканий, спантеличений, роздвоєний, я шукав виходу із становища. "Він — небезпечний, підозрілий тип", шугало в моїй голові і підганяло до простої розв'язки: негайно ж податися до районного управління НКВД. Чи ж не те саме вдіяв Павлик Морозов супроти свого власного батька?

Незнайомиць знайшов те, що шукав — гроші. Він тикнув мені дві п'ятірки і, не відриваючи свого волевого погляду від мого обличчя, таким резонним, діловим тоном сказав:

— Значить так: купиш йоду, бинтів і вати. Тільки не купуй все в одній аптеці, краще навідайся в обое. І не забудь дістати для мене кілограм білого хліба й грамів триста ковбаси. Грошей вистачить. І гляди ж, нікому ні слова про нашу зустріч. Чуєш? Нікому, навіть матері своїй не кажи! Присягни собі, що вмієш дотримати таємницю. Тут теж, Михайле, треба таланту й витримки. Колись твій покійний батько... А втім, хай собі спокійно спочиває. Коли повернешся?

Знову мій батько. Чому він увірвав, не доказав до кінця? Що саме мій батько вчинив? Може, зрадив когось? Відмовився подати руку допоміж? Як мені тоді хотілося довідатися, але перепитувати я не осмілюся.

— Я повернуся о пів до третьої.

Проводячи корову на налігачі, я весь горів, як на вогні. В скронях, у грудях, у пальцях рук щось стугоніло і навіть тьмянило зір. В моїй кишені лежали десять карбованців під незнайомої, підозрілої людини. З душі просто виривався болючий крик: що робити?

Я майже біг підтюпцем. Що робити? Що р о б и т и ? ЩО РОБИТИ? Іти заявляти? А що ж ще? Але чому він вкінці приплив мого батька? Що він хотів сказати, на що саме натякав?

Не знаю, як би все обернулося, якщоб я лише резонував здогадами про свого батька. Та якраз в найвищу точку тієї кризи мені чомусь пригадався фільм Ігоря Савченка "Дума про козака Голоту". Знятий на київській кіностудії, він дуже кольоритно зображав події з громадянської війни на Україні. Героями фільму були двоє хлопчаків, які врятували життя раненого комісара. Ранений в бою, він якось доліз до хліва багатого селянина й заховався в сіні. Там його й знайшли хлопчаки, сини багатія. Комісар умовив їх допомогти йому харчами й ліками і все це справно оформив у велику таємницю, в таку гру, яка імпонувала малим братам.

Та якось вони проговорилися батькові, і той, по ходу фільму, будучи прихильником загону отамана Козолупа, миттю подався до його штабу заявляти. З Микою я крутив той фільм кільканадцять разів і кожного разу, коли доходило до цього місця, мене кидало як в лихоманці. Ранений в ноги комісар, цілковито залежний від доброї волі людей, ось-ось буде зраджений. Ось зараз прийдуть козолупівці, заберуть його і напевно розстріляють. Я нетерпеливо тупцював з ноги на ногу біля віконця від нетерпіння й переживань, спостерігаючи, як хлопчаки, дізнавшись про батьків намір, заповзялися перенести комісара в інше, безпечніше місце. І хоч я наперед вже знав, що це їм вдасться, я не заспокоювався поти, поки вони не скінчили всю операцію.

Хотів того Ігор Савченко, чи ні, але для глядача провідною ниткою в тому епізоді була не ліпша чи гірша ідеологія, а звичайна людяність, коли хлопчаки насамперед керувалися тим, що комісар був безпомічний. І глядача вони завойовували якраз отим людяним моментом.

Все. Рішено. Останні сумніви спурхнули геть з мізка. Безпомічної людини я теж не зраджу, хто б та людина не була. Ні і ні! Крапка!

Мати доїла корову прямо серед двору. Я попередив брата, що пастиму корову й після обіду, і він дуже зрадив. Моментально ж я шугнув до скрині, в якій мати тримала свої речі — сукні, блюзи, пальта та іншу, пересипану нафталіном, одержу. Колись я запримітив в ній кілька рульонів вати, яку колись купили на

підкладку на випадок шиття теплих піджаків чи ватників. Я вхопив один рульон і швидко заховав його в сінях між всяким домашнім причандаллям. І враз гайнув до міста, щоб купити йод, бинти й їстиво. Прибіг я назад, як мати цїдила молоко в хаті. Нічого з купленого я до хати не заніс, приткнув у дворі. Швидко перекусивши — куди там до їжі! — я зачекав, поки мати понесла молоко до погрібу. Скидав речі в торбу, підхопив Маньку за налігач і майже вибіг на вулицю.

З жадібністю корова уткнулася в траву, а я мерщій до штапеля. В курені — нікого. Лише стояла порожня пляшка та поволіла на землі влечана суха трава. Я кисло, кисло скривився. Ще ніколи мені не було так гірко, як того разу. Я почувався, немов би не я, а мене зрадили.

Тільки подумати! — озивалося плачем моє серце. Перемігши сумніви й існуючі тоді критерії оцінки незнайомої і підозрілої людини, я летів назад з таким хвилюючим, навіть романтичним почуттям. В моїй душі роїлося й розросталося вдоволення, що я, не зважаючи на приписи й існуючу атмосферу, усвідомлюючи небезпеку й ризико, протягав руку безпомічній людині. Та ба, незнайомиць мені не повірив, мабуть вичував зраду і задалегідь зник. Мене просто поривало на плач. І хоч гіркота поволі загніздювалася в моїй душі, думками я й далі витав біля нього, ранішнього гостя із станції. Хто він? Звідки прямує? Де і як поранив ногу? Втікав? Чи, може, зачепився за щось гостре, як чіплявся на поїзд? Чому боїться показатися у Вишнівському?

— Ну, як, все в порядку? — раптом почулося з-за штапеля.

Я безмежно зрадів. Передо мною стояв він, незнайомиць, в пальті, в кепці, з брунатним портфелем в руці. Стояв і посміхався.

— Думав, що я безслідно зник, побоявся довіритися тобі? Нічого подібного. Збридли мені лежати тут, то я поталапав он до тих кущів під горбом. Не було їх там колись, новий пейзаж з'явився...

"Стріляний горобець", подумав я собі, "обережністю не гербує". І цим він заїмпонував мені ще більше. Мені враз зробилося легко й радісно, що у випадку моєї зради його напевно не знайшли б.

Я підвівся і простягнув торбу до нього. В іншій руці я тримав два чи три карбованці, що залишилися від ним дорученої мені суми. Він взяв торбу, а долоню з грошима злегка відпихнув, сказавши:

— Візьми собі, купиш сітра чи морозива. Можеш тепер пильніше стерегти корову.

Я зрозумів, що свідків йому непотрібно, коли він буде промивати та перев'язувати рану. Ми домовилися, що я загляну сюди над вечір.

І я залишив його самого. Посуваючись вздовж залізниці слідом за Манькою, я в думках відтворював свої діалоги з незнайомцем і прийшов до висновку, що мого батька він не тільки знав, а й, мабуть, був причетний до його, невідомої мені, але болючої, неприємної таємниці. І я рішив, що б там не було, таки довідатися, хто він і звідки знає мого батька.

Вечоріло. Сонце з-поза насипу показувалося вже лише відсіченим червонястим горбком, немов би хтось вистромлював світло-тім'ясту лисину. Я завернув корову назад і жвавим кроком попрямував до куреня. Незнайомець курился. Він вже встиг поголитися, відсвіжитися.

— Живемо, брате, ось так! — бадьоро підсумував він і показав на правій руці великий палець. — І що б тепер зі мною не сталося, я ніколи не забуду юного Мишка Мартюка і його добрячу душу...

Він говорив з підсміхом, злегка глузував, але з його чорних очей лилася глибока вдячність. Такої теплоти й доброзичливості я ще не бачив в жадних інших очах.

На його прохання я поінформував його про години приходу й відходу пасажирських та товарних поїздів. Він навіть щось там зазначив олівцем на полях старої газети. І враз я відважився:

— Хто ви? Звідки ви знаєте мого тата? Чому його не любив дід Ковганюк і Захар Риндер?

На Пугаловську ввігнався ще один товарняк, заскреготіли гальма, зашипіли повітряні камери в системах Вестінггауза. Незнайомець відірвав свій погляд від станції, яка поволі зодягалася в сутінки, подивився на мене, довше чатував мій благальний вираз і сказав:

— Дивись сюди: не кажу тобі нічого про себе заради твого ж добра. Кажеш, тобі п'ятнадцять минає? Ого, хапають тепер і таких, ще й як! А от не знатимеш, з ким саме мав до діла, то не обтяжиш себе, якщо, не дай Боже, дійде до гіршого. Пам'ятай: ми не зустрічалися, ти мене ніколи не бачив. Ні слова нікому. Ні матері, ні братові, ні друзям, бо інакше в таку халепу потрапите... Зрозумів? А щодо твого батька, покійного Кирила Серафимовича, то не криюсь, я його знав, добре знав. Кажеш, непокоїть тебе, що деякі люди не шанували його? Ну, цим не журись. Людям, хлопче, догодити тяжко, та ще в наші часи. Грішний він був, чи праведний, але він був твій батько. І кому, кому, а тобі зневажати його пам'ять ніяк не випадає. Добрі батьки, чи погані, в твоєму віці треба більше думати за самого себе, яким ти є, стаєш, чи станеш...

Сонце остаточно щезло за залізницею. Він протягнув мені свою шорстку долоню, і міцним рукостиском, мовчки ми розсталися. Ведучи Маньку на налігачі, я не оглядався, а тільки ковтав печаль, яка раптом охопила мене з усіх сторін. Так і залишився він для мене "таємничим пасажиром". Не раз, було, я пробував вгадати ціль його тодішньої подорожі, знову й знову дивуючись, що саме пригнало його в наші місця з закривавленою ногою. І де саме він мешкав? Чи мав працю? І чи була в нього сім'я, чи отак все життя він самотньо мандрував по землі, на якій, як виходило, для нього не було місця?

Про ту пригоду я ніколи нікому не сказав і слова. Частинно із страху, а частинно із хлоп'ячої посвяти зберегти таємницю. День за днем, поволі та історія забулася. Виринула вона наново щойно, як почалася війна. Але до цього ми ще дійдемо.

ТАНГО

Двадцятим рокам пригравав безугавний і розхристаний джаз, розсипаючи над світом жарчання мідних тарель, тромбонів та банджо. Над світом виламувалися шіммі та чарлстони, відлуння від яких докочувалися й до Вишнівського, якщо й не в формі оголених ніг вертливих дівчат, то, принаймні, з грамофонних плит.

А тридцяті роки були десятиріччям танга.

Заплющу очі, відключуся від оточення — і линуть до слуху ривкі, злегка запилені еспанським стакатто, тангові мелодії тридцятих років. На тлі сумовитих скрипок надривається в печалі акордеон, а потім приєднується саксофон або зажурливий клярнет. А ти стоїш, ковтаєш слухом незрозумілі слова і все ж вичуваєш, що з патефону летиться чиясь страждання, чийсь плач за нездійсненим і втраченим.

Танго!..

Воно прибуло у Вишнівське, коли йому вже минуло 50 років віку. Вперше воно залунало в стіснених портових вуличках Буенос-Айресу десь під кінець минулого століття і поволі розплилося по світу, в процесі втрачаючи дещо із своїх первісних нюансів. Народившись на портовій вулиці Камініто, воно дуже швидко стало душею й поезією Аргентини. Танго, як влучно сказав один дослідник, є думка, яку легко перевтілювати в танок. А що в цій думці завжди сум і жура, то звідки у її первісного носія, "гаччо" з пампи, який проміняв розлогі прерії на машинний гуркіт міста, що здушувало його з усіх сторін, могли бути веселі настрої? Стужений за безмежним простором, "гаччо" випивав склянку чи дві, брав свою "легку подругу" за талію і прямо на вуличному бруці сумував в танці під зідхання банденеону, своєрідної аргентинської гармонії, що виглядала як велика концертна. Ні на якому іншому інструменті не можна так точно передати ридання стуженої душі, як на банденеоні. І може якраз тому аргентинські танга моєї юности так пробирали душу слухача і звучали дещо інакше, ніж тангові перлини європейських оркестр, в яких ролю банденеона виконував акордеон. І акордеон умів ридати, але психологічний надрив, який пульсує в кожній танговій мелодії, найвимовніше виливається з-під клявішів аргентинської гармонії.

Неосмислене як слід і недоцінене, танго довго тіснилося в портових шантанах нових світів. А наприкінці двадцятих років воно завоювало Голлівуд. Звідти, закарбоване на стрічці в електронному виконанні Рудольфа Валентіно, Джорджа Рафта та інших зірок, рушило по всіх дорогах, спричинивши в тридцятих роках танговий вибух. Так, як колись вальс завоював Відень, а звідти — всю Європу, так тепер королі, лорди, міністри й звичайні смертні, немов би змовившись, стали на коліна перед чарівним ритмом і сумовито-проникливою мелодією.

Не загородили йому дорогу й "кордони на замку". Примандрувавши з Заходу, танго швидко перемогло й радянське суспільство. І то так перемогло, що й славетна радіостанція Комінтерна, розбудована в Москві для революційної агітації в світі, теж почали щодня транслювати наймелодійніші тангові ритми.

В наші південні степи в повному наряді танго прибуло в кінці 1935-го року. І принесла його віденська фільмова зірка Франческа Гааль у звуковому фільмі "Петер".

Та стрічка мала колосальний успіх. І все ж я сумніваюся, чи вишнівці в своїй масі придали якое значення чарівній супровідній музиці, написаній композитором Ніколасом Бродським і майстерно допасованій до дії режисером Гайнріхом Костерліцом, який пізніше мусів втікати від гітлерівської окупації до Голлівуду, де став Генрі Костером, поставивши кільканадцять непоганих фільмів, жадний з яких, проте, мистецьким рівнем не сягнув його картин віденського періоду.

Виконуючи витончені па, Франческа Гааль співала з екрану ривке, мелодійне танго, і мені в той час понад все хотілося хоч трішечки розуміти німецьку мову, над якою ми двічі в тиждень піри в школі.

Та з німецького підручника ми вчили що? Про Тельмана, про гестапо, про підпільників та ще "вір бауен моторен, вір бауен тракторен". Наші знання ні в якій мірі не відмикали зміст пісень, що їх співала Франческа. З усіх куплетів, що звучали з екрану, я розумів лише одну лінійку:

Tanz du Tango...

Після того фільму я помітив, що дівчата із старших клас пробували в перервах імітувати Франческу під мугикання її пісень. Поза тим, на забавах в клубі наймодернішим танцем і надалі залишався віденський вальс. Як і раніше, цятний баяніст Йоська Наривай, якому тоді ось-ось мало вдарити шістдесят і який завжди був напідпитку, ловко вибирав пальцями на гудзиках свого інструменту польки, краков'яки, "светіт місяц" і вальси.

Справжнє зрушення в танцювальній рутині зробили у нас дві сестри, які приїхали з Києва в гості до свого діда, Гаврила

Рогайчука. Старий Гаврило жив недалеко від клубу і вічно копався в своєму розкішному саду, в якому буйно росли абрикоси, черешні та інші цюотливі ягоди. Він мав двох синів, які вчасно підтримали нову владу і, маючи освіту, швидко пішли вгору. Один дослужився в армії до полковника, а інший став великим торговим тузом в Києві. Високим становищем своїх синів старий Рогайчук ніколи не хвалився. Та оскільки він регулярно діставав від них чималі посилки, то на пошті знали, звідки йому надходила ця благодать. А раз знали на пошті, то й все місто знало.

Дві онуки старого Рогайчука, Неля й Рая, приїхали до нього в гості в березні 1936-го року, якраз в період весняних вакацій. Обое були поставні, непогані з обличчя, говірливі, сміливі. Обое добре володіли і українською, і російською мовами і легко переходили з однієї на іншу.

"Кристалу" тоді ще не було, все культурне життя протікало у міському клубі, де вони весь час і товклися. Завжди оточені юрмою місцевих хлопців, вони весь час переказували всякі київські дива, а також оповідали про театральне й фільмове життя столиці. Наші дівчата, заздрісно поглядаючи на свиту хлопців, що завжди їм товаришувала, напевно благали вищі сили, щоб вони вже нарешті їхали додому.

Тягнувся до них і Мика, деколи козиряючи відносною поінформованістю про кіносвіт. А що я про ці речі знав більше, ніж він, то він тримав мене при собі як ходячий довідник.

Був вечір танців. Як завжди, міська молодь човгала по підлозі під традиційні, старомодні мотиви. На перерві старша із сестер, Неля, підійшла до Наривая, який саме докурював цигарку, й спитала:

— А чому ви не заграєте танго? Ну, хоч один раз!

Йоська витріщив на неї очі, затягнувся димом і з нехованою злобою відчеканив:

— Не граю, бо спросу нема. Тут вам не Київ...

— Не вмієте? — напосідала дівчина.

Йоська кинув недокурок на підлогу, роздушив його черевиком і, нічого не сказавши, врізав польки. Неля повернулася до нашого гурту і під дружній сміх своїх адораторів довгенько глузувала з Нариваєвої музичної обмежености. При активній підтримці своєї сестри вона весь час твердила, що в Києві віденський вальс вважається пережитком, що там танцюють лише повільний англійський вальс, румбу, фокстрот і танго.

— Танго зараз панує у всіх київських дансінгах! — підсумувала вона.

Хлопці згідливо кивали головами, але особливого горіння в них створити відповідні умови для демонстрації танга гостями з Києва не помічалось. Якось машинально я підказав:

— А може ми заграємо вам плиту з кінобудки?

— Да, да, конешно, — похопився Міка. — Виход з положення єсть. Ми, дівочки, хоча й провінція, но можності, так сказати, під рукою.

Сестри зраділи. Відійшовши, вони про щось радились, після чого Неля сказала:

— Чудово! Ми зараз повернемося.

На той час у нас було лише два танга: "Расставание" ("Утомленное солнце нежно с морем прощалось") та "Сердце" у виконанні Леоніда Утьосова. Міка дав мені ключі від будки, і я подався лаштувати програвач. Крізь віконце я побачив, що сестри повернулися, підійшли до своєї компанії і роздягнулися. За ними уважно слідкували всі присутні, підозріваючи, що внедовзі почнеться якийсь "коник". І коли виявилось, що старша із сестер була зодягнута як хлопець, в широких штанах і чоловічому піджаку, який тісно охоплював її плечі, всі завмерли. Навіть Наривай здушив свій баян, і він якось жалібно зойкнув.

Міка вийшов на опустілу підлогу.

— Товариші молодьож, та й старики тоже! — хвастливо почав він. — Січас наші гості з Києва, Неля і Рая, покажуть нам, так сказати, нашу общую отсталость. У всіх больших городах малі й старі січас танцюють танго, як нидавно ми показували в фільмі "Петер". Но то було на екрані, а січас всі ці чудеса ви побачите, так сказати, живйом. Просимо! — і Міка першим заплескав в долоні, а за ним дружньо загриміла вся зала.

Міка віднайшов мене очима у віконці і показав великий палець. Я пустив адаптор на плиту, і перші тангові такти зірвалися з голосників. Сестри розійшлися до протилежних стін, а в слідувачу мить Неля, повільно ступаючи в такт музиці, підійшла до своєї сестри і кокетливо вклонилася. Та подала свою руку, і Неля вивела її на середину, де обое вони завмерли в позі перед першим па. Відкинувши голову назад на латинський манер, Неля рвучко повела свою сестру по колі.

Із завмерлим серцем я слідкував крізь віконце, зачарований їхньою елястичністю, грацією й хистом. В поєднанні з проймаючою мелодією, їхні ноги, руки і вся постава втілювали й передавали все разом: сум, трагізм, незбуті мрії, жагуче кохання, болюче розставання. Вп'ялившись очима в двох сестер, одна з яких виконувала ролю хлопця навіть краще, ніж Франческа в фільмі, вся зала, особливо молодь, приймала їхнє танго як високомистецьку штуку, бо нічого подібного ніхто у Вишнівському до цих пір не бачив. І коли плита скінчилася, і голосники завмерли, в залу ніби шторм увірвався. Молодь оточила сестер, всі тягнулися руками до них, і всі разом кричали:

— Біс! Біс! Біс!

Мика подав мені знак, і я поставив ту саму плиту ще раз. І знову сестри показували нам, як висловився Мика, на скільки ми відставали від життя, що бурлило у великих містах. Раза чотири підряд вони танцювали нам той вибрик моди, який на той час вже майже десятиріччя володарював в решті Європи. Один поперед одного хлопці просили сестер показати їм хоч пару кроків, і вони радо погоджувалися і водили то одного, то другого по підлозі.

Нарешті танго докочувало й до Вишнівського. Сестри поїхали додому, а на містечко ніби епідемія накопилася: в клубі, в школі, на вечірках, на вулицях тільки й бачив, як пари навчалися елементарних кроків цього сумовитого заморського танку. А вневдзі, коли Мика відправлявся зі мною черговий раз до маріупільської контори кінопрокату, директор клубу дав йому товстеньку паку банкнотів і сказав:

— Тикни там кому треба, але без танг не повертайся.

І Мика тикнув. І наша фонотека враз збагатилася довгенькою листою закордонних і радянських танг. Все більше й більше пар виходили на підлогу, коли на танцях грали танго, але в їхніх руках і жестах вичувалася сирість, аматорщина. Так продовжувалося, аж поки не приїхали на літні вакації студенти з великих міст — Харкова, Сталіно, Одеси, Миколаєва, Києва. Студенти та Олена Сотар із своїм інженером якраз і утвердили танго раз і назавжди у Вишнівському.

Ми не знали тоді, що в танго вмонтована туга й жура великодушного аргентинського "гаччо". Ні, ми не знали, в чій саме душі та туга зродилася і коли. Але печаль мелодій ми розуміли і глибоко сприймали. І нам видавалося, що та печаль була дуже подібна на нашу власну.

Д В О Б І Й В Е Т Е Р І

На екрані панували Любов Орлова, Зоя Федорова і Марина Ладиніна, на танцювальній підлозі — танго, а в етері — Петро Лещенко.

Олена Сотар сказала правду: у міському радіовузлі, що містився на другому поверсі клубної будівлі, один з потужних радіоприймачів був завжди налаштований на хвилі Радіо Софія. Цілком зрозуміло, що жадний з власників радіоточок, тобто голосників в особистих помешканнях, які жилися авдиціями по дратах з радіовузла, окрім Москви й Києва ніколи й нічого не почув. Але самі оператори та кілька взаємничених осіб, а серед них і секретар райкому комсомолу Ігор Талько, рідко коли відходили від приймача із софійськими передачами.

До взаємничених також належали директор клубу, Мика і я. Мика, правда, приходив рідко, бо для нього вся музика була однакова, але я, як тільки траплялася нагода, негайно ж прямував до радіовузла і досхочу слухав неповторні пісні того талановитого емігранта, які він співав під супровід винятково злагодженої оркестри. Цілими днями Радіо Софія окрім пісень Лещенка нічого більше не передавало. Чи його пісні також користувалися великою популярністю і в Болгарії, чи їх навмисно передавали для евентуального слухача в СРСР — про це я ніколи не довідався. Було почуєш в слухавках "Говоріт Радіо Софія", а далі, без ніякої інтродукції одна за одною, майже цілий день, лунали пісні Лещенка. Я чув їх так часто, що вкінці знав їх напам'ять: "Чубчик", "Андрюша", "Сашка", "Трошка", "Блини", "Марусічка", "У самовара", "Марфуша", "Станочек" і багато інших. А так само і його милозвучні, глибоко ліричні танга "Татьяна", "Анікуша", "Синя рапсодія", "Серце матері" тощо.

В ділянці тексту не всі його пісні були на висоті. Деякі, написані ним самим — "Трошка", "Чубчик", "Андрюша" — мали примітивний, майже неграмотний зворот фрази. Але музика!... Оркестра, що йому підіграла, звучала просто заворожуюче. Своім звучанням, складом інструментів і зіграністю вона перевищувала всі в той час відомі радянські легкі оркестри. Ні Утьосов, ні Скоморовський, ні Інсаров, ні навіть Вадим Козін з його танго-оркестрою ніколи не досягнули такого проникнення, як оркестра Петра Лещенка.

Якось, навіть примітивним текстом своїх пісень, Лещенко вмів осилити своїм оптимізмом, бадьорістю, тугою, жалем. Коли із приймача линув його безшабашний теноровий заклик, то слухача так і поривало вдарити лихом об землю і пуститися в шалений герць:

Эх, Андрюша, жару подавай-ка,
И на баса сильнее нажимай!..

А коли співак журився, печалився, то слухача теж на сльози поривало. В своєму танго "Серце матері" він передавав страждання старої, самітньої жінки, яка з усіх усюд виглядає свого сина. Роки минають, вона жде-виглядає, чахне з горя:

Бедное сердце мамы
Еле стучит в груди...

Тут слухач не мав сумніву, що емігрант Лещенко напевно співав про свою власну матір, яка, згідно з багатьма чутками, доживала свої дні в Таганрозі. І навіть секретар комсомольського райкому, Ігор Талько, вимовно співчував материнським стражданням, бо і його очі закладало вологою.

Доктора не зовите,
Сына мне возвратите...

Враз цю пісню, коли не було близько міліціонерів, почали співати сліпці на базарах, і не одна мати, ограбована ежовщиною, ридала ридма за своїми пропалими синами. Петро Лещенко заволодів молодечими душами якщо не у всьому СРСР, то принаймні в Україні, де його було чути дуже добре як герольда і як справжнього народного мистця.

І володарював він до самої війни. Безсилі будь-що зробити, щоб здушити його голос в етері — заглушування тоді ще не було винайдене — офіційні чинники запрягли найвідоміших радянських естрадних артистів і композиторів для двобою з емігрантом. Клавдія Шульженко наспівала "Андрюшу" домашнього, радянського виробу. Потім залунав її "Дядя Ваня". На радянські хвилі вийшла Кето Джапарідзе із своїм "Сашкою". Вадим Козін наспівав "Машу" й "Любушку". Всі ці новотвори не були з гірших, але зрівнятися із задушевністю, теплотою й оригінальністю пісень Лещенка ніяк не могли, бо з-поміж їхніх ліричних рядків все ж вилазило агітпропівське шило, а чиста лірика не синтезується навіть з тінню гасла.

Свідомо чи несвідомо, але одна людина воювала з безмежним державним апаратом і забирала в свій полон цілі молоді генерації.

З українських пісень Петро Лещенко виконував лише народні, бо наших національних естрадних мотивів тоді взагалі не існувало. В модернізованій формі він виконував "Карії очі",

"Ой же ви очі, очі дівочі", "Ой не ходи Грицю". І хто знає, можливо якраз від нього ця пісня пішла в англomовний світ в джазовому ритмі під назвою "My Darling Daughter".

Плити з піснями Лещенка, відтиснуті десь в Західній Європі фірмою "Колюмбія", почали з'являтися на радянському чорному ринку на початку тридцятих років. Дістати таку плиту можна було лише за фантастичну ціну. Навіть приказка з'явилася в ходу: "Продав корову і купив Лещенка". Яким робом така велика кількість небажаного товару проникала з-за кордону в СРСР? За допомогою моряків, що поверталися з далеких плавань? Чи дипломатів, які в своїх недоторканих портфелях привозили і трішки "ересі", щоб схопити на чорному ринку зайву тисячу баришу?

Це ділянка дослідників. Плити Лещенка впали в ціні після анексії Західньої України й Білорусії, бо тепер майже кожний, повертаючись з відрядження до новоприєднаних територій, віз з собою десятки заборонених плит. А коли приєднали Балтику, то "купити Лещенка" з-під поли взагалі перестало бути трудностю. Навіть я придбав аж три плити.

Який кінець спіткав Лещенка? Існує багато версій. Всі вони речуть, що він пережив війну. Кілька одеситів мені розказували, що після вступу румунів в Одесу в 1941 році в недовзі в місті об'явився і сам легендарний співак. На Деревасівській вулиці він відкрив величезний ресторан, в якому грала чудова оркестра і під її супровід він співав свої давні боевики. Той ресторан швидко став найкращим розваговим місцем в Одесі.

В 1944 році Лещенко ніби евакуювався до Румунії, а в недовзі і слід за ним простиг. Курсували чутки, що він згинув в 1946 році в загадкових обставинах. Згідно з іншими чутками, він ніби втік на південь, до Адріатику. Але це одна з версій. Я особисто вірю тій, яка твердить, що він загнався аж до Єгипту і там помер в 1946-му році.

І сумнівно, чи ті, що спроваджували його в останню путь, знали, що опускали в землю людину, яка в тридцяті роки стала кумиром мільйонів молодих людей в СРСР, людину, яка самотужки виграла двобій з великою державою.

Ш И Р О К І Ш Т А Н И

На танцях студентів було відрізнити дуже легко. З них випрминювалася самопевність, вони поводитися сміливо, були краще зодягнуті і, головне, майже всі вони майстерно танцювали модерні бальні танки. З-поміж усіх студентів, що приїжджали на вакації, особливо віртуозно танцював Жорка Катран. В метриці він був записаний Ягором, а підростаючи перевтілювався в Георгія і вкінці став Жоркою. На танці він завжди приходив в широких, модних штанях, що просто "мели підлогу". Він завжди танцював з однією молоденькою вчителькою, яка недавно прибула до нас як випускниця інституту.

Пристійний, високий, русавий, атлетичної будови, він брав партнершу в обійми якось владно й наказово, і під танговий ритм ніби ніс її як ляльку по колу, виробляючи високохудожній па. Я не відривав від нього очей і заздрих. Собі б отак навчитися. Мені здавалося, що дівчата просто танули у нього на грудях.

Катрана я знав ще з школи, яку він закінчив в 1936-му році. В школі він уславився як неперевершений "винахідник", і не було дня, щоб він не організував якоїсь прикрости одному чи кільком представникам учительського складу. Але вчився досить успішно. Восени того ж року він поступив до харківського авто-дорожного інституту. Приїхавши в січні на свої перші вакації, він відразу ж почав на танцях козиряти тангом, бостоном, румбою. Споглядаючи його вихиляси, не один місцевий хлопець його віку вигукував: "Нуж і вирсбляє, сучий син!"

Щождо мене, то дивлячись на його витівки, я тільки зідхав. Частково із заздрих, а частково — з розпачу. Якщо б я навіть і навчився танцювати, як він, то хто б з дівчат осмілювався вийти на підлогу зі мною, 14-літнім "смаркачем"? А потім, чи відважився б я сам запросити до танцю якусь дівчину? Заледве чи.

І все ж деякі тангсві кроки я підхопив, запам'ятав. Вдома, під старий грамофон діда Серафима, я пробував імітувати Жорку, і мені видавалося, що і в мене щось виходило. А тут ще та криза з Улькою Петльованою. Я марив нею і терпеливо чекав нової зустрічі. Коли вона поправилася і знову опинилася в суспільному обігу, я побачив, що в її особистому світі я посідав досить незначне місце. Її чомусь більше тягнуло до компанії

старших хлопців-десятиклясників, або молодих робітників з депо та фарфорового комбінату.

І тут я склав нехитрий плян. Я вирішив заімпонувати їй іншим шляхом. Я вирішив, що б там не було, стати танговим віртуозом, піднятися до художнього рівня Жорки Катрана.

На той час Йоська Наривай пішов у відставку, а його місце посів молодий баяніст, який прибув до нас з південного курорту. Водночас він також був і культ-масовиком і, здається, загрибав дві платні по сумісництву. Жвавий такий був і винахідливий одесит. Він умів грати всі нові мотиви і виконував будь-яке замовлення негайно. Тож скінчилося і моє каторгування в кінобудці, коли в час танців я мусів там нидіти сам та переставляти на програвачу плити. Тепер і я крутився в залі, постійно курсуючи поміж студентськими гуртами.

Все частіше й частіше я почав підсідати до Жоркиної компанії. Одного разу він оповідав якусь бувальщину з Харкова. Це була смішна історія, в якій і він сам був замішаний. Студентський гурт заіржав голосним сміхом, а я, сидючи на кріслі позад нього, сказав майже йому на вухо:

— Ти, Жорка, завжди сухим з води виходиш...

Він повернувся до мене і згіржливо глянув.

— А ти звідки мене знаєш? — рубнув він колючим тоном.

— Тебе всі знають, все Вишнівське, — поспішно набивав я йому ціну. — Я ще з школи тебе знаю, чув про всі твої витівки...

Повертаючись з партнершою після танцю назад на своє місце, він почав дивитися на мене теплішими очима і посміхатися, як до старого знайомого. А за якийсь час я вже постачав контрамарки йому і його дівчині, і до "Кристалу" вони приходили безкоштовно. А там я почав вчапати до його дому. Його батьки працювали на фарфоровому комбінаті, і протягом вакацій Жорка мусів доглядати за огородом, садом, тузінем курей і підсвинком. Деколи я допомагав йому полоти картоплю чи соняшники, а то й приносив невеличку кринку сметани-ряжанки, яку він миттю уплітав з хлібом, при тому приказуючи з підморгом: "Комунізм — це королева плюс електрифікація".

Одного разу я рішив викласти карти на стіл.

— Слухай, Жорка, навчи мене танцювати танго. У нас є старий грамофон. Музика, одне слово, є. А я платитиму тобі контрамарками та принагідною кринкою сметани, — благав я.

Не довго надумуючись, Жорка погодився. Відпасши зранку корову, а потім виконавши поточну домашню роботу, я поспішав до Жорки Катрана, щоб ще і йому допомогти на господарстві, а опісля з дві години підряд він тлумачив мені танцювальні секрети та показував прості па.

— Ти, чурбина, як ти стоїш? Чого зігнувся? Чого відтопив задницю скринькою? Цю позу залиши дівчатам. Дивись: рухайся по колу рівно, наспануй себе, як струну. Та не хряпай ти своїми копитами, як старий кінь. Ноги висувай легенько і спершу ставай лише носками, а далі — на всю ступню. Ну, ще раз!..

Ця муштра продовжувалася аж до вересня. Він вчив мене "версифікувати" кроки, командно тримати партнершу за талію, щоб вона інстинктивно відчувала, який саме крок ти робитимеш наступної миті, і вчасно допасовувала свої кроки до твоїх.

— А головне ось що, — сказав він наостанку. — В модерних танках, особливо в танго й румбі, партнерові необхідні широкі штани. Розумієш, коли ти рвучко повертаєшся, то штанини ідуть таким плавним заметом. Ефект, брате, засліплюючий. А в штанях-дудочках на підлогу не виходь, кажу з досвіду...

Жорка й інші студенти роз'їхалися до інститутів та технікумів, а я пішов до 9-ої кляси. Танці ввійшли в моду. Міський клуб фактично перетворився на дансінг, вечори танців там влаштовували тепер що-другого дня. Не танцювала вже більше молодь польок, відійшли назавжди всякі карапети та "суботи". На забавах тепер чергувалися англійські вальси, танга, словфоки. Вчашав на танці і я. Але запросити якусь дівчину, вийти з нею в центр залі — аж смішно зараз, коли пригадаєш, якої ж титанічної відваги було потрібно, щоб нарешті перейти цей рубікон!

Ми жили посередньо, не розкошували, але й не бідували. Після смерті батька мені й братові платили щомісячну субсидію в розмірі сорока карбованців на кожного. Мати вважалася працездатною, тому їй ніякої фінансової допомоги не належалося. Коли її звільнили з міськради, вона пробувала влаштуватися на фарфоровому комбінаті, але там її брали лише в якості носильниці — це тяжка фізична праця. Була вакансія касирші на станції, але матір чомусь не прийняли. Після того вона вже ніде більше не зверталася, а повністю зайнялася "комерцією". Носила на базар молочні вироби, а також часто їздила у Сталіно, Запоріжжя, Миколаїв, Бердянськ, де там діставала такі дефіцитні речі, як відра, тази, ложки тощо, привозила додому і перепродувала на базарі. З цього ми й жили.

Зайвої одежі ні у мене, ні у брата не було. В ті часи штани носили, поки вони не починали розлазитися, і це в однаковій мірі стосувалося і дорослих, і дітей. А тут я почав домагатися, щоб купити широкі штани. Моя мати була порівняно молодою жінкою — їй щойно 37 років сповнилося, — але заабсорбована господарством та шуканням прожиткового мінімуму, вона тепер не мала часу для молодечих зацікавлень, і слово "танго" заледве чи щось значило для неї.

Ех, широкі штани! Один тодішній поет лірично був підмитив: "Велико- або Тихо-океанської ширини"! А вони все ширшали й ширшали. На початках 30 сантиметрів вважалося максимумом. Тоді ширина сягнула 32-ох, а далі 34-ох, а потім 36-ох сантиметрів! І як, було, побачу на комусь із своїх ровесників модний костюм, то враз це мене підсікало, стискало в непомітну, залишену десь позаді істоту.

— Не одинаково тобі, вузькі чи широкі? — сердито віднікувалася мати. — Дякуй, що хоч які-небудь купую. Теж мені модник!

І як же я здивувався, розчулився і ледве не розплакався від щастя, коли одного разу, вернувшись із своєї комерційної подорожі, мати подала мені відріз сукна, непоказного, правда, такого безвиразно-сірого кольору, і з теплою усмішкою сказала:

— Ну, Мишко, лети до ательє, замовляй широкі штани!

Я одягнув свій перший в житті костюм на новорічне свято в школі, де ми мали зустріти 1939-ий рік. Усвідомлення, що нова й модна одежина робила мене об'єктом заздрости для інших, враз додало мені певности. Після ялинки, коли менші класи розійшлися додому, для старшеклясників вперше організували танці під патефон. В той час, ходячи до 9-ої класи, я вважався повноправним кавалером, хоча справжнього романсу ще з жадною з ровесниць не мав, якщо не рахувати тих незабутніх трепетних хвилин з Улькою Петльованою.

Вона теж була на танцях. На неї був великий попит, хлопці з десятих клас запрошували її на кожний танок, опісля забираючи її до свого гурту.

Хоча новий костюм і особливо широкі штани надавали мені вигляду такого безтурботного, самовдоволеного денді, я довгенько не відважувався вийти на підлогу. Вештався по залі, зупиняючись біля однокласників для пустих перемовок. В душі моєї кишіло подум'я, йшла кровопролитна боротьба — підійти до Ульки чи ні? Запросити її на танго й здивувати, чи відкласти на інший раз?

Поруч мене опинилася дівчина з паралельної дев'ятої класи, яку з давніх давен я знав як Кілю Дрезину. З її обличчя струменіла досада, жаль, іронія, гнів, все разом. Під цим сплетінням напевно нуртував вибух.

До цього часу ми ніколи не розмовляли, і я найменше сподівався, що ось зараз між нами зав'яжеться діалог і тісне знайомство.

— Веселишся? — спитала вона, дивлячись на танцюючих.

— Так собі, — кинув я безтурботно.

— Чому не танцюєш? Не вмієш?

— Ну, вміти то я вмію, але відваги не маю, — признався я.
— А ти?

— Мене ніхто не запрошує. Не всі ж такі популярні, як Улька.

— Значить, умієш танцювати? — натискав я.

— Цього літа я цілий місяць гостювала в дядька в Феодосії. Трішки навчилася там серед курортників. А що?

— А танго вмієш?

— Танцювала й танго. Навіть румбу. Був би добрий партнер.

По-товариському я взяв її під руку, відійшов в кут і, поки патефон нарізував фокстрот для якого тузіня пар на підлозі, розказав їй в приливі відвертості, як Жорка Катран вчив мене танго, румбу й англійський вальс.

— Може спробуємо? — я тиснув її руку якимось наполохано, злякано.

— А чого ж? — бризнула вона викликом, після чого з її обличчя вдарила вдячність і довір'я.

Вона була трішки вищою від середнього росту, повненькою, але не товстою, назагал — не поганого складу. Її темне волосся деколи відсвічувало такими карими переливами. Карі очі, кілька веснянок вздовж носа, симпатична ямка на щоці. Чомусь я тоді віддавав перевагу білявим і руським дівчатам — мабуть, вплив фільмів — і як жіночий тип, вона зовсім не вклалася в мою схему вподобань. А між тим, довір'я й прихильність, що світилися з її очей і усього обличчя, помітно осідали в моїй душі, і з місця я почав почуватися з нею як із сестрою, як з милою родичкою.

Ми підійшли до патефона і попросили упорядника поставити танго. І тільки то оркестра Марека Вебера зробила вступ мінорним дуєтом скрипок, я взяв Килю за талію, і ми опинилися на безлюдній середині залі. Перші ривки такти покотилися з патефона водоспадом, і я рушив з місця. Обое ми дрібненько тремтіли, і кілька разів ми спотикнулися, тим викликавши глузливий смішок у глядачів. Я відчував, як серце моє падало в бездонну прірву, і мені вже ввижалося посміховище, винуватцями якого були я і Кіля. Але печаль з плити перебрала всю мою увагу, і я врівноважився. Відчувши мое самоопанування, Кіля чітко виконувала всі, ініційовані мною кроки. Я впевнено провадив її по колу, а до вух моїх доносився Жоркин інструктаж:

— Не згинайся, йди струною, не підламуй ніг, дрібку відставай від такту, але повороти роби ривко, несподівано. Головне — постава, а кроки прийдуть самі собою...

Окрім нас, ніхто більше на підлогу не вийшов. Лише я і Кіля — як двоє інструкторів. Всі учні й вчителі стояли попід стінами і, приємно здивовані, уважно слідкували за нашими фігураціями. І коли я помітив, що Улькин погляд теж прикипів до

нас, серце моє злетіло на сьоме небо. Ага, таки помітила, роззявила рота! Думала, що Мишко Мартюк всього лише хлопчак, слюнтяй, якого хіба можна проінструктувати, як ходити парою, а щодо нижніх почуттів... Помилалася ти, Улько, знай наших!

Горойжні помисли й молодеча пиха вирували в моїй голові, і я заледве стримувався, щоб не викрикнути їх вголос. Про Килю Дрезину я найменше тоді думав.

Коли заключний акорд танга розтав поміж м'яким віддзвоном тарель, скрізь довкола нас зірвалися рясні оплески. Нарешті я перейшов рубікон.

До самої півночі ми впивалися на підлозі мелодіями, горнулися в танці одне до одного, відчуваючи, як поміж нами зароджувалися зближення й симпатія. А коли надійшла північ, завуч попросив уваги. В залі годинника не було. Він тримав в руці кишеньковий годинник і уважно дивився на циферблат. Підніс руку, наступила мертва тиша. Враз він розсік рукою повітря і голосно сказав:

— Почався новий, 1939-ий рік! З новим роком! З новим щастям!

Ми дружньо вдарили в долоні, з кількох горлянок зірвалося несміливе "Ура". І залю наповнив вальс "Неаполітанські ночі", останній цього вечора вальс.

Тут Киля похопилася і скрикнула майже в розпачі:

— Ой, я мушу бігти, запізнююсь!

Стиснула мою руку, якимось очікуюче поглянула на мене, уста її насмішливо скривилися, вона круто повернулася й подалася геть із залі. Отож останній вальс я не танцював, а говорив з учителем мови й літератури, який ставився до мене з особливою прихильністю за мої диктанти та перекази. Розмовляючи з ним про новий фільм Якова Протазанова "Безприданниця", я весь час крадькома спостерігав танцюючих, серед яких час-від-часу стряхувала своє льонове волосся Улька Петльована. Кілька разів я впіймав її докірливий погляд. Вона неначе б хотіла сказати: А чому ж ти не запросив мене ні разу?

Вийшовши зі школи, я зупинився біля дощаного паркану, що відгороджував шкільне подвір'я від вулиці. Йшов лапятий сніг, мерехтіли вуличні ліхтарі. В грудях моїх защеміло при згадці того білого грудня 1937-го року, коли Улька і я так несподівано зійшли на поріг великої, солодкавої таємниці. Повз мене йшли гурти школярів, а я чекав на Ульку. Вона вийшла в супроводі двох хлопців з 10-ої класи, які майже знесли її по-під пахи вниз по східцях. Угледівши мене, вона звільнилася з-під їхньої опіки і підбігла до паркану. В світлі ліхтаря я помітив, що як і колись, вона спершу примружила свої насмішкуваті, лукаві очі, а потім кинула прискіпливим тоном:

— Зазнаєшся, Мартюк. Чому не танцював зі мною?

— До тебе не потовпишся, — з жалем в голосі сказав я. — Зрештою, завтра танці в клубі. Слухай, Улю...

— Нічого не хочу слухати! Краще ти слухай: не матимеш ти щастя з тією... тією Дрезиною. А тобі, між іншим, везе на залізничниць...

Не давши сказати мені й слова, вона повернулася і пішла до своїх компаньйонів. Я стояв і відтворював в думці її останню тираду. Звучало, як ревнощі. Вона вже тулила мене до Килі, хоч я сам щодо своєї знайомої ще не мав ніякого наміру.

Додому я повертався сам. Майже у всіх домах світилися вікна, доносилися приглушена музика й співи — люди зустрічали Новий Рік, який своїми першими годинами уже плив над Вишнівським. Місто веселилося, а я ніяк не міг звільнитися від глибокої і журної задуми. Чому воно так є в житті, думав я, що мрієш про одне, а дістаєш щось цілковито інше? Я скільки місяців "зубрив" танго, тягнувся з останнього, щоб причепуритися одежиною, надіючись приблизитись до Ульки, а вийшло так, що вона відійшла від мене ще далі...

КИЛЯ ГАНДЗІЙ

Без попередніх домовлень чи плянів я зустрівся з Килею кілька разів на танцях в клубі, і одного разу навіть просидів разом з нею сеанс американського фільму "Пісня про любов", в якому знаменитий польський співак Ян Кепура очаровував жінок своєю вродою і надзвичайно сильним, красивим голосом. Ми не виявляли ніяких взаємних претенсій. От так собі, добрі знайомі.

Але Ульянов натяк, що Киля — теж "залізничниця", дещо мене заінтригував. Одного разу на танцях я сказав їй:

— Кажуть, що ти сама чи твої батьки пов'язані з залізницею. Правда?

— Правда.

— Не дивно. З таким прізвищем, мабуть, дуже легко дістати працю в шляхах сполучення, — коментував я жартома.

— Яким прізвищем?

— Твоїм.

— Ти жартуєш чи серйозно? — з легким недовір'ям насідала вона.

Я витріщив очі.

— Господи, ти на правду не знаєш мого прізвища! Думаєш, Дрезина? То мене так дражнять. Мій тато — будошник, і він часто підвозить мене на дрезині до станції. Ну й підхопили: "дрезина", "дрезина".

Сум наплив на її очі. Довго не озивалася. І раптом:

— Виглядає, що я жахливо сіра й непомітна. Дев'ять років пробули в тій самій школі, а ти навіть мого прізвища не знаєш...

— Але ж ти в іншій клясі...

— І Улья теж в іншій клясі, але її прізвище ти, мабуть, знаєш з давніх давен.

Хоч вона говорила спокійно і навіть з легенькою усмішкою, з її слів стікала заздрість, і це мене здивувало. Біда з жінками!

— Що ж, — провадила вона іронічним тоном, — давай знайомитися заново. Моє прізвище Гандзій. Гандзій Килина. А "Киля" — це витвір вчительки з першої кляси. Пам'ятаєш Віру Семенівну? Вона почала кликати мене Киля, та так і прижилося.

А живу я знаєш де? В будці на 8-му кілометрі. Якщо їздив в Цареконстантинівку, то напевно проїжджав повз нас.

Таж певно, що проїжджав, і не раз. Будошники — це сторожі, які із своїми родинами жили в гарненьких цегляних будинках збоку залізниці та пильнували, щоб на їхніх ділянках колія завжди була у взірцевому стані. Проїжджаючи на потязі повз будку на 8-му кілометрі, я кожного разу милувався тим казковим гніздечком в степу і заздрив її господарям. Бо те, що я встигав схоплювати оком крізь вікно вагону, складалося в солідне багатство. І чого там на подвір'ї тільки не було: гуси, качки, кури, підсвинки, сита корова. Довкола будівлі рясніли високі акації, а поза нею шелестів чепурний сад, який влітку стогнав від тягару вишень, яблук, слив. А трішки далі — величезні латки кукурудзи, соняшників, картоплі, навіть невеликий баштан. І з півдесятка помальованих на жовто вуликів.

Пропустивши крізь уяву всю ту степову благодать, я сказав:

— Килю, та ти справжня поміщиця!

Вона віднікуюче махнула рукою і розповіла мені про інший бік тієї ідилії:

— Не криюся, живемо ми дуже добре, маємо все, їсти й пити, і зайва копійка є. Але я воліла б жити бідніше, але разом з людьми, в безугавному життєвському коловороті, у вирі голосів, в гуці народу чи що. Ти не уявляєш, які ми там самітні, особливо я. У мене була менша сестра, але померла від скарлятини кілька років тому. Тато весь час на колії, мати все базарює. А я весь час одна. Тільки й товариства, що привітні помахи людей з вікон пасажирських поїздів. Коли приближається потяг, я завжди виходжу з хати і завжди завзято, завзято махаю обома руками. Тоді мене охоплює безмежна радість, немов би всі оті усміхнені обличчя в вікнах не пролітають мимо, а залишаються на нашому подвір'ї довкола мене. А прогурокотить поїзд, насяде знову тиша й спека, і що робити, особливо взимку? До міста далеко, вісім кілометрів. Ну, до міста я ще завидна доберусь, хоч і наб'ю ноги. Побуваю в шкільних подруг, піду до кіна чи на танці. Деколи переночую в когось, але надуживати гостинністю не можна. А повертатися додому вночі — ой, як страшно! Інколи тато приїжджає дрезиною на станцію, щоб підібрати мене. Але таке трапляється рідко, все залежить від руху потягів... До мене рідко хто приходить, хоч я й запрошую. Кажуть, що дуже далеко.

Ми почали зустрічатися частіше, але "своєю дівчиною" я її не вважав. Ми танцювали, тоді я проводжав її до станції, деколи йдучи з нею навіть в обнімку, але отієї млости, що завжди з'являлася в моїх грудях при одній згадці про Ульку, я до Килі не відчував. Раз чи двічі, міцно стискаючи її руки на прощан-

ня, я вловив її докірливий погляд, немов би вона хотіла сказати: "Уст моїх боїшся чи що?"

Якось в розгар літа, прямуючи до радіовузла на черговий сеанс Лещенка, я випадково зустрівся з Килею. Я вирішив взяти також і її на ту таємну сесію, хоча й не був певний, як до цього поставляться оператори. Вже майже біля клубу нас перестрів директор Ситчук, який безцеремонно, навіть не вітаючись, сказав:

— От добре, що ти попався. Афіші бачив? Ненароком завітала до нас естрадна оркестра з Ростова, дадуть два концерти в літньому театрі. Їхня вистава йтиме в формі ревії. Хочеш зайву контрамарку? — і тут він з розуміючим усміхом поглянув на Килею. — Хочеш? Бо квитки дорогуваті. То налаштуй там мікрофон і голосники. А заодно, захопи з клубу програвач і ввімкни його в звукосистему, будемо грати плити перед початком...

І заспішив кудись геть, кинувши мені ключ від літньої кінобудки.

В ту пору заїжджим співакам і ансамблям ми вже ставили на сцені мікрофон, особливо в літньому, відкритому театрі. Попервах весь звуковий реманент — мікрофон, кабель, голосники — постійно залишалися в театрі від концерту до концерту. Але вже двічі хтось потихеньку зняв всю цю звукосистему, і все прспало. Довелось купувати наново. Тепер після кожного концерту знімали всю апаратуру і ховали її в літній кінобудці.

Була десь четверта година дня, коли я і Килея зайшли в парк, я несучи громіздкий програвач-автомат, а вона кільканадцять плит під паху. Я відімкнув літню кінобудку, і ми зайшли в тісне приміщення, майже третину якого займав звукопроектор, прикритий брезентом. В куті на підлозі лежали три голосники, моток з кабелем і на високій ніжці стремів мікрофон. На старій лаві під стіною стояли бобини для перемотування фільму та скошений табурет біля апарату. Пахло за давним часом пилем і застсем, бо фільми тут крутили рідко.

Я поставив програвач на табурет і повернувся до Килі. Її очі, ловлячи світло, що вривалося через проєкційні віконця, світилися таємними вогниками. Я ще ніколи не був в такій інтимній ситуації — я і дівчина вдвох віч-на-віч, подалі від людських очей. Я відчував, як шерхли мої уста від розгублення. З одного боку, я був певний, що в такій ситуації хлопець наймні мусів би хоч міцно пригорнути дівчину до грудей та попестити поцілунком, з другого — я намагався вгадати, чи цього сподівалася від мене Килея в притемненій кінобудці.

— Ну, Килею, беремось за працю, час іде, — порушив я мовчанку, і мені здалося, що вона полегшено зідхнула.

Взяло нам понад годину прилаштувати голосники, з'єднати їх з мікрофоном, ввімкнути в систему програвач. Коли все було готове, я відібрав кілька танг і нанизав їх на автоматичний пристрій. Включив струм, зашипіла голка на борозні, а я взяв Килю за руку, звів її по східцях в партер, і поміж двома рядами лавок для глядачів ми пішли на сцену, завіси якої були згорнуті на боках. А з голосників уже линуло танго у виконанні Утьосова:

Якщо хочеш — знайди,
Якщо любиш — прийди,
Хай без сліду цей день не мине.
А як кохання нема,
Не шукай надарма,
Бо ніколи не знайдеш мене...

Ми зійшли на сцену, і перед нами, залитий сонцем і в танговій скорботі, в якомусь дивному очікуванні мовчав порожній партер. У всьому театрі лише я та Киля, та ще жура з голосників. Не домовляючись, без єдиного слова ми опинилися в танцювальній позі і закрокували по дощаній підлозі. "Ліричне танго" скінчилося, з голосників почувся глухий удар, а враз опісля театр залила нова тангова мелодія, цього разу у виконанні Вадима Козіна. І знову, торкнуті легкою печаллю, ми пішли в танець. Ми танцювали, поки програвач-автомат не прокрутив всі закладені мною плити. І коли голосники нарешті завмерли, Киля не звільнилася з моїх партнерських обіймів. Дивлячись мені в очі, вона спитала м'яким голосом:

— Михайле, ти боїшся мене?

— А хіба ти з рогами? — усміхнувся я.

— Дивись, ми ніби зустрічаємося, ходимо разом, танцюємо, ти проважаєш мене до станції, але... Ну, не мур, але якась дивовижна межа лежить між нами. Властиво, я не знаю, що ми собою являємо — пара ми чи не пара? Ти ніколи мене не пригорнув, ніколи не сказав ласкавого слова. Невже я тобі ні трішечки не подобаюся?

Я давно помітив, що дівчата й жінки взагалі є пряміші, сміливіші й відвертіші, ніж ми, чоловіки. Соромливість, скромність, пасивність, очікування — все це вони, переважно, вдають, бо так велить традиція і неписані правила родинної й суспільної етики. А от ініціатива, намір, дія повинні виходити від чоловіків, бо вони, за тим самим неписаним привильником, уособлюють силу, владу, захист, бож і слово "мужність" походить від "муж". Та, чесно кажучи, багато з нас, чоловіків, на цю роль зовсім не годяться. І, фактично, багато ідей та інтенцій, висловлених чоловіками, були, є і будуть продуктами мислення й скеровування їхніх жінок.

Я теж дивився в її очі. Мій зір реєстрував веснянки вздовж її носа, світлячки в очах, карий перелив у волоссі. В ній було щось мило, симпатичне, притягальне, і те "щось" вабило мене, але не з такою силою, як Ульякіна наочна принадність, як Ульякіне веління, що випромінювалося з усіх рис її обличчя, з усіх ліній її стану.

Але Киля стояла впритул до мене, а Ульяка... Раптом я усвідомив, що Киля мене любить і добивається взаємности. А ще чіткіше я зрозумів, що в такий ідилічний момент з мого боку було б жорстоко й брутально втікати від поставленого питання, залишити його без відповіді. Я пригорнув її міцно, міцно. І відчув, як її руки сплелися на моїй шиї. Наші погляди з'єдналися в жагучому взаємопритяганні. То був мій перший, гарячий і чуттєвий поцілунок.

Вечоріло. Довкруги стояло тихе літо, дрімало від спеки листя на деревах, бовванів порожній театр, лише коли-не-коли долітав молодечий сміх з алей парку — поволі він вже загорявся життям. А ми стояли на сцені і вперше в житті пили солодкий нектар з ніжних пелюсток ранньої молодости. В ту пору нам ще й по 17 років не було...

БУДКА НА 8-МУ КІЛОМЕТРІ

Педро дівчину побачив,
Педро палко покохав
В далекій Аргентині.
У житті таких красунь
Він ще ніколи не стрічав...

"Танго Аргентіно" лилося з патефону, а ми, всього п'ять пар, вимірювали рвучкі і плавні кроки по дощаній підлозі великої стодоли, що собою відгороджувала Киліне подвір'я від саду. Її батько складав у ній сухе сіно на зиму. Але тепер був кінець липня, стодола була порожня, простора, чиста, напевнена ароматом сухих трав, який просочився в дошки й бантини і тепер, як парфума, кружляв в літньому повітрі і змішувався з чарівною музикою з далекої, загадкової Аргентини.

Таж і зачастили ми до Килі в гості. І скільки б разів не приходили, її батьки приймали нас, як великих панів, як довгоочікуваних гостей. Киліні батьки, Григорій і Федора Гандзії, при нашій появі немов би загорялися ще одним життям. Їхній привітності й гостинності не було кінця. В саду, на просланій на траві ряднині завжди на нас чекали всяка страва й лакомства: свіжо спечені пиріжки, мед, холодний узвар, а в сезон — кавуни й дині з їхнього власного баштану.

Поласувавши стравами та прогулявшись по "маєтку", ми, молоді, брали патефон і йшли до простірної стодоли. Плита за плитою лягали на патефонний диск, стодолу наповнювали голоси Клавдії Шульженко, Утьосова, Козіна, Виноградова й журливі голоси закордонних співаків, імен яких чомусь на ярликах плит не друкували.

Але керівників тодішніх знаменитих оркестр на Заході ми знали, частково з плит, а частково з чуток: Роберт Олів'єрі, Віктор Сільвестер, Марек Вебер, Белла Ляйош, Джек Емброс, Джордж Блекі. Ми впливалися їхньою музикою і не припускали, що в ті часи декому з них було не до танців.

А ми танцювали, розказували жарти, шепотіли ніжності на вухо подругам і не помічали, як навідав вечір. Килін батько приносить гасовий залізничний ліхтар, вішав його на бантині, і продовжував заливатися патефон в стодолі до півночі й за північ.

Приходила Федора Гандзій, завжди усміхнена, щаслива, сяюча, ставила на підлозі холодні вареники з вишнями або плакські пиріжки з гарбузом, які вона називала плачиндами, і жартовувала:

— А босяка танцювати не можна? Звідки ж вам черевиків наставитися? І як у вас ноги не болять?

Проголоджені, ми дружньо розправлялися з їством, а вона лише приказувала:

— Їжте, їжте, у мене ще є, ось зараз принесу. Тільки й радощів на цьому відлюдді, як ви прийдете. Ви ж не забувайте нас, приходьте частіше...

І ми приходили щотижня, а часом і двічі на тиждень.

Вже аж за північ ми нарешті закривали патефон, виходили в принадну південну ніч, лягали на ще нічною вогкістю не торкнуту траву, говорили, деклямували вірші Сосюри й Щіпачова і неохоче рушали додому, до міста. Не йшли, а пленталися, впиваючись чарами теплої ночі. Киля трішки проводжала нас і, розстаючись, нам було жаль її, що вона передчасно вибувала з компанії. Розсипаючи сміхом вздовж залізничного насипу, ми зупинялися біля копиць сухого сіна, лягали, вдихали його хмільну духмяність і п'яніли від степового привілля...

До міста ми приходили на світанку.

Не раз замріюсь, осідлаю спомин і мчу, мчу до того далекого, далекого літа, яке в моєму житті вийшло найсвітлішим, наймилішим епізодом. Як забути ті м'які, оксамитні ночі над південним степом, пахучі й трепетні, що коливалися під міріадою зір, як на гойдалці, що приворожували й захмелювали!

Ідеш собі, неначе пливеш на теплих хвилях, неначе такий велетенський ласкавий океан гойдає тебе на своїх грудях, поволі котить тебе по гладі не знати куди, хлюпоче біля вуха, ніби до сну присипляє, ніби колискову пісню співає...

А молодість стугонить, розпирає груди, генерує бажання, мрії і життєвий струм. Мимо летить потяг, вікна вагонів, як виструнчений ряд світляків, чиєсь обличчя влипло в шибу, хтось теж п'є, не нап'ється досхочу цього теплого, темного безмежжя. Замахнеш рукою в жмутах світла, і він чи вона теж махне, трішки наполохавшись раптової появи в степу, далеко від жител, гурту розбещених юнаків, які в підніжжі насипу, біля копиць сухого сіна жбурляють довкруги себе безтурботність і радість.

Прошмигнув потяг, показав своє червоне око на хвості, зойкнув гудком на переїзді, і знову м'яка, тендітна ніч висить над степом. І коли жадібно вдихаєш на повні легені, то, здається, не повітря втягаєш, а її, чарівну ніч, з усіма видимими й невидимими силуетами, свіжістю, цвіркотінням і ледь вловимим шелестом трав.

Вдихаєш і радієш, що ти живеш, існуєш, ходиш по землі і несеш в майбутнє і свою манюсіньку, але неповторну дань. І тебе огортає таке бажання дерзати, любити, обіцяти, що аж затремиш від повноти почуттів.

Де ви, де ви, шовкові південні ночі? Може й далі вистоюєтесь під крупними приморськими зорями, та тільки нас там вже більше нема?..

Мика і я верталися поїздом з Маріюполя. Майже два дні підряд Чамлай могоричив в кінопрокаті кількох "панків". В подяку вони оформили досить пристійний квартальний плян для "Кристалу", відпустили нам більш-менш ходові фільми. Протягом наступних трьох місяців касова виручка буде гарантована. Везли ми також найновіші плити-шлягери та товсту паку побільшених фотографій славетних акторів і актрис — Бориса Бабочкина, Леоніда Кміта, Зою Федорову, Ігоря Ільїнського, Амвросія Бучму, Наталю Ужвій, Євгенію Жеймо і багато інших. Почепимо в фойє "Кристалу".

Вечоріло, коли ми ступили на перон нашої станції. Серед людей, які готувалися сідати на поїзд, яким ми прибули, я уздрів Григорія Гандзія, Киліного батька. Мабуть, домовився з черговим, щоб потяг зупинився біля будки на 8-му кілометрі. Не дуже часто, але такі зупинки дозволяли.

Я підбіг до нього, голосно привітався, хотів передати Килі, властиво, дати знати, що я повернувся з Маріюполя, але він якось холодно оглянувся, сказав "Ніколи мені" і зник у вагоні.

Його майже відверте відпекування пригнітило мене. В чому справа? Що трапилось? Чим я його прогнівив? Це вперше Килін батько не посміхнувся привітно до мене.

Мика і я занесли привезені речі до "Кристалу", і там нас затримав директор Тімошкін. Він проглядав "видобутий" Микою плян, розпитував про деяких знайомих йому працівників кіноконтори. Ще й по чарці налив нам від вдовolenня.

Додому я повертався пізно, відчуваючи прохолодь, яка сміливіше й сміливіше насадала на останки літа. І враз, прямо нізвідки, поруч мене виріс Ігор Талько, секретар райкому комсомолу.

— Здоров, супернику! — привітався він і легенько штовхнув мене в бік. — Ти де пропадаєш? Давно я тебе бачив у радіовузлі. Вже збрід тобі Лещенко чи що?

Хоча він говорив так, ніби справді цікавився моїми справами, в його голосі вичувався легкий неспокій. Але я не дуже зосередився на цьому моменті, бо мене здивувало його одределення мене як "суперника". Суперник? Суперник в чому? В чому міг я, дев'ятиклясник, конкурувати з секретарем райкому? Я саме хотів поставити йому запит відповідно "суперництва", але він випередив мене. Холоднішим тоном він спитав:

— Скажи, звідколи ви почали збиратися групою у Гандзії? І з якою метою?

Ось воно що! Все ясно. Он чого Килін батько втікав від мене. З незмінним патологічним недовір'ям до всіх начальство запідозрило ересь в зустрічах десяткох молодих людей далеко від міста, на відлюдді, подалі від пильних очей влади. Одна зустріч — то ще сяк-так, але регулярні побачення щонеділі, а часто й двічі на тиждень, кожного разу ті самі люди, — чи не пахне там якоюсь молодечею конспірацією?

Господи мій Боже, це ж вони вже, мабуть, встигли й нерви витріпати з Киліного батька. Бідний, невинний чоловік. І все це скоїлося протягом трьох днів, в час моєї і Микиної відсутности.

— Десь від кінця червня, — тремливим голосом пояснив я. — Ми зустрічалися там, вірніше ходили туди гуртом, щоб внести трохи життя в ту степову скуку й монотонність. Гарно там у них, та й живуть вони на широку ногу. Ми, переважно, танцювали, вдосконалювали танго та румбу...

— І більше нічого?

— Ну, ще прогулювалися, читали вірші для різноманітності.

— Які вірші?

— Сосюри, Єсеніна, Тетяни Тесс...

— Ніби сходиться, — підсумував Талько. — Те саме й інші твердять. Все виглядає дуже невинно.

Перед тим, як завернути в бічну вуличку, Талько прошепотів:

— Ви вже дорослі, не діти, тож ворушіть трохи своїми кебетами. Не розумієте нічого чи що? Якщо бажаєш, то до Гандзіїв ходи сам. Ти, здається, ходиш з їхньою донькою? А то регулярні групові зустрічі отам в пустелі, без ніякого організаційного нагляду... Дехто дуже нервується. Зрозумів? Якщо зрозумів, то, значить, і порозумнів. Бувай!

І зник в темні.

Йдучи по вулиці, я чувся так, немов би мене щойно відшмагали, ноги підламувалися. Хто виказав? Зрадив? В думці я перелічив всіх хлопців і дівчат. Всі вони вирисовувалися мені порядними, статечними друзями й знайомими. Невже хтось з них доніс? Навіщо? Адже ніякої небезпеки нікому ми не являли. Хіба хтось просто проговорився, не вбачаючи в отих наших сесіях нічого лихого, нічого такого, що могло б викликати у когось зловіщу підозру? А, може, хтось підслідив?

У всякому разі було вирішено прилякати нас і розбити дружбу і приязнь між нами. І цього було досягнуто легко. У Килі ми вже більше не збиралися. Ми ще марили тангом, вибирали найновіші мотиви, ходили на танці в клуб, але при зустрічах ніяковіли, відверталися не то із сорому, що наш юний

запал до одного з естрадних жанрів швидко охолодили, не то із взаємної підозри. Невидимий чобіт брутально розчавив ще молоденьку й слабеньку зав'язь неосмисленої, але реальної молодечої солідарності...

Скрізь довкруги шугало прокляття, висмикуючи з життєвої рутини сотні, тисячі, мільйони приречених і розпорошуючи їх по далеких, необжитих усюдах. А ми викручувалися в тангових візерунках, благовіли перед маестатом оркестр Марека Вебера, Белли Ляйоша, Вадима Козіна. І нічогісінько не знали ми, що якраз в ті часи Марека Вебер вмирав від тортур і голоду в німецькому кацеті, а Беллу Ляйоша "третій райх" позбавив громадянства і викинув за кордон разом з усією його оркестрою, яка так чарівно підспівувала нам із плити:

...Bei mir du bist scheu...

Яка зловіща епоха, який морок! Вадима Козіна заслали на Колиму, щоб своєю "жалісливою лірикою" не розкладав молодь. З "Архіпелагу Гулаг" я довідався, що там він і упокоївся.

А Зої Федоровій за гріхопадіння — закохалася в американського дипломата і привела на світ дитину від нього — дали десять років, і вона повернулася із заслання аж в хрущовський період, розбита й знищена. Тепер доживає віку в США.

Якою ж і лихою була та епоха. І як втішно, що навіть серед того тотального ошкірення нашу молодість хоч деколи обцілювало сонце...

ВИПУСКНИЙ БАЛЬ

У вікна заглядав бадьорий червневий день, хоча була вже 8-ма година вечора. Офіційне відкриття випускного балю мало ось-ось початися. Столи, покриті візерунковим коленкором, були зіставлені літерою "Т". За верхньою перетинкою літери всідалися вчителі. На тарілках вінігрет, канапки з ковбасами і сиром, фаршмак, дрібно порізані оселедці, випорожнені консерви, свіжа редиска. Височіли пляшки з вином, пивом і сітром. Горілки не видно, але я знав, що кількоро хлопців принесли "підпільно" по півлітри.

Розсадили нас, хлопців і дівчат, впереміш. Зліва від мене сиділа Катерина Леміш, досить росла дівчина з моєї кляси, одна з найуспішніших учениць в школі. В клясі вона відзначалася особливою акуратністю і хазяйновитістю, і ми дражнили її "Вирвиоко", бо все вона, було, знайде якусь недосконалість або в окремого учня, або в клясі взагалі. Вона весь час дудніла мені на вухо, що коленкор на столах прослали не симетрично, немов би від цього залежала атмосфера всього вечора.

Праворуч від мене вертілася Люба Сагатян, смуглява вірменка, яка українською і російською мовами володіла вільно, але деколи, для кольориту, вставляла у фрази вірменські слова, відразу ж пояснюючи співрозмовникові їхнє значення. Тепер я був радий, що вона більше говорила із своїм сусідом з правого боку.

В залі було гамірно, звідусіль лунав сміх, долітали обривки жартів. Раптом почувся дзенькіт металу об скло, і всі втихли. Підвівся директор, ще моложавий, підтягнутий. Протягом наших десяти років змінилося аж шість директорів. Одні самі кудись від'їхали, одного арештували, а інші пішли на підвищення в райвно та облвно. Всі вони удостоювалися від нас кличок. Я пригадав "губолиза", "слона", "утиль-сировину", "лопуха" й "гада". Всі вони знали про свої другі імена, але, як виглядало, не дуже тим журилися, за винятком Георгія Яковича, теперішнього нашого директора. Його відразу охристили "боа констриктор". Згодом "боа" чомусь відпало, а "констриктор" затрималось і міцно до нього прилипло. Директор знав, як його дражнили поза очі, і дуже своєї клички не любив. Розказували, що одного разу він ішов по вулиці, а з-за рогу кілька дівчатів

дружньо викрикували "констриктор". Директор розсердився, побіг навздогін за хлоп'ятами, але нікого не впіймав.

Коли я дізнався про цей випадок, у мене зродилася несамоविта нехить до директора, бо якщо людина не спроможна переочити дитячі, після всього невинні й традиційні вибрики, то кому вона може взагалі щось пробачити. В такій людини холодна, крижана душа.

Директор прочистив горло легким кашлем і почав:

— Дорогі випускники! Сьогодні ви остаточно звільняєтеся з-під шкільної опіки і стаєте на самостійну життєву стежку. Дєзвольте мені дати вам одну-дві поради...

Далі я не слухав. Задумався. Лише деколи до слуху вривалися окремі слова й фрази: "вірність батьківщині", "партія", "товариш Сталін", "молоді лєнінці" тощо. Мої ж власні думки линули до перших шкільних днів, до Оксани Свиридівни. Де вона? Чи живе ще? Бо кому-кому, але їй ми мусіли б уклінно дякувати за її завзяття й посвяту виплекати з нас людей хоч з дрібною гідності. І все, здається, намарно. Якщо б ми хоч трішки шанували себе і зберегли хоч трішки правди в душах, то повинні б оце зараз піднести тост за її здоров'я, хоча б згадати її. Я повів зором по випускниках, роздумуючи, хто б з них знайшов в собі аж скільки відваги. Ні одного кандидата, включно зі мною. Але я згадав про неї хоч в думках. Може й інші, так як і я, відключилися від директоревої промови і кожний про себе вклонився великій душі нашої першої вчительки?

— Тож підніmemo тост за рідну комуністичну партію, яка веде наш народ від перемог до перемог під мудрим керівництвом товариша Сталіна!

Директор врочисто підніс склянку, і ми, як на команду, підвелися і пригубилися до склянок.

Я жував канапку і далі оглядав своїх ровесників. В першій клясі нас було 38, а закінчили десятирічку лише 14. А куди ж поділися інші 24? Один помер, одного забрали до колонії, четверо чи п'ятеро залишилися в нижчих клясах на другий рік. Десяток чи більше залишили школу після сьомої кляси і пішли до технікумів, професійних шкіл, на всякі курси. Кількоро відіхали в інші міста чи місця. Правда, й до нас прибули нові учні з інших міст, бо міграція в ті часи була дуже поширеним явищем. Не краще і паралельній клясі "Б". До десятої кляси домаршували лише 15 із сорока.

Я почав пригадувати, з ким я сидів за однією партою в першій, другій, третій клясі. Жадного з них на цьому вечорі не було. Людські долі, подумав я, сплітаються випадково й швидко, а ще швидче розплітаються... Ну, кого ще нема на цьому балі? В серці тьохнуло, і я ледве не зойкнув. А ще немає... Ульки! А втім, вона напевно не потрапила б сюди, бож — дев'яти-

клясниця. Хоча для неї, мабуть, зробили б виняток, бо перед нею чомусь відкривалися всі двері. Якщо б вона й далі жила у Вишнівському. На жаль, — і тут жура залила мої груди, — розпрощалася вона з нашим містом. Її життєва стежка пішла туди, у вищу сферу...

Я налив ще вина, випив. Приємними і лагідними хвилями хміль приливався до голови. Ввижалася Улька, і половіло на сонці її льонське волосся.

Минулого вересня, щойно почалася школа, я проводжав матір на станції — вона рушала в комерційну подорож до Бердянська. Потяг відійшов, і я рушив до школи, щоб встигнути на першу лекцію, яка починалася о першій годині дня. І на станційній площі я зустрівся з нею, Улькою. Вона теж ішла до школи. Ми привіталися і пішли поруч в напрямі вулиці Щорса.

Мило посміхаючись і не то питаючи, не то сугеруючи, вона сказала:

— А може підемо вздовж залізниці? День який чудовий!

Вона вручила мені свій портфель, мовляв, неси, бо це чоловічий обов'язок, і обома своїми руками взяла мене під руку, злегка схиливши голову на моє плече.

За семафором доріжка втікала між насипом і огородами та садами, що тягнулися від будинків паралельної до залізниці вулиці. Вона міцно стискувала мій лікоть і мовчала. Мовчав і я, чомусь передчуваючи, що це — останній в наших взаєминах епізод і всякі тривіалії тут не на місці. Та коли ми звернули на стежку, з обох сторін якої стояли стіни вистиглої кукурудзи, я зупинився і поклав книжки і її портфель на траву.

— Улю, — почав я схвильовано. — Ти пам'ятаєш той білий грудневий вечір? Пам'ятаєш? З тих пір життя моє — одні муки...

— Чому муки? — і в очах її засвітилися скалки лукавства.

— Невже ти не знаєш, що я приходив на станцію майже щодня, як ти захворіла? Приходив, виглядав, заглядав у твої вікна, чекав... Ніколи й нікого я не любив так палко, як тебе. Та й зараз де не йду, що не роблю, і все ти мені ввижаєшся...

Вона впала на мої груди, сплела свої руки за мою спиною.

— Михасю, любий, говори, говори без кінця, як ти мене любиш...

І заплющила очі.

Я цілував її в уста, в щоки, в шию, жадібно й покvapно, немов би хтось виривав її з моїх рук. А її вологі, ледь розтулені уста просили пестощів ще і ще.

Тихий вересневий день, коли помірковане сонце вже не припікає, а тільки ніжно ласкає всю природу, безмовно висів над нами, неначе стеріг нашу таємницю, неначе боявся найменшим подихом вітру пробудити нас із солодкого сну...

— Ой, що ми робимо? — спохватилася вона і звільнилася з моїх обіймів.

Знайшла в портфелі гребінець і люстерко, швиденько причесалася. І без слова рушила по стежці до школи. Я наздогнав її і закрокував поруч. Вона потупила очі вділ, ні разу не подивилася на мене. Коли з-за кукурудзи виріс дах школи, зупинилася. Немов би інша дівчина. Серйозна, статечна, з налетом суму в очах.

— Не гнівайся на мене, Михайле. Не йти нам однією стежкою... А зараз, прошу тебе, обійди школу з іншого боку, щоб учні не бачили нас разом.

І пішла. Назавжди. Під новий, 1940-ий рік, раптом бомба: Улька вийшла заміж за Ігоря Талька, секретаря райкому комсомолу. Він дістав підвищення в якийсь обком. Улька поїхала разом з ним.

Ця новина прибила мене, як злива траву. В грудях порожнеча, все валилося з рук. Апатія і байдужість до всього й до всіх. Найбільше мене мучило те, що вона вийшла за старого, бо Талькові було тоді 26 років. В той час всі люди поза 20 років віком видавалися мені старезними. І те, що Улька пішла в їхнє середовище, чомусь найбільше мені допікало, сосало кривдою в серці. Я сприймав цей поворот в її житті як навмисну зраду молодості.

Трішки сп'янілий і запечалений спомином, я не чув нічого й не бачив нікого. Перед очима стояла вона, Улька — льонове волосся, голубі очі, лукавинка в погляді...

Пробудившись, я угледів на іншому кінці трапезного столу усмінену Килю. Теж в легкому хмелю, вона привітно махнула рукою. Я кивнув їй головою і знову погнав думками до Ульки.

— Не йти нам однією стежкою...

Це речення уперто насідало на мізок і вигрібало з пам'яті болючі рядки Сосюри:

Карі очі в моєї дружини,
А у тебе були голубі...

У Килі — очі карі. І якщо нам суджено йти крізь життя разом, я буду часто-часто заглядати в її карі очі, і крізь них мені мерехтітиме небесна голубінь Улькиних очей...

Карі очі в моєї дружини,
А у тебе були голубі...

Озався патефон, почали відсувати столи до стін. На підлогу вийшли перші пари. Я танцював з учительками, а потім з одноклясницями, які схлипували на моє плече, віщуючи наше розпорошення по світі. Їхні примовляння розчулювали й мене, і мені теж хотілося плакати.

Неначе вчора ми з острахом розсідалися за партами в пер-

шій клясі, і ніяк не хотілося миритися з тим, що з того дня пройшло десять років і що цей баль — це наш останній спільний вечір, після якого — прощай, школо, прощай, юносте! Ще пару годин, а потім вийдемо з цієї святої будівлі, розійдемося у всі світи, і хто знає, чи ще доведеться нам зійтися всім разом.

Лунала музика, лунали тости, а серце журилося за тим, що відійшло, і боязливо билосся на порозі загадкової майбутности...

ЗНАХІДКА

Відійшла, відгреміла школа, залишилися позаду може найкращі, безтурботні роки. Спереду зарисовувалося нове, самостійне життя, і ця зміна прилякувала.

Того літа до "Кристалу" я ходив рідко, та й то лише вечорами, бо настирливо готувався до вступних інститутських іспитів, хоч і не вирішив ще остаточно, куди звертатися. Багато я прочитав того літа, а читати було що.

Якось я вчув, що на горищі панічно заметалася якась пташка. Крізь ляду в сінях я виліз під дах. На горищі було темно, лише де-не-де просвіти крізь розсунену вітрами черепицю тьмяно освічували окремі предмети.

Пташка швидко випурхнула крізь ляду в сіню, а далі на волю. Я розглянувся довкола уважніше, бо вперше в своєму житті опинився під дахом нашої хати. Під просвітами виднілися стара поломана прядка, погнуте колесо з вельосипеда, кілька пар старих, дірявих чобіт, два поржавілі фуганки і повна мірка невживаних цвяхів. Майже посередині стояла огрядна дерев'яна скриня, прикрита висохлим криолетом. Поруч неї стояли два круглі плетені кошики, які в наших краях чомусь називали "фанерами"; обидва прикриті розпластаними, запиленими газетами. Я зсунув газети, і мені видалося, що обое кошики по вінця наповнені колодами нових карт. Піднісши одну колоду під просвіт, я устансвив, що то були лаки нсвєньких, невживаних грошей. Вже у дворі я побачив, що кожний банкнот був не менше десяти тисяч рублів, а номінальна вартість багатьох була по сто тисяч і навіть по мільйону. "Керенки". Дві повних фанери!

А в дерев'яній скрині було повно книжок, паперів, газет. Майже всі книги були переплетені. Я взяв одну і біля ляди определив, що це був дореволюційний річник журналу "Вокруг света". Дванадцять місячних чисел були акуратно зшиті в том, оправлений товстими палітурками. Всього в скрині було 150 книжок, включно з двадцять одним річником "Вокруг света", останній з них за 1912-ий рік. Було там багато романів Леоніда Андрєєва, Александра Міллєра, Льва Толстого, пожовтілий "Кобзар", дещо інакший розміром і оформленнєм, ніж той, що мені дала бабуня Клавдія, "Записки кирпатого Мефістофеля" Винниченка, "Фата Моргана" Коцюбинського, збірники відомо-

стей губерніяльного земства та всякі довідники із світу, що зник ще перед моїм приходом в життя.

Довідавшись про мою знахідку, мати сказала, що це все належало попередньому власникові хати, залізничному телеграфістові. Видно, що чоловік був грамотний, любив читати, подумав я. Мати також порадила, щоб гроші негайно спалити, а книжки пересортувати. Я так і зробив. З книжок я майже нічого не викинув. Серед них був і невеликий довідник про Вишнівське, виданий в 1911-му році.

На титульній стороні красувалася станція Пугаловська, так як вона виглядає із сторони міста. А під малюнком дореволюційною літерацією було написано: "Вишневск, город уездного значенія. Справочник".

Довідник відкривався короткою загальною інформацією про постання міста. Виходило, що його оснувала в 1742-му році колонія болгар, яка втекла з-під турецького панування. А пізніше до поселенців долучилася "беглая сотня казаков Войска Запорожскаго". Пам'ятаю, я довго намагався розкусити суть слова "беглая", але безуспішно. Не допомогла й мати.

В 1911-му році в містечку жило "9.677 дворян, духовных санов, купцов трех гильдий, государственных чиновников, железнодорожных служащих и рабочих, ремесленного народа и прочих сословий".

Властиво, це був реклямний довідник, бо на кожній сторінці в оздобленій рамці, або й без неї, йшла інформація про магазини, ресторани, голярні, склади, олійниці, кузні, млини, тариф на залізничні квитки, розпис пасажирських поїздів. Мене дуже здивувало, що й тоді крізь нашу станцію ходили майже ті самі пасажирські поїзди і майже в той самий час. Я уважно перелистив весь довідник, шукаючи згадку про олійницю діда Серафима, але ніде ні слова. Мабуть, його підприємство було дуже непомітне, або ж на той час він ще не був власником.

І раптом мене ніби струм шпигнув. На одній із останніх сторінок я прочитав: "Кузница Охрима Риндера, Улица Кошевая. Скоростнаяковка лошадей — громадний вибор готових подков. Молниеносний ремонт фаэтонов и возов".

Я аж до грудей пригорнув довідник, немов би ця поживкла книжечка була споріднена зі мною. Я дивився й дивився на це оголошення, неначе сподіваючись, що ось зараз із довідника виросте ковадло і загомонить веселий передзвін молотків. Охрім Риндер. Батько Захара Риндера чи, може, дід? А втім, яка різниця? Адже від кузні Риндерів і сліду не лишилося, немов би на тому місці окрім буйних бур'янів ніколи нічого не було. І як швидко зрадів, так само швидко й знідів. Чомусь було боляче усвідомлювати, що тяглість цеху, про який так гордо сповіщав Охрім Риндер, перервано, зупинено назавжди.

Та справді багату й цікаву інформацію про світ я дістав з річників "Вокруг света", які від першої до останньої сторінки були виповнені історіями й пригодами з усіх географічних широт. Майже під кожним оповіданням в дужках стояло "Переклад з англійської" чи якоїсь іншої західньої мови. Я листав сторінки і прикипав зором до ілюстрацій — високомистецьких малюнків і фотографій шхун, бригантин, маяків, портів, потягів, літаків, вершників-ковбоїв. І якою соковитою, кольоровою мовою все було описано! Я читав і завидував книголюбам того часу, бо в наші дні друковане слово стало пласким, підстриженим, нудним.

Незрівняну насолоду мав я й від читання "Записок кирпатого Мефістофеля". Жвава розповідь, постійна присутність легкої іронії, міське середовище, образна й багата мова — це, здається, був перший прочитаний мною роман, який підносив рідне слово з провінційно-сільського рівня до висот Гаріна, Андрєєва, Белого. Я прочитав книгу кілька разів, і одна з персонажів, Біла Шапочка, почала увижатися мені як жива. Я впивався майстерністю Винниченка, зовсім не знаючи, що автор нудьгував на чужині, спалюючи свій талант на безлюдді та в тузі за своєю рідною землею. Не знав я нічого й про його бурхливу діяльність в роки революції. Що я знав, то це те, що він — ворог радянської влади і всі його книги заборонені. Перед виїздом з Вишнівського я загорнув "Мефістофеля" в шмат клейонки, поклав у пласку скриньку і закопав в хліві під коров'ячими яслами. І хто знає, можливо, мій сховок став пізніше несподіваною знахідкою для якогось іншого юнака з новішої генерації і приніс йому стільки ж вдовolenня, як і мені колись?

СТУДЕНТ

Миколаїв — хороше місто. Порівняно молоде, стоїть на зливі двох річок — Південного Бугу й Інгулу. Як і всі міста на півдні України, основані в період Потьомкіна, воно розбудовувалося за пляном, тому його основні вулиці широкі й прямі.

Ніколи мені й до голови не приходило єднати свою долю з цим містом, а от сталося, Миколаїв став осідком студентських днів. Кінчаючи десятирічку, я помишляв про кінофікацію, автомобільний транспорт та залізничне сполучення. Та коли дійшло до відсилення заяв до закладів вищої освіти, вияснилося, що інститут кінофікації був далеко на півночі, один доїзд туди коштував цілу фортуну. Від інституту залізничних інженерів в Дніпропетровську мене відрадили ті, що пробували там щастя раніше: там по п'ятеро аплікантів на одне місце, і якщо не маєш Золотої Грамоти про закінчення школи, то не тратьте, куме, сили... Харківський інститут автотранспорту — автодор — теж славився сильною конкуренцією за місця.

Ось так з великого вибору раптом нічого не лишилося. Та одного дня в клубній бібліотеці я вгледів об'яву в газеті про набір студентів до Миколаївського корабле-будівельного інституту. Від "корабле" повівало романтикою, і я вирішив пробувати щастя в цьому ВИШІ, тим більше, що Миколаїв порівняно недалеко від нас. Велике місто, південь, Чорне море під боком — що ще треба? А Киля відіслала свої папери до фармацевтичного інституту в Дніпропетровську. Виглядало, що внадовзі наші стежки розійдуться.

— Це буде для нас випробуванням, — спокійно сказала Киля. — Якщо нас щось в'яже, то розлука зближить нас ще більше. А якщо наш романс є проминальним захопленням, то оце й буде нагода розквитатися...

В Миколаїв я прибув тихого серпневого ранку, місто щойно пробудилося. Вулиці широкі, чисті, свіжі від багатої зелені. Архітектура споруд, доглянуті сквери, клумби квітів на бульварах, безліч пам'яток довкруги — це було справжнє велике місто, а не якийсь задріпаний Маріупіль чи наше сонне Вишнівське. Я зовсім не жалкував, що обрав Миколаїв місцем своїх дальших студій.

Місто чудове, але інститут... Проходжуючись його коридорами та заглядаючи в лекторські залі, я зупинявся біля всяких інженерних схем, заплутаних конструкцій, візуальних формул з неорганічної хемії, всяких шкіців, що показували спротив матеріялів — і душу мою заливав жах. Я мав присвятитися наукам, до яких відчував органічну нехіть. Може, тому іспити я здавав без особливого горіння. І коли по фізиці я заробив лише трійку, а потім зрізався на хемії, мені дискретно порадили, що заведє чи я пройду по конкурсу. Негайно ж я перекочував до педагогічного інституту, де був недобір аплікантив. Там лише подивилися на моє свідоцтво про закінчення десятирічки, запросили на два диктанти — один з української, а другий з російської мов — і наступного дня зачислили на методологічний курс, який готував плянувальників та адміністраторів освіти. Ставати звичайним вчителем я ніяк не хотів.

Повертався я додому членом студентського племена, але в душі сосало пригнічення. Мій майбутній фах не викликав в мені ані дрібки ентузіязму. Щойно мати підвеселила мене своїм життєвим досвідом:

— Сину, кораблі, педагогіка чи лікарська штука — яка різниця? Головне — вища освіта. Знання й диплом носити легко, і в житті вони придадуться на кожному кроці... Наука, сину, нікому не шкодить.

А через пару днів повернулася з Дніпропетровська й Киля — її прийняли до фармацевтичного інституту. Останні дні серпня ми майже не розлучалися. Не так нас лякала розлука, як розставання з батьківською стріхою, до чого ми не були психологічно підготовані. Стежка в самітне життя вабила нас і лякала.

Повернувшись назад до Миколаєва, я спочатку чувся загубленим, покинутим і нікому непотрібним. Та поволі, законом природного добору, почали формуватися нові приятельські взаємини, вужчі й тісніші товариські гурти й компанії, поставали нові інтереси й зацікавлення. Одного дня на набережній я познайомився з двома молодими галицькими хлопцями, які добровільно приїхали на працю. Обидва працювали в міському хлібокомбінаті, а у вільні години, гуляючи по місту, виразно виділялися своїми модними шевйотовими костюмами, хвилястою причіскою й оригінальними краватками. Богдан і Мирослав походили із Станиславова і свій городянський статус виказували урбаністичною легкістю, сенсом гумору й самопевністю. Говорили вони українською мовою, в деяких словах роблячи дивні галицькі наголоси.

Коли ми вже добре роззнайомилися, я сказав:

— Ви знаєте, вперше я зустрічаюся з людьми з вужчої

батьківщини Івана Франка. В школі ми вчили його біографію і деякі поеми напам'ять. Наприклад:

Я бачив дивний сон, немов передо мною
Безмежна, та пуста і дика площина...

Вони вдоволено зглянулися поміж собою, а я ще продеклямував їм уривки з "Вічного революціонера" й "Декадента". Від моєї уваги не втекло, що моя поінформованість про Франка дуже їм заїмпонувала. Вони стали відкритіші, довірливіші.

Ми стали зустрічатися частіше. Я бував у їхньому гуртожитку, а вони приходили у вільні дні до інституту, де я познайомив їх з іншими хлопцями. Обоє вони добре танцювали бальні танці і на вечорах в інституті швидко стали фаворитами дівчат-студенток.

Пару разів, будучи в легкому хмелю, вони жалілися, що їм не дають жити, вічно "тягають" по всяких мітингах, де вони мусять виступати перед присутніми та розказувати про жорстоку експлуатацію трудової людини під Польщею.

— Розумієш, експлуатація буда, трудар працював за мізерний гріш. Особливо експлуатували нас, укарінців. Але ми не були безмовними волами, ми організувались в специфічні українські організації, боролися проти національного гніту і за кращий матеріальний стан. На початку ми подавали повну картину. А згодом, перед кожним виступом організатори в окремих розмовах з нами радили: товариші, було б добре, якщо б ви говорили ось з цього кута зору, підкреслили ось такі речі, не зупинялися на цьому, тому й третьому. Вкінці наші виступи перестали бути нашими власними. Нашими устами говорять ту-тешні люди і говорять те, що хочуть...

Ми співчутливо посміхалися, водночас дивуючись, що вони мають відвагу висловлювати невдоволення в ширшому колі. Деколи натяками, а деколи й прямою мовою ми радили їм бути обережнішими.

Одного разу вони спитали мене, чи я був в Каневі.

— Ні. А чого туди їхати? — поцікавився я невинним тоном.

— Чого їхати в Канів? — з шоком в голосі перепитав Мирослав. — Не знаєте, хто там спочиває?

— Знаю. Тарас Шевченко. Про це кожний школяр знає. І кожний школяр знає напам'ять "Заповіт". Про випадки, щоб хтось спеціально їхав до Канева, не чував, бо це дуже коштовна річ...

Тут я їм розказав, як я знайшов "Кобзар" в хаті свого діда і як читав його бабуні Клавдії. Потім я розказував їм про своє дитинство, про Оксану Свиридівну, про діда Ковганюка, про голод, про Шустая. Чи вірили мені, не знаю, але слухали уважно.

Чим далі, то обоє вони ставали кислішими й більш розчарованими. Було видно, що вони нудьгували за своїм власним містом, за рідними, за оточенням, серед якого виростили. Мені все здавалося, що вони хотіли сказати нам щось важливе і вельми цікаве, але так і не відважилися. Казали, що мали скоро дістати відпустку, і обіцяли використати її на поїздку до Канева та до Києва.

Не минало тижня, щоб ми не були з ними разом. Але в лютому 1941-го року я помітив, що їхні візити до інституту припинилися. Ні на вечорах художньої самодіяльності, ні на танцях вони не показувалися.

— А куди це наші "западняки" ділися? — допитувалися дівчата.

З одним приятелем я пішов до їхнього гуртожитку.

— Богдан і Мирослав? — перепитав молодий робітник. — Еге, були й нема. Втекли вони...

— Куди?

— Та вже ж що не в Москву, — усміхнувся парубок. — Куди ж, як не додому? Розрахувалися, забрали платневу належність і поїхали...

Цікаво, думав я, повертаючись до інституту, чи завітали на останку до Канева й до Києва, чи махнули рукою? Хоч вони нам не брати й не свати, але вся ця пригода залишила в душі такий гіркий, безнадійний осадок. Молоді українці з двох різних світів зустрілися у великому українському місті, заприятелювали, навіть зжилися, але ні ті, ні другі так і не відважилися хоч на одну конфіденційну, справді інформативну розмову. Страх, що гніздився в порях нашого ества ще з дитинства, вже встиг зціпити душі й нових радянських громадян. Життєвої мудрости вони вчилися ще швидше, ніж ми.

Гамірливий Миколаїв нанизував тим часом студентські дні вже на шпичак другого семестра. Своєрідність студентського життя особливо точно змалювали Короленко й Гарін. У всі часи й під усіма системами воно перш за все є холодним і голодним. Моя місячна стипендія становила десь 50 карбованців, до яких долучувалася материна допомога в сумі трьох червінців — разом 80 карбованців. Цих грошей мені мало вистачити на харч, підручники та інше навчальне приладдя, як ось готувальні для креслення тощо.

При суворій ощадності можна було вижити. Але біда в тім, що природою речей студент ніяк не може жити ощадно, та ще в такому місті, як Миколаїв. Театри, кіно, дансинги, цирк, виступи естрадних зірок, студентські вечірки, трамвайні подорожі — все це виціджувало з молодих, недосвідчених, закинутих далеко від дому людей останні копійки, і дуже часто вони днями

навіть крихти в роті не мали. Скільки ж то разів я йшов до ліжка без вечері, а ранком рушав на лекції без сніданку!

Ідеш містом і як не спокусишся? З афішних кругляків тебе запрошують на виступи Клавдія Шульженко і Володимир Коралі, або Утьосов, або Юрій Петербурзький з Білостока, або Реф-Рен зі Львова, Цфасман з Києва, Інсаров з Ленінграду, і нема сили встояти проти спокуси. І що не день, то нова атракція, і загоряються твої очі, віддаєш за квиток останні карбованці, а опісля клацаєш зубами, як вовк, поки хтось не виручить черствою скибкою хліба.

Студентські дні гнітять голодом і бадьорять повнотою життя. Вічно в русі, ані однієї спокійної години. Веселі витівки, тісна дружба, загальна бідність і невгамовна молодість — це і є основні компоненти студентського життя. І той, хто ніколи не був студентом, той ніколи не мав нагоди відчутти справжнього людського тепла, доброти, взаємності й сердечності. Старіючи, людина забуває багато пригод, епізодів, оказій, але ніколи — своїх студентських років.

В І Й Н А

Минула м'яка зима, відбулася весна і наступило тихе, соняшне причорноморське літо. Ще тиждень, ще здати два предмети — і додому, на літні вакації. Мій перший студентський рік добігав до останньої відмітки. Спереду ще чотири роки студій. Ще поки я дістану диплом, то набідуюсь, нагоруюсь і наголоднуюсь. Але ця перспектива мене не лякала, студентське життя припало мені до вподоби.

І раптом — неділя, 22-ге червня! Війна!..

Промову Молотова про німецький напад я слухав в студентському гуртожитку з голосника. І чим добірнішими й злостивішими епітетами він лаяв німців, тим ясніше ставало, що ця війна не буде схожа ані на польську кампанію й приєднання Галичини й Західньої Білорусії, ані на плачевний зимовий епізод з "білофінами". Вже з самої промови вичувалося, що в перші ж години двобою з німцями задрижали основи всього СРСР.

Я уважно слухав і пригадував часи, коли цей самий Молотов заподадливо поздоровляв Гітлера з перемогами над Норвегією, Францією, Грецією, Югославією. А зараз ніби ніякої приязні з німцями не було, неначе він, Молотов, до цих пір власноручно боровся з "фашистською ордою", а тепер і нас закликав наслідувати його приклад.

І хоч ніякого апелю до мене особисто Молотов не зробив — навпаки, викликав огиду — я з місця усвідомив, що моє місце таки з ним, Молотовим. Про німців я знав стільки, як і вся країна, тобто дуже мало. Всі знали, що вони добрі вояки. І ця сторона зроджувала в мені пошану до них. Але те, що вони обрали чи придумали страшну, гнітючу, чорну свастику своїм символом чи емблемою, насторожувало всі мої сенси. Люди, що виставляли на своїх прапорах такий потворний знак і кохалися в чорних кольорах, думав я, напевно є брутальні й безоглядні. І нічого доброго вони нам не принесуть, хіба щось гірше.

Протягом промови Молотова в кімнаті було повно хлопців і дівчат. Та щойно він скінчив, всі розбіглися. Всі зрозуміли, що це катаклізм, землетрус, земля тріщить навпіл. Мое покоління якраз визріло, щоб першим іти в той вогненний смерч. Що ж, іти, то йти, але я спершу мушу повернутися до Вишнівського, востаннє побачитись з матір'ю, з братом. Не знімаю-

чись з обліку в миколаївському военкоматі, я спакував валізи і гайнув на станцію. Інстинкт підганяв мене чимскоріш втікати до рідних степів.

Війні ще й десяти годин віку не сповнилося, а на станції вже творилося щось несусвітнє. Справжнє побоєвище біля кас, станція ніби в облозі, порозтоптувані валізи на пероні, пошма-товані лахи й папери, набиті по зав'язку вагони — справжній кінець світу. З великими труднощами й зусиллями я все ж видряпався на потрібний поїзд — і Миколаїв залишився позаді.

Нормально мені забирало десь дванадцять годин, щоб з двома пересадками дібратися до Вишнівського. Того разу я їхав аж чотири дні. Враз перестали ходити поїзди, а ті, що ще були в русі, були такі набиті людьми, що на підніжку не було як стати. В Цареконстантинівці я мусів нидіти на пероні аж два дні, чекаючи попутнього поїзду. Виснажений і потовчений прибув я на Пугаловську вранці 26-го червня.

Так сталося, що наш поїзд зустрів Улін батько. В червоному кашкеті, з прапорцями в руці, він стояв, не виявляючи ніякої участі до суматохи на пероні. Поповнів, постарішав. Кілька зморшок проорали його обличчя, а попід очима з'явилися сині тині. Я не бачив його який рік, а така зміна. Раніше я завжди оминав його, відштовхуваний офіційністю і суворістю на його обличчі. Тепер, навіть не думаючи двічі, я сміливо підійшов до нього й спитав:

— Здається, ви — Улін батько?

— Він самий, — охоче відповів він, і його обличчя стало привітнішим. — В чому справа?

— Я вчився разом з вашою донькою, в тій самій школі... Де вона тепер?

— В Кременчузі. Моя Уля все робить гальопом, — усміхнувся він. — Вже встигла зробити мене дідом, хлопчик у неї. Збиралася приїхати в гості цього літа, показати онука. Але бачите, що діється?

Я зрозумів, що запит його стосувався не до того, що діялося на пероні, а до гармидеру у всій країні.

— Може, будете писати, — сказав я, ледве ковтаючи слину, — то передайте привіт від мене. Скажіть, що вітає колишній співучень, який пас корову. Вона знатиме...

Улін батько запитливо поширив очі, але я підхопив валізу і заспішив до виходу. Опинившись на площі, забитій возами й автами, я пробував знайти те місце, де в грудні 1937-го року Улька і я пробували незграбно переступити в доросліший світ. Ходив сюди-туди, але установити місце так і не зміг.

Улька вже стала матір'ю!.. Я пробував уявити її з немовлям в руках, але дитина якось не пасувала до її картинного льонового волосся, лукаво-хитрої усмішки і гнучкого стану. Слово

"мати" в стосунку до неї немов би змивало її красу й деформувало її дівочі лінії. Моє серце скиглило, в душі пекла кривда, шрам гоївся дуже повільно.

— Здоров, Михайле!

Я обернувся на голос. Передо мною стояв усміхнений Гандзій, Килін батько. Він вхопив мою праву руку своїми шорсткими долонями.

— Щойно приїхав? От і добре, гав не ловив. А Килини й досі нема...

В голос його заплелася печаль. Щоб потішити його, я сказав, що виїхав з Миколаєва, навіть не здавши двох предметів, а останній екзамен за розкладом припадав аж на 28-ме червня. Можливо, Киля вирішила здати всі екзамени. А що листа немає, то зараз, хіба не бачите, все вийшло з ладу. Бомбування, мобілізація, переорганізація, евакуація — все це сповільнило поштову оперативність і всі види сполучення. Я сам їхав аж чотири дні з Миколаєва.

Він ніби погодився з моїм резонуванням і знову пожвавішав.

— Як спочинеш трохи, зайди до нас, — кинув він, поспішаючи до станції.

З тяжкою валізкою в руці я йшов вулицею Щорса і думав про Килю. Я не був певний, в якій мірі я її любив і чи взагалі любив, але її духову структуру я вивчив добре. Дисциплінована, волева дівчина. Заледве чи вона майнула б додому, не здавши всіх іспитів, війна чи не війна. Знову ж фармацевтичний інститут — це медицина, ділянка, що в критичних ситуаціях відразу ж підпадає під військову юрисдикцію. Могли мобілізувати весь інститут вже наступного дня й послати до польових шпиталів.

Мене дещо турбувало те, що Гандзій вітався зі мною, як із родичем, як із зятем, немов би Киля і я вже визначили весільний день. Насправді ж, роз'їхавшись до інститутів, ми помітно охололи. Правда, в листах ми запевняли одне другого в чистих і жагучих почуттях, але все це більше із міркувань порядности, щоб не видаватися в очах другого "скоропоспішним зрадником".

В щоденному житті в Миколаєві відсутність Килі мене не турбувала й не бентежила. Нове товариство, нові друзі, нові партнерші на танцях не залишали ні місця, ні часу для Килі. І хоч в кінці її листів я читав звичне "Міцно цілую", з їхнього змісту й добору слів я вичував, що й вона всю цю любовну гру провадить заради пристійности.

З задуми я звільнився, коли до мене дійшло, що я вже йшов своєю вулицею. М'яко шелестіли акації й клени біля хат, починало припикати сонце, доходила дев'ята година ранку. Гурт хлоп'ят відірвався від одних воріт і побіг мені назустріч. Хлоп-

чаки зупинилися поодаль, виставивши на мене свої пильні, допитливі очі. Враз розбіглися, а один щосили закричав:

— Мишко Непман приїхав!

"Непманом" мене дражнили в школі й на вулиці — спадщина від діда Серафима. Колись ця кличка видавалася мені найуїдливішим, найобразливішим словом. Почувши її, я скаженів, зеленів від люті, часом плакав. Тепер ось "непман" звучало безобидним і навіть милим словом, і мені так хотілося, щоб той хлопчак спереду викрикнув його ще і ще раз...

Раптом серце моє стиснулося від болю: повільною, старечою ходою по вулиці йшла наша Манька, а спереду жвавішим кроком ступала різва молоденька корівка, енергійно вимахуючи хвостом. А Манька — з ходи, з її обвислого живота, з її більма на одному оці віяло давністю і втомою. Нашу Маньку вже зупила старість.

Вона пройшла повз мене, як повз чужого, немов би я ніколи не пестив її солодкою кукурудзою, немов би я ніколи не водив її на налігачі по ласих шматках паші. І мені стало журно-журно. Он як швидко зникають після нас сліди, коли ми відходимо в світ з-під батьківської стріхи.

За Манькою слідом, з батіжком в руці йшов босий, але жвавий пастушок, хлопчак років одинадцяти. По тому, як він дивився на мене, я зрозумів, що він мене знав. Але я його — ні.

— А ти чий? — спитав я так, як і мене колись питали в дитинстві.

— Костенків... А вашу корову я пасу ще з весни. Тітка Оксана платить мені двадцять рублів на місяць.

Він пояснював і хитро стежив за порухами моїх рук, видно очікуючи якоїсь подачки. Але у мене не було ні цукерок, ні печення. Я знайшов в кишені срібну монету і кинув йому. Спритно схопивши її на лету, він вдоволено посміхнувся, підморгнув і гайнув навздогін за коровами. Кілька хвилин я дивився йому вслід. Ще не так давно і я був ось таким хлопчачком, гасав по перонах, чіплявся на поїзди, пас корову, носив листи Олені Сотар, гарцював ось на цій вулиці, повністю задовольняючись своїм одноповерховим світом. І було мені байдуже, що відбувалося поза його межами.

А тепер я дорослий, суспільство вже осідлало мене обов'язками, взяло на військовий облік. Десь там на Заході палає війна, і моя доля — незабаром іти у її вир. Як мені хотілося тої миті знову стати безжурним хлопчачком і відмежуватися від зрадливого дорослого середовища!

Коли я ступив у власний двір, з хати вибігла радісна мати, нашвидку чмокнула в щоку. Вона жах не любила, як вона ка-

зала, "спектаклів", і ні при розставанні, ні при зустрічі не давала волі емоціям. Олекса теж уже був вдома. Він скінчив шоферські курси і відбував практику в одному великому радгоспі на півдні в якості помічника шофера. Після промови Молотова, не довго роздумуючи, він спакувався і майнув на поближчу станцію. Аж дивно, як то люди в скрайне критичних ситуаціях без попереднього домовлення всі поспішають чимскоріш додому. Тут мусить діяти якийсь особливий, з давніх давен запрограмований поклик.

Наступного дня я збирався йти до военкомату, щоб зареєструватися. Але мати відрадила:

— Сину, по закону ти є на вакаціях. Спочинь з дороги та підкормися трохи після студентського голодування. Ти є на обліку в Миколаєві. Повернешся туди в кінці літа і зголосишся. Війна нікуди не втече. А якщо Миколаїв на той час опиниться в німецьких руках, ну, тоді справа інша. Тоді зареєструєшся тут. Пам'ятай, це може твоє останнє вільне літо...

Я згодився і до военкомату не пішов. В "Кристалі" мене зустрів зажурений Мика — він вже отримав повістку про покликання до армії. Тридцятого червня він рушав етапом до формувального пункту. Тільки й втіхи, що його покликали до війська в якості кіномеханіка.

З від'їздом Мики директор Тимошкін зачислив мене штатним помічником механіка і визначив повну платню. Він також видав мені посвідку, і нею я відмахувався від постійних наборів на копання протитанкових ровів.

Всі сеанси в держкіні були набиті битком. Люди немов би усвідомили, що жити лишилося мало, і масово чіплялися за кожну розвагу. Часом механік відпустив мене раніше, і тоді я навідувався до міського клубу, де тепер майже щодня влаштовували бальні танці. Серед танцюючих було багато військовиків, особливо молодих і поставних лейтенантів, бо в місті розквартирувалася якась велика інженерна частина.

Війна шалено котилася із заходу на схід, місячи колесами міста й села. Повз Пугаловську щоденно пролітали переповнені втікачами потяги, а в клубі безугавно линуло танго...

І пригадай весну,
Нашу юнь, наші мрії,
І як "Танго Ноктурно"
Нас ласкало обох...

Тижнів через три після приїзду я відвідав Гандзіїв. Заплакана Федора обняла мене як сина і, заливаючись слізьми, в присутності мовчазного чоловіка розказала те, що я частково підозрівав. Григорій Гандзій таки вимолвив в начальства залізнич-

чий літер і вже з'їздив в Дніпропетровськ. Всіх студентів Киліного інституту мобілізували на третій день війни і призначили в медичні частини та військові шпиталі...

Я співчутливо слухав і чувся винним, немов би прокрався. Я, мужчина, вповні здоровий, відсиджуюсь вдома, а Киля, жінка, слабшого складу, уже десь купається в димах і розпачах війни, готуючи ліки для тих, які вже встигли покропити землю кров'ю.

— Бідні ви й нещасливі молодята, --- схлипувала Федора. — Щойно визріли, лише б кохатися та впиватися щастям, а воно бач що скоїлося? Точнісінько, як нам випало в минулу війну...

Стіл був заставлений смачними стравами, але мені не їлося й не пилося. Розмова не в'язалася, ми говорили якимось вимушено. Мені було ніяково, неначе своїм поверненням до Вишнівського я прирік Килю на передчасні поневіряння по шляхах війни. Я хотів був зайти у їхній розкішний сад, заглянути в стодолу, в якій ще не так давно ми човгали під ритми далеких, іноземних оркестр та пригорталися одне до одного у вирі щойно відкритої молодости, але облишив, зрозумівши, що це спричинить ще більше болю Киліним батькам. Пообіцявши дати знати їм, якщо отримаю листа від Килі, я розпрощався і вийшов в степ.

Йдучи вздовж залізниці, я раз-у-раз натикався на викинуті з поїздів речі: розбиті дзеркала, половинки тарілок і черепки від кухликів, поломані ляльки, розпорені подушки, промоклі журнали, пляшки від горілки, брудна, пошматована білизна. Повз мене пролітали товарові поїзди, з дверей вагонів яких виглядали сумні, втомлені обличчя. Люди на відкритих платформах — переважно жінки й діти — уважно дивилися на мене, але ніхто з них ані посміхнувся, ані привітно махнув рукою. Я теж проводжав їх вдумливим, зосередженим поглядом. Печаль і журба навідала з усіх сторін і гнітила кожного, малого й великого.

Пролітали й санітарні поїзди, з великими червоними хрестами на боках вагонів. На початках всі санітарні поїзди були складені з залізних, фірмових вагонів. Кожний такий поїзд являв собою добре устаткований шпиталь на колесах. Тепер санітарні поїзди майже нічим не різнилися від товарових. Лише спереду, враз за паротягом, був причеплений один пасажирський вагон, де, мабуть, жили лікарі та містилася операційна, а решта вагонів — всі телячі.

Рідко який санітарний поїзд не зупинявся на Пугаловській. Попервах сотні місцевих жінок облягали станцію, кожна з пляшкою молока чи компоту, з якимось печивом чи фруктами. Май-

же штурмом вони брали кожний вагон, частуючи поранених бійців своїми гостинцями. Та вневдовзі санітарні поїзди так почастишали, що їхнє прибуття вже не викликало попереднього милосердя. На пероні вже не юрмилися жалісливі жінки з гостинцями.

Правдиво в народі підмічено, що людина звикає до всього. Навіть найпекучіший щоденний біль вона здатна сприймати як рутину.

БАТЬКІВ ГРІХ

В місті почав діяти винищувальний батальйон з місцевих людей, переважно активістів. З червоними пов'язками на рукавах, з півтузінем старих берданок вони патрулювали по вулицях, ходили на облави проти "парашутистів" та "диверсантів". Вечорами, а деколи й серед дня вони зупиняли перехожих на вулицях та перевіряли їхні документи.

Наприкінці липня, коли у Вишнівському появились евакуйовані з Херсонської та Миколаївської областей, коли з кожного зустрічного обличчя світилося переконання, що рано чи пізно, а німці прибудуть і сюди, я повернувся з "Кристалу" дуже пізно. Швидко перекусивши, я лаштувався йти до ліжка, коли раптом почувся тупіт ніг у дворі і нетерпеливий стукіт в двері. Не питаючи, хто це завітав до нас в таку пізню годину, я відчинив їх. До середини ввірвалося кількоро людей. Крізь сіни вони шмигнули до кімнати, де мати вже встигла зодягнути сукню і тепер чекала на них. Пов'язки на руках свідчили, що це були винищувачі. Один з них, в картузі і військовій сорочці, мабуть начальник, звернувся до матері:

— Громадянка Мартюк?

Мати підтвердила кивком голови. Гість повів очима на мене й брата.

— А це мої сини, Михайло й Олексій, — відповіла на його безмовний запит мати.

На його домагання ми знайшли пашпорти і подали йому. Він полистав їх, мій затримав довше, поглянув кілька разів на мене холодними очима, а потім мовчки повернув їх назад. Я внутрішньо відіхнув, бо припускав, що цей налет стосувався мого уникання реєстрації.

Начальник заглянув під ліжка, в материній кімнаті відкрив скриню, перегорнув в ній кілька речей, обкрутнувся і повернувся до світлиці. Став напроти здивованої матері й спитав:

— Чи ви знали Прокопа Косарука?

Я завважив, як мати різко відкинула голову назад. Прізвище напевно зненацька шмагонуло по її пам'яті.

— Особисто не знала, але чула про нього. А що хіба?

— Нам відомо, що в 1923-му році він ховався в цій хаті, — не зводячи з матері очей, чеканив старший.

— Так, був пару днів, — блідими устами підтвердила мати. — Але ж вам, мабуть, відомо, що мій покійний чоловік, Кирило Мартюк...

— І це знаємо, — різко обірвав старший.

— То як тоді розуміти оцю пізню гостину? — вже гіднішим тоном запитала мати.

— Прокіп Косарук перебуває у Вишнівському, — штивним голосом говорив старший. — Деякі люди пізнали його на станції й на базарі. От ми й розшукуємо того непоправного бандита...

До хати зайшов молоденький винищувач і відрапортував:

— Ми перевірили інші кімнати, перетрусили хлів, прочесали сад, ніде нікого.

Всі вони вийшли в сіни, внесли драбину і один поліз на горище, довгенько світив там ліхтарцем і вкінці сказав:

— Окрім рухляді та пилюки нічого тут більше немає.

Після цього винищувальний підрозділ залишив наше подвір'я і заспішив кудись темною вулицею.

Приголомшений і здивований, я сів на ліжко, поступово розряджуючи напруження. Хто такий Прокіп Косарук? До чого тут 1923-ий рік? Та усвідомивши, що мати мала досить цієї пригоди, я вирішив не турбувати її додатковими запитаннями до ранку. А потім, я був певний, що вона все розкаже сама.

Так воно й сталося. За сніданням мати сказала:

— Діти, настала пора розповісти вам одну неприємну історію.

Не кваплячись, спокійним тоном мати поступово відкривала нам таємницю, початок якої сягав аж поза революцію. Прокіп Косарук і мій батько були однолітки й друзі, разом ходили до приходської школи, разом росли і разом пішли до війська в 1912-му році. Обое росли й сильні, вони опинилися в Ізмайлівському гвардійському полку. На військовій службі їх і застала війна.

В 1915-му році полк олинився на лінії німецького прориву і мусів відступати в безладді, майже в паніці. Німецький улан полосонув Прокопа шаблею по лобі, ледве не знявши зовсім черепа з голови. Властиво, всі думали, що Прокіп віджив своє, і його навіть перейняла похоронна команда. Та живучий був Прокіп — він застогнав, коли його в поспіху вже опускали в могилу, і тим врятувався.

У шпиталі лікарі доконали дива, і таки видужав Прокіп. В 1916-му році він приїжджав на відпустку, весь в хрестах, а на лобі попід волоссям виднівся широкий шрам, що сягав аж на скроню.

Лютнева революція застала полк в Білорусії, де тоді знаходилася імперіяльна Ставка. За Тимчасового Уряду довелося

їм знову повернутися в окопи, де вони й залишилися, аж поки російський фронт не розвалився від більшовицької агітації. Розпилювся й Ізмайлівський полк.

Прокіп, батько та гурт інших земляків повернулися на Україну після встановлення Гетьманату. Розібравшись в ситуації, всі вони з місця зголосилися до Державної Варти, куди їх, як колишніх гвардійців, прийняли без ніяких зволікань. Їхній відділ осів в Олександрії, звідки пильнував порядку над Дніпром вниз аж до Херсону.

Розлучилися вони після повалення Гетьманату. Частина військовиків пішла на службу до Директорії, а частина, серед них і мій батько, сказали "З нас вистачить", кинули зброю і подалися до рідних місць. Пізніше батько розказував матері, що розставання було бурхливим. Прокіп Косарук, розгніваний дезерцією своїх земляків, взивав їх найгіршими словами і проклинав як відступників. Але вкінці зм'як, передав батьком листа своїй старенькій матері, а сам з гуртом інших подався до Києва. Пізніше пройшли по Вишнівському чутки, що бачили його в якійсь старшинській ранзі в Катеринославі й Житомирі.

Батько повернувся додому, коли весь південь перебував в руках Денікіна. Якось він уникнув мобілізації до Добровольчої Армії, запізнався з матір'ю і одружився з нею в 1920-му році, після того як червоні вибили Врангеля з Криму і стали твердіше на всій українській території.

В 1923-му році дід Серафим купив для свого жонатого сина хату, оцю саму, в якій ми жили, а вневдовзі народився я. І ось однієї літньої ночі 1923-го року до батька завітали двоє — Прокіп Косарук та ще один батьків одноліток і однополчанин, Ілько Штимур. Обоє вони були озброєні револьверами і обоє в біді. Вони втекли з лабет ЧеКа і тепер поспішно замітали за собою сліди. Косарук був ранений в руку, і, провадила мати, довелося її промивати й перев'язувати. Обоє були виснажені, знесилені і благали батька переховати їх пару днів, поки вони оклигають та наберуться трохи сил, після чого вони мали взяти напрям на Одесу, а звідти — до румунського кордону.

Батько зустрів гостей не дуже привітно, радше холодно — ризик був великий, тим більше, що по місту вже пройшли чутки, що ЧеКа перевернуло догори дном хату Прокопової матері, а також і садибу Ілька Штимура, припускаючи, що після втечі вони подалися додому.

В місті ще жило багато людей, які пам'ятали колишню дружбу мого батька з Прокопом. Місцевий апарат ЧеКа складався переважно з чужих, заїжджих людей, і самі вони заледве чи догупалися б, які помешкання ще варто перетрусити. Але хтось з городян міг спровадити їх на потрібну стежку, і, зрозуміло, батько ходив, як на шпильках. Для обох гостей було

зроблено лігво в хліві. Там вони ховалися від світу, підживлювані материними подачками.

Батько змарнів, почорнів від страху. Прошло два дні, три, минув тиждень, а гості не рушали з двору. І батько запанікував. Схопився вночі, зодягнувся, навшпиньках вийшов з двору і подався геть. Але мати здогадалася: він подався до властей з доносом на свого давнього друга. В ту ж мить вона кинулася до хліва, попередила втікачів про грядучу небезпеку, і вони прожогом рвонули в сад, перейшли річку і подалися до Таврижної Балки.

Приведені батьком міліціонери оточили хлів, почали гука-ти Прокопа й Ілька, щоб ті здавалися без бою, бо це, мовляв, буде полегшуючою обставиною на слідстві й суді. Але було пізно. Розлючені, вони ввірвалися до хати, застали в ліжку сонну матір, яка зуміла зіграти ролю абсолютно непричетної до цієї історії людини. Міліціонери тоді знову насили на батька, ще раз довго допитували, а вкінці повірили його версії й залишили в спокої.

А втікачі приютилися в діда Ковганюка і кілька тижнів жили в нього, аж поки їх не вислідили. Була перестрілка, в час якої загинули два чекісти й Ілько Штимур, а Прокіп втік. Діда Ковганюка тримали кілька днів під арештом, але він твердив, що дав їм притулок під примусом. Чи то повірили йому, чи просто зглянулися над його старістю, але відпустили.

Місто невелике, батьків донос довго не протримався в таємниці. Ті, що батька не знали особисто, почули та й забули. А ті, що знали... Аж ось коли йому довелося спокутувати. Насмішки, плювки, відвертання — все це йому траплялося щодня. Тепер мені пригадалося, що у нього серед городян властиво не було друзів. Завжди він ходив сам, а як бував в компанії, то лише серед робітників з цегельні, які майже всі були приїжджі, не місцеві. Он чому навіть при мені до нього проявляли погорду Захар Риндер, дід Ковганюк, навіть Шустай, який напевно про все довідався від свого батька. Он чому до нього якимось насмішливо й холоднувато ставилася мати. Он чому він завжди видавався мені наполоханим, непевним, розгубленим, зніяковілим. Он чому на його похороні властиво не було нікого з городян, а лише молоді хлопці з заводу!..

Тато, мій добрий, любий, завжди услужливий тато!.. Він враз постав передо мною із своєю вічно винною, розгубленою усмішкою. І мені хотілося сказати йому крізь спазми, що стискували груди: коли і хто, любий тату, вселив у тебе такий страх? Адже це був лише 23-ій рік, коли ще можна було ходити з піднятою головою, коли ще не було ні Ягоди, ні Єжова, ні Берії, які пізніше багатьох людей обернули в те, чим ти чомусь став у 23-му році?

Я вичував, як в душі моїй розростався біль, бо розсипалася на цятки вся моя обожнююча уява про свого власного батька. Місце, яке він займав в душі, оберталося в безмежну порожнечу. Правда, я давно підозривав, що десь і в чомусь він зробив тяжко йому мусіло бути від усвідомлення, що ніде довкруги у промах. Але ж не це, не це!..

Врівноважившись, я став думати трішки інакше. Як же й нього не було ні друга, ні доброго товариша. Всі його зневажали, всі обкидали його ганьбою й презирством. І так щодня, щороку. Може, та випадкова смерть на заводі була не карою, а визволенням?

— Діти, — закінчила мати. — Я знаю, як вам тяжко все це слухати, але ви повинні знати правду. Я довго її ховала від вас, багато людей можуть зранити ваші душі грубими, злостивими висмиками з цієї історії. Тож краще знайте все від мене, все, як було. І не судіть суворо свого батька, він заплатив за той вчинок сповна ще за життя, вистачить з нього...

Довго ми мовчали, перебираючи в думках щойно почуту ревелюцію. Мати зідхнула й заговорила знову:

— Правду казали, що Прокіп живучий, не бере його ні вогонь, ні вода. Скільки звели людей із світу, а йому нічого не сталося, зберігся, і вже одним своїм іменем на багатьох страх наганяв, цілим батальйоном шукають. А він же помережаний, як леопард, примітний, той шрам на лобі, як клеймо. А дивись, услизнув...

Шрам на лобі! Ще коли мати згадала його перший раз, то по мені струм пробіг, але дальша розповідь приглушила ту реакцію. Цього разу шрам вцупився в мій мізок, як гак. Косарук мав шрам попід волоссям. Давай я розпитувати матір про його очі, форму носа й вух, про його голос. Все, ну все тобі до ніточки сходилося з тим незнайомцем, якого я охрестив "таємничий пасажир", коли він завітав до мене на випас біля залізниці три роки тому. Я тепер ні трішечки не сумнівався, що ото він і був, Прокіп Косарук. І в споміні я тепер ще чіткіше бачив здивування на його обличчі, коли він довідався, що я син Кирила Мартюка.

Тепер і я почав розказувати матері й братові про свою зустріч з Прокопом і як я йому допоміг бинтами і йодом. І я злітав як на крилах від думки, що Прокіп, отак скривджений моїм батьком, все ж довірився мені, його синові. І не тільки це. З усіх людей якраз він так уміло розвіяв тоді мої сумніви щодо батькових чеснот, ба, він навіть боронив його пам'ять. І мені так хотілося, щоб його не спіймали ані винищувачі, ані будь-які інші сили, бо з усього було видно, що він був одним з тих, на яких кажуть: сіль землі...

КОЛЯ ШУМЕНКО

Війна лявіною котилася до наших місць. Що не день, то в газетах появлялися нові й нові "напрямки". Появився вже й "київський керунок". З цього виходило, що німці вже сягають Дніпра, а на півдні напевно вже перейшли його, бо там ріка робить крутий скрут до заходу.

Що ж воно діється довкруги, замислювався я часом? Поляки, яких ми ніколи не вважали навіть за третьюрядну потугу, протрималися в активній боротьбі з гітлерівцями аж чотири тижні. Вони, мабуть, протягнули б довше, наколи б не радянський удар в спину із сходу. А ми, одна шоста світу, "могучая и непобедимая", як ось ще недавно співалося в піснях, за п'ять тижнів здали німцям територію за розміром втричі більшу від Польщі.

Морально ми вже переможені, думав я. Все тріщить, все валиться, країна простягає ноги, а поглянеш довкола, мало хто цим переймається. Населення ніби завчасу примирилося з фактом, що німці прийдуть також і сюди, і ні в які газети й промови не вірить. Ніхто не хоче йти копати протитанкові рови, багато чоловіків всякими хитрощами, ось як і я сам, намагаються уникнути мобілізації. Особливі частини, міліція й винищувачі силою, облавами забирають працездатних людей на всякі оборонні роботи. Високе начальство сидить на спакованих валізах. У всіх тільки й думок: або залишатися на місці, або тікати на схід. А от воювати, стати грудьми проти ворога — охотників шось не дуже.

Та і чим воювати? В газетах тільки й бачиш, що німці переважають у живій силі, в танках, літаках. А куди ж подівалося все радянське? Чому ми не бачимо в небі жадного свого літака? Де оті хвалені "ястребки", чому вони не переймають чи не женуться за німецькими бомбовозами, коли останні пролітають над нашими головами?

Останніми днями двомоторові "Юнкерси" стали пролітати над нашим містом в більших і менших формаціях. Вчора три ворожі бомбовози закружляли над станцією. Роблячи залети над містом на низькій висоті, вони, з чорними хрестами на крилах, робили гнітюче враження. І гули вони якось особливо, наче засвідчуючи свою вищість, свою непереможність.

Я стояв на ганку, чекаючи, що ось зараз, за цим розворотом вони накинуться на Пугаловську і змішають її з землею. Але вони покружляли і полетіли понад залізницею на Волноваху, мабуть шукаючи крупнішої цілі.

Місто полегшено зідхнуло. Під час їхнього рейду не озвалася ні одна зенітка, ані одного пострілу з землі. Це почуття беззахисності й безпорадності нівелювало в людях останки віри в радянську спроможність зупинити ворога.

Мое власне становище ставало серйознішим. Я начебто ставав дезертиром. В Миколаєві з обліку не знявся, і тут не приписався. Завис в повітрі. І все ж з реєстрацією я відтягав, намагаючись украсти в долі хоч ще один зайвий день. В клубній бібліотеці я ретельно перечитував в газетах звідомлення "Совінформбюро", полюючи за словом "Миколаїв". З його падінням я мусів хапати студентський квиток і бігти до военкомату: мовляв, дивіться, я на вакаціях, збирався повертатися до інституту, але тепер там німці, беріть мене на реєстр тут. Але в звідомленнях майже все місце забирали описи боїв на Північному та Західньому фронтах, а з Південного фронту згадувалася лише Одеса, яка ще трималася в оточенні.

Одного вечора я вийшов з "Кристалу" дещо раніше і зайшов до клубу, де танці були в розгарі. З місцевих хлопців майже нікого не було, всі вже пішли до армії або копали протитанкові рови. Танцювали переважно військові та якісь новоприбулі цивільні. Чи то від втоми, чи від браку настрою, але я більше сидів, перемовляючись із знайомими дівчатами.

— А де ж Кіля? — раптом поцікавився знайомий дівочий голос.

Я оглянувся і побачив усміхнену Любу Сагатян. Розговорилися. Вона щойно повернулася з Харкова, де після літнього семестра застрягла на примусових оборонних роботах, навіть мозолі на руках мені показала. "Втекла", ледь чутно призналася вона. І сказала вона це так, немов би доконала геройського чину. Декаданс, загальна декомпозиція, подумав я, яка охопила всіх — і начальників, і підлеглих.

Я розказав їй все про Кілю. Люба зідхнула для годиться, мовляв, он як не повезло дівчині, а вневдовзі ми вже танцювали вдвох, пригадуючи наших шкільних товаришів. Танцюючи, я помітив, що один військовик, чомусь без ніяких відзнак, все кидав у мій бік такі колючі погляди.

— Чи то не твій кавалір, Любо? Може, ревнує? — пожартував я.

— Невже ти не пізнаєш його? — здивувалася вірменка. — Тож Коля Шуменко, начальник военкомату...

Його обличчя справді видалося знайомим. Поволі воно змінювалося в моїй уяві, даючи місце відображенням в минулих

роках, аж поки мій мозок не засік його вигляду в 1933-му році. Тепер він був високий, стрункий, русяве волосся рівно зачесане назад, ковнір військової сорочки обрамлений білою підкладкою, португеза через плече, командирське галіфе...

А тоді, голодного 33-го року, в лахмітті, в старому військовому кашкеті, прихопленому до голови мотузком, він, Коля Шуменко, чатував біля крамниці, як пес, підминав під себе слабших підлітків і виривав у мене хліб. Тоді йому було років 16-ть, а тепер, якщо додати минулих вісім, 24-ри. Такий молодий, а вже як високо сягнув!

І я став пригадувати. Після голоду він влаштувався на комбінаті на випікальних печах. Швидко придбав поряднішу одужу, а за якийсь час став помітнішим активістом в заводській комсомольській організації. Потім пішов в армію, де залишився на один рік понадстроково. Повернувшись з військової служби, він влаштувався інструктором при райкомі комсомолу. На зборах говорив він складно, але таким навальним, громовитим тоном. Дехто з молодих хлопців в тіснішому гурті пророкував:

— Цей горлохвват піде далеко!

Так і вийшло. Пробивний хлопець — начальник военкомату!

Вийшовши з клубу в чорну ніч в потоці людей, я лаштувався провести Сагатян додому, бо було по дорозі, як враз поруч нас виріс Коля Шуменко.

— Ти чому не в армії? — гаркнув він.

— Я на вакаціях, студент...

— Щоб завтра ранком був у военкоматі, з пашпортом! — гримнув він і зник.

І вже мені було не до Люби. Я знав, що вольниця моя скінчилася. Внедовзі "забриють" і мене, поженуть в чужі краї, кудись далеко від рідного Вишнівського.

В дев'ять годин ранку я переступив поріг военкомату. В приймальні було повно чоловіків всякого віку, і я сяк-так протиснувся до столу, щоб зареєструвати своє прибуття. Викликали мене десь години через дві. В досить просторому кабінеті стояв біля великого вікна солідний канцелярський стіл, а за ним, спиною до вікна, сидів Коля, щось записуючи в книзі. На мене й не подивився.

Перед столом стояло крісло, але він не запросив сісти. Я стояв і чекав. Промокнувши написане, він дав рукою знати — давай документи. Проглянув мій пашпорт і комсомольський квиток, зиркнув з-під лоба і глухо мовив:

— Сідай.

Я сів і трішки відтав.

— Коли приїхав з Миколаєва?

— 26-го червня...

— А сьогодні третє серпня! Чому не знявся з обліку в Миколаєві?

— Бо думав вертатися. Нема такого положення, щоб, ідучи на відпустку, зніматися з обліку й реєструватися на новому місці...

— В нормальний час — нема. А тепер війна. Чи ти, може, забув?

— Літаки німецькі літають щодня, то пригадують, — дещо зухвало відповів я.

— Ану не риж з себе героя! — майже заверещав він. — Виглядає, що ти не усвідомлюєш своєї ситуації, а вона дуже грізна! Адже ти унікав мобілізації. Дезертир! Ти знаєш, що тебе чекає? Одне моє слово — і тебе нема!

Він підвівся, і я злякався. Він засунув великі пальці рук за широкий пояс на своїй талії.

— А ще комсомолець! Твої ровесники вже рідну землю густо кров'ю поливають, а чимало вже й очі закрили, а ти тут витанцьовуєш з вертихвістками. Ворог топче брудними чобітьми нашу батьківщину, грудьми треба на захист стати, а не хвостом виляти. Нічого не зарадиш, твою справу треба передати до польового НКВД. Там провчать!

Я знітився, ще більше провалився в крісло, але таки озвався:

— Я поступав так, як знав. Поступав у відповідності з відомими мені приписами. Якщо є якісь особливі інструкції для військового часу, вони мені невідомі, нічого в газетах не було. А потім, я ще ніде не читав, що Миколаїв впав. А якщо він вже взятий німцями, тоді ось я весь перед вами, прийшов зареєструватися...

— Дезерція — це справа серйозна. Існують норми й директиви, і ми їх мусимо виконувати. Бо якщо кожний почне робити самовільні скидки, то...

Я розумів, що все це могло обернутися дуже плачевно, навіть трагічно для мене. Я був винуватий, але не в дезерції. Я відтягав з реєстрацією, але нікуди не втікав. Я робив те, що в подібній ситуації робить кожний рекрут — відтягнути військовою повинність хоч на день, хоч на годину. Про це в народі навіть пісні чутливі складено. Поворот думки в цей бік трішки випрямив мене, додав сміливости. Я підвівся з крісла і, дивлячись в його пихуваті очі, твердішим голосом сказав:

— Нам в 33-му році казали в школі віршами Тичини, що всі ті, які вмирали на вулицях та біля крамниць від опухолі, були злісними ворогами, буржуями, не вартими співчуття. Ми на пам'ять вчили: "Тож нехай собі як знають, божеволіють, конають..." А я, щодня вибираючи хліб на картки, завжди віддавав доважок голодним, з власної ініціативи і всупереч інструкціям

в школі. І завжди той доважок виривав у мене такий хлопчак, обідраний і замурзаний, у прив'язаному до голови картузі. І хто знає, може Коля Шуменко якраз і вижив тоді тому, що я й інші не вірили директивам...

Він зблід. Впевненість і пиha враз злиняли з його лица. Навіть плечі його осунулися, і весь він ніби поменшав. Сівши у крісло, він відвернувся до вікна і довго-довго дивився на тихий серпневий день. Опустився в крісло і я, намагаючись вгадати, куди тепер потече ця сутичка.

Минуло хвилин три в абсолютній мовчанці. Може, за той час він встиг знову побувати в 33-му році і повернутися назад? Не знаю. Він знову присів до столу, взяв якусь квитанцію, щось написав на ній, вдарив печатку, подав мені і сказав:

— Подай це в приймальні до реєстраційного столу, вони візьмуть тебе на облік. Ось твій паспорт і комсомольський квиток. Вертайся додому швидко, і вертайся з перемогою! Іди...

Я вийшов з кабінету без слова і зареєструвався. Коля Шуменко ще мав добру пам'ять, і вона, мабуть, дошкульно гальмувала його переродження в нелюда.

...ПРОЩАЙ. ВИШНІВСЬКЕ!..

Наші кімнати, що виходили на вулицю, були обставлені біднувато, але виглядали привітно. Вздовж вікон в світлиці стояв дерев'яний диван, на якому могли сісти трое осіб, а якщо тісніше, то й четверо. Біля нього великий стіл, покритий вимережаною скатертю кремового кольору. В куті — намисник, на верхній частині якого на полицях лежали миски й тарілки, а також кілька скляних ваз, які майже ніколи не вживалися, а в нижній, прикритій візерунковими скляними дверима, стояли книги. Біля стіни, що виходила в двір, стояли вповодж моє й братове ліжка. Моє було залізне, його батько дістав в заводському гуртожитку в 1930-му році. А братове — дерев'яне. Велика груба займала майже пів стіни, що відділяла світлицю від материної кімнати. Там також меблів не густо: пара крісел, скриня з материними речами, ікона в куті, обрамлена вишитим рушником. Я ніколи не бачив, щоб мати молилася, але ікону вона завжди протирала вогкою ганчіркою і змінювала рушники. Трохи вбік від ікони — портрет Івана Франка, виданий в Харкові в 1925-му році. Його, мабуть, купили не з особливої поваги до поета, а тому, що був в продажі в грошовитий день. І все.

Стінних прикрас в світлиці теж було обмаль. Висіли дві кіноафіші, які я приніс з клубу. Одна віщувала про документальний фільм "Людина і мавпа", виробу київської студії, а на другій красувалися герої пригодницької картини "Діти капітана Гранта". Кілька окремих фотографій з батька й матері та дві чи три спільних знімки, на яких я і брат малими дітьми стояли по боках сидячих батьків. І наостанку — вицвіла дореволюційна афіша про "Мартина Борулю".

Колись на столі завжди стояв грамофон діда Серафима і стопа плит. Але років три тому я перекрутив пружину, і вона тріснула. Можна було здати в напругу, але я посоромився нести апарат в ательє. Він виглядав допотопною річчю, і в порівнянні з елегантними патефонами справді видавався динозавром. Я розібрав його і окремими частинами розіклав на підлозі в коморі.

Мати, я і брат щойно поснідали. На столі лежали хліб, порізане сало, повидло, а також стояла наполовину спорожнена чвортка горілки. Вилита з пляшечки горілка спочивала в наших чарках, ми лише пригубилися.

Посеред кімнати на підлозі стояв повний "сидір" — торба, зшита матір'ю з кусня брезенту. В ній, як рекомендувалося в повістці, були спаковані пара білизни, рушник, мило, зубний порошок, писальні предмети, харч не менше як на пару днів. Я ще докинув кілька книжок — і торба повна. До военкомату я мусів явитися не пізніше 11-ої години ранку. Стінні ходики показували 10-ту.

Я ще раз оглянув нашу привітну світлицю й сказав:

— Мамо, не змінюйте в кімнатах нічого, поки я не вернуся...

— За це, сину, не турбуйся. Лише б минула нас фронтова руїна. А тобі, Михайле, ось яка моя материнська порада: не виривайся вперед, але й задніх не паси. Завжди тягни свою лепту, не перекладай на плечі інших, то й ворогів не матимеш. Бережи себе, а за мене й Олексу не побивайся, ми дамо собі раду. І не забувай писати листи.

Коли ми дібралися до военкомату, там вже товпилося з доброї півтисячі призовників, а довкруги їх облягали їхні родичі й близькі. Кілька кадрових командирів, посміж якими весь час крутився Коля Шуменко, вилаштували нас в колону, зробили перекличку і попровадили до станції. З обох сторін колони йшли заплакані матері, жінки, діти. На станції вагонів ще не було, і колона знову вимішалася з провозаючими.

Тут і там біля станції і на пероні сиділи гурти рекрутів і їхніх жінок і повними склянками пили горілку або самогон. Деякі вже повпивалися, ледве трималися на ногах. Інші танцювали та співали сороміцьких пісень. Перед фронтом станції утворилося велике коло. Молоденький гармоніст, трясучи чуприною, вибирав на гудзиках "Яблучко", а двоє рекрутів, змагаючись, вихором показували свою танцювальну майстерність. Біля гармоніста стояла досить вродлива дівка, добре напідпитку, і завзято приспівувала:

Ех, яблучко
Висить між гронами.
Притискай мене міцніше,
Все дозволено...

В інший час моя мати напевно знайшлася б на колючий коментар в зв'язку з такою розв'язаністю, але цього разу вона лише співчутливо подивилася на співачку й сказала:

— І її треба розуміти. Щебече дуже привільно, а в душі напевно плаче. Всім одинакова доля. Вам там, сину, танути в страху, а дівчатам тут нидіти в самоті...

Ми повільно пішли по перону. На правому крилі станції в палісаднику під акаціями лежали двоє в легкому хмелю хлопців і в два голоси проймаюче співали:

...Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами...

Іхній злагоджений дует шарпав по душевних струнах, і десь там у грудях розросталося нечутне ридання.

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти.
Виростав вас, доглядав вас,
Де ж мені вас діти?

Зрадлива сльоза зірвалася з материних очей, та й моє серце теж заквилило. А співаки, розлігшись горілиць і не звертаючи на слухачів ніякої уваги, своїми дужими голосами посилали в наш безмежний степ і у весь широкий світ давнішню Шевченкову тугу.

В Україну ідїть, діти,
В нашу Україну...

Я здригнувся від перечулення. Незабаром підійде потяг, підхопить нас і повезе в безвість, кудись далеко від рідного міста, від рідної землі. Аж ось коли слово "Україна" трепетно мечеться в грудях, стискує серце і підкочується до горла здушеними спазмами. Аж ось коли ми починаємо вимовляти це слово благовійно, як молитву. Аж ось коли Україна стає для нас храмом, коли нас заживо виривають з рідного ґрунту і розкидають по далеких світах. Аж ось коли ми відкриваємо Україну! А раніше? Куди ми дивилися раніше?..

До перону підігнали товарний потяг. Востаннє я обійняв матір і брата і шугнув у свій вагон. На пероні залишилися лише жінки, підлітки, діти та кількоро старих людей. Потяг зойкнув і смикнув состав раз, двічі. Помалу ми стали виїжджати з Пугаловської в керунку Волновахи. Напря́м — на схід.

З відкритих дверей вагону я бачив піднесену материну руку і скривлене обличчя брата. Та вневдовзі всі люди на пероні злилися в одну сіро-білу смугу. Одне за одним відстали від нас складські приміщення, залишився позаді семафор. Пугаловська й Вишнівське немов би втікали від нас в протилежному керунку.

Височіла над станцією водяна вежа, стрімкі тополі стерегли дахи міста, виблискувала проти сонця покрученою стрічкою Шуська. Я жадібно вбирав зором дрібніюче з відстані місто і зігрівав себе надією, що я ще вернуся. Віддаляючись від рідного міста, я ворожив собі дві розв'язки: або я загину в бою й залишуся на віки в невідомій землі, або зостануся живим і повернуся назад. Про те, що я залишуся живим і проживу решту

життя в далеких, чужих світах, я зовсім не помишляв. Такої розв'язки я не передбачав.

Потяг тяжко чмихав на узвозі, а я ніяк не міг відірвати очей від втопаючого в зелені Вишнівського. Перед заволоженим зором поставали тьотя Маланка, зажурений тато, суворий дід Серафим, усміхнена бабуня Клавдія, незабутня Оксана Свиридівна, зібрана й стримана мати, розтривожений юністю Олекса, дід Ковганюк, Захар Риндер, Шустай, прямолінійна Киля і чарівна й недосяжна Улька з її льоновим волоссям і голубими очима. Відображення поставали, настилалися одне на одне, змішувалися і кудись зникали.

Всіх їх я уявно пригортав до грудей, неначе передчуваючи, що раніше чи пізніше розгублю їх на життєвій дорозі. Я пригортав їх під спазми внутрішнього ридання і під чийсь зловіщий шепіт, що розстаюся з ними назавжди.

Прощай, Вишнівське!

До скону днів моїх ти завжди будеш снитися мені соняшним, зеленим, людяним і неповторним острівцем...

...Карі очі в моєї дружини,
А у тебе були голубі!..

Англія, 1977-79

С У Ж Е Р О

Книгу, яку ви щойно прочитали, видано фінансовими й організаційними заходами СУЖЕРО — Союз Українців Жертв Російського Терору. Цю організацію оснували в Канаді на початку 50-х років українські емігранти із східніх земель, які в минулому зазнали жахливих переслідувань від советського режиму.

Першим головою СУЖЕРО був Семен Підгайний, відомий письменник, публіцист і політичний діяч, який, як "один з недостріляних", в своїх книгах і статтях мужньо викривав неперебірливий терор московської адміністрації проти українства взагалі і проти активних українців зокрема.

Разом з іншими провідними членами СУЖЕРО С. Підгайний очолив в 50-х роках організацію фондів і матеріалів для видання двох томів документального збірника про кремлівські злочини в Україні — "Біла книга про чорні діла Кремля". Це капітальне видання появилось в друці англійською мовою і було розповсюджене поміж чужинецькими дослідними установами та інститутами, бібліотеками, державними діячами та дипломатами. Сьогодні ця книга стала бібліографічною рідкістю авторів про прореси в СРСР.

Відповідником СУЖЕРО в інших країнах поселення є організація ДОБРУС. Спільно з ними СУЖЕРО фінансувало видання літературних творів Ів. Багряного як українською, так і іншими мовами — "Тигролови" англійською й "Сад Гетсиманський" французькою — а також спомини С. Підгайного "Острови смерти", історичний нарис Іллі Борщака "Григорій Орлик", викривальну студію Марти Чиж "Жінка і дитина у модерній невільничій системі СРСР" та дві документальні праці В. Гришка про штучний голод в Україні в 1932-33 рр. — "Український голокост".

З часу заснування СУЖЕРО в Канаді до її активу належали письменники, журналісти, редактори, громадські й церковні діячі. На 25-му З'їзді СУЖЕРО, що відбувся 26-го лютого 1983 року в Торонті, було обрано Головну Управу в такому складі: Г. Мороз — голова, Ф. Подопрігора — заступник голови, П. Макогон — секретар, М. Підлісний — скарбник, В. Шимко — член. СУЖЕРО активно й сумлінно співпрацювало в системі організації, споріднених з УРДП.

МАЛОВЖИВАНІ, ЛЬОКАЛЬНІ, МАЛОВІДОМІ, СКОРОЧЕНІ СЛОВА

- бинт — стрічка мерлі (овивати рану тощо)
- бобина — велика шпуля, в яку заправляють фільмову стрічку для світлення чи перемотування
- букар — малий сільсько-господарський пристрій з трьома лемешами
- ВИШ — Вища Школа
- галіфе — військові штани з "пухирями" на стегнах.
- дрезина — невелика чотирьохколісна платформа для їзди по залізниці
- воєнкомат — місцевий відділ військового комісаріату
- завуч — завідувач учбової частини в школі
- ЗАГС — Запис актів громадського стану
- імперіальна ставка — осідок штабу армії
- коленкор — матеріал, покритий пластичною плівкою з одного боку
- кирпич — цегла
- комунгосп — комунальне господарство; відділ при міськраді, на обов'язку якого лежало порядкування і чистота міста
- кринка — невелика глечикоподібна посудина
- лобаз — складське приміщення, прикрите дахом, але без суцільних стін
- ксилофон — ударний музичний інструмент
- кріоліт — мінерал
- "мировий" — (жаргон) надзвичайний, винятковий
- непман — той, хто розбагатів за часів НЕП-у, Нової Економічної Політики — 1922 до 1928, а подекуди аж до 1930 рр.
- облно — обласний відділ народної освіти
- обком — обласний комітет
- оптом — гуртовий розпродаж (не в роздріб)
- райвно — районний відділ народної освіти
- райком — районний комітет
- залізничний літер — документ для безкоштовного або пільгового проїзду
- портупея — плечовий або поясний ремінь
- реостат — електричний пристрій для повільного гашення світла в театрах
- ряжанка — сметана не вершкова, а зроблена з парного молока методом ферментації, своєрідний йогурт
- сапетка — виплетена з лози ванноподібна скриня, яку селяни владновували на вози, щоб узяти більше вантажу
- сурдина — музичний пристрій, який вкладається переважно в духовий інструмент для зміни тону
- тамбур — крайня частина товарового вагону в формі веранди, де містилося ручне гальмо і де їхав член поїздної бригади, який на сигнал машиніста закручував його або відпускав.
- терикон — висока купа породи, що її вивозять з підземелля разом з вугіллям і нагромаджують як непотріб

толь — рульонний прогумований чи просмалений матеріал, яким
вкривали дахи будинків, переважно в містах
шурх — глибока яма, залишена після пошуків нових вугільних
пластів
узвіз — ділянка залізниці, що йде під гору
фанера — тонка пластинка, якою обклеюють столярні вироби (англ.
плайвуд)
форшмак (фаршмак) — страва з меленого оселедця, м'яса тощо
фуганок — теслярський інструмент з подвійним різцем
ходики — маятниковий годинник на стіні, що урұхомлювався звиса-
ючими на ланцюгу вагами-гирями
чувал — вид мішка; лантух

